

Szociológiai

SZEMLE

2014/2

24. ÉVFOLYAM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

BÖRÖCZ JÓZSEF, CSEPELI GYÖRGY, FELEKY GÁBOR, FERGE ZSUZSA,
HUSZÁR TIBOR, KARÁDY VIKTOR, KOLOSI TAMÁS, KOVÁCH IMRE,
LENGYEL GYÖRGY, LOSONCZI ÁGNES, MÁRKUS MÁRIA, PÉLI GÁBOR,
RÓNA-TAS ÁKOS, SOMLAI PÉTER, SZELENYI IVÁN, SZÁNTÓ ZOLTÁN (ELNÖK),
TARDOS RÓBERT, UTASI ÁGNES, VASKOVICS LÁSZLÓ

SZERKESZTŐSÉG

HEGEDŰS RITA, JANKY BÉLA, KELLER TAMÁS, MEDGYESI MÁRTON (FŐSZERKESZTŐ),
PÁL ESZTER, SIK DOMONKOS, TAKÁCS KÁROLY, VICSEK LILLA,
GYŐRI ÁGNES (SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR)

SAKÉRTŐI TESTÜLET

BLASKÓ ZSUZSA, CSÁKÓ MIHÁLY, CSURGÓ BERNADETT, FÉNYES HAJNALKA,
HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN, HRUBOS ILDIKÓ, KUCZI TIBOR,
MOKSONY FERENC, ÖRKÉNY ANTAL, RÓBERT PÉTER, ROZGONYI TAMÁS,
SIK ENDRE, SIMONYI ÁGNES, SZALAI JÚLIA, SZIRMAI VIKTÓRIA, TAMÁS PÁL,
TÓTH ISTVÁN JÁNOS, TÓTH OLGA, WESSELY ANNA

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia (KFB-049/2014.)
és a Nemzeti Kulturális Alap (3341/00068.) támogatásával készült

nka

Nemzeti Kulturális Alap

Olvasószerkesztő: Balikáné Bognár Mária

Design: Szalay Miklós

Műszaki szerkesztés: György Melinda

Szerkesztőség: 1014 Budapest, Országház u. 30.

Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 20.

e-mail: szociologiai.szemle@szociologia.hu

www.szociologia.hu

ISSN 1216-2051

Nyomda: Prime Rate Kft.

Levélcím: 1044 Budapest, Megyeri út 53.

Ügyvezető: Tomcsányi Péter

TARTALOM

Tanulmány

- 4** Veres Valér:
Társadalmi rétegződés és anyagi-jövedelmi különbségek Magyarországon és az erdélyi magyarság körében
- 47** Lőrincz László:
A magyar középiskolások párválasztási preferenciái: a roma-nem roma heterogenitás hatása
- 65** Geszler Nikolett:
A munka és a család konfliktusának forrásai az európai férfiak életében
- 90** Király Gábor, Köves Alexandra, Pataki György, Kiss Gabriella:
Rendszermodellezés és részvétel: egy magyar kísérlet tanulságai
- 116** Bartha Ákos:
A népi szociográfia elmélete és gyakorlata: Kovács Imre és A néma forradalom

Recenzió

- 139** Bodor Péter:
Γνώθι σεαυτόν – Ismerd meg önmagad!
- 144** Rády Eszter:
*Kvótával vagy anélkül?
Nők helyzete a döntéshozó testületekben és a felsővezetésben*

Társadalmi rétegződés és anyagi-jövedelmi különbségek Magyarországon és az erdélyi magyarság körében¹

Veres Valér

veresv@socasis.ubbcluj.ro

Beérkezés: 2013. 05. 02.

Átdolgozott változat beérkezése: 2014. 03. 02.

Elfogadás: 2014. 03. 17.

ÖSSZEFOGLALÓ: A tanulmány a magyarországi és az erdélyi magyarok társadalmi rétegződésének és jövedelmi viszonyainak összehasonlító vizsgálatát célozta meg a 19–75 éves korú népesség körében az *Életünk fordulópontjai* című panelkutatás 2008. évi adatfelvételei alapján. A társadalmi rétegződés konceptualizálása főleg neoweberiánus ihletésű, a társadalmi viszonyok vizsgálatában megpróbáltuk mind a foglalkozási szerkezeten alapuló, mind pedig az életmódra és az anyagi helyzetre épülő megközelítést alkalmazni (Erikson és Goldthorpe 1992, 2000; Hradil 1987; Breen 2005; Andorka 1996). Az elemzésben felhasznált társadalmi rétegséma az Andorka-féle hagyományra épült, az aktív népesség besorolásakor a foglalkozási státust, az inaktív népesség esetében a kérdezőskor aktuális munkaerőpiaci pozíciót vettük alapul, ezért a nyugdíjasok vagy munkanélküliek önálló csoportot alkotnak. A tanulmány első részében e séma alapján hasonlítjuk össze a két népesség helyzete közötti eltéréseket a munkaerőpiac, képzettség, jövedelmi viszonyok, anyagi helyzet, lakáshelyzet és fogyasztás életmódelemek szerint. A tanulmány második részében egy státusindexet szerkesztettünk, és regresszioelemzéssel megvizsgáltuk, hogyan magyarázzák a társadalmi státushelyzetet a különböző társadalmi erőforrások és szociodemográfiai jellemzők a két népesség körében. Az inaktív népesség relatív helyzete rosszabb Erdélyben és az egyenlőtlenségek is nagyobbak, a képzettség szerepe pedig kisebb a státusszerzésben, mint Magyarországon, bár a két ország közötti eltérések mértéke jelentősen csökkent 2000 óta.

Kulcsszavak: társadalmi rétegződés, jövedelmi egyenlőtlenségek, nemzeti kisebbség

Bevezető

Elemzésünk a magyarországi és az erdélyi magyarok társadalomszerkezetének, rétegződésének összehasonlító vizsgálatát tűzte ki célul a 19–75 éves korú népesség körében az *Életünk fordulópontjai* című panelkutatás 2008. évi adatfelvételei alapján. Előzményként e panelkutatás keretében már készült egy összehasonlító elemzés a két népesség társadalomszerkezetéről a 2005. évi adatokon, de az csak a fiatal,

¹ A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Domus Hungarica kutatói ösztöndíja (2012) támogatásával készült. Köszönettel tartozom Spéder Zsolt-nak a tanulmány koncepciójához és adatforrásokhoz való hozzáférésben nyújtott segítségért.

20–45 éves népességre vonatkozott (Monostori és Veres 2009), továbbá a fókuszpontjai is különböztek az e tanulmányban foglaltakétól.

A társadalmi rétegződés konceptualizálása főleg neoweberiánus ihletésű, a társadalomszerkezet vizsgálatában megpróbáltunk két fő rétegződésméleti hagyományt ötvözni, egyrészt a foglalkozási szerkezetre, másrészt az életmódra és az anyagi helyzetre épülő megközelítést, de a kiindulópont a foglalkozási szerkezeten alapult. A foglalkozáson alapuló rétegződésmodellek egyik legáltalánosabb formája az EGP-séma (Erikson és Goldthorpe 1992, 2000), ami jelenleg a legelterjedtebb megközelítésmód, de automatikus átvétele nehézségekkel jár (a munkaviszony jellegének mérése, a „szolgáltató” osztály kis mérete stb.). Ezt mi is figyelembe vesszük, de a teljes társadalmi helyzetet (*soziale Lage*, Hradil 1987) próbáljuk megragadni az inaktív kategóriákkal együtt. Magyarországon a sémánk előzménye az Andorka-féle rétegződési séma, amely a korábbi munkajellegcsoportokat a piaci viszonyokra adaptálta. Az Andorka által megfogalmazott részletes foglalkozási csoportok képezték az alapját annak a sémának, amely alapján a részletes foglalkozási kategóriákat és munkaviszonyokat rögzítették a kérdőívben (Andorka 1996).

Az újabb rétegződési szakirodalomban felvetődnek olyan kérdések, hogy a hagyományos, foglalkozás, iskolázottság és jövedelem alapú megközelítések mennyire alkalmasak a 21. századi posztindusztriális társadalmi sajátosságok, egyenlőtlenségek vizsgálatára. Egy újabb összefoglaló kötetben, amely több rétegződésméleti paradigmát is magába foglal (Wright 2005), a neoweberiánus megközelítésben Breen (2005) felveti, hogy egy olyan viszonylag kevés foglalkozási csoportot tartalmazó sémában, mint az EGP-féle, meg lehet-e ragadni a foglalkozási pozíciók közötti azon különbségeket, amelyek meghatározzák a pozíciókat betöltők életesélyeinek eltéréseit. Egy lehetséges válasza erre az, hogy a neoweberiánus osztályon belüli életesély-különbségek nagyrészt több – foglalkozási helyzettől független – egyéni és társadalmi strukturális tényezőtől függenek. Másrészt, a foglalkozásoknak az EGP-sémába való besorolása az iskolázottsági szint és a tipikus alkalmazási viszony szerint történt (Breen 2005: 44). Breen és Goldthorpe (2001) újabb kutatása azt mutatja, hogy a szülői foglalkozási osztályhelyzet szerepe nem csökkent a státuselérés folyamatában. Végül egy közvetett érv a foglalkozás alapú rétegződés aktualitására, hogy mint Shavit és Blossfeld (1993) kimutatták, a szülők foglalkozási osztályhelyzete továbbra is fontos meghatározója a gyermekek iskolai teljesítményének. Grusky és Galescu a neodurkheimiánus rétegződési megközelítésben amellett érvelnek, hogy a klasszikus „nagy” osztálykategóriák magyarázóereje az eredeti foglalkozási pozíciókhoz képest defícites, de beismerik, hogy empirikusan nem tesztelték, a lehetőségeik pedig korlátozottak a részletesebb foglalkozási csoportok szerinti elemzésekre. A hagyományos osztállysémák kategóriái gyakran a részletesebb foglalkozások aggregátumai, így tesztelni lehet, hogy az aggregálás során mennyire veszítették el magyarázóerejüket, konzisztenciájukat a különböző dimenziókban (attitűdök, fogyasztási szokások, életesélyek, életstílus). A következtetéseikben né-

hány további releváns kérdést vetnek fel, a rájuk adandó válaszokkal javítani lehet az osztálysémák érvényességét (Grusky és Galescu 2005: 79–80).

Magyarországon a tanulmányban hasznosított rétegződési modell előzményeit a Bukodi-féle, a 2001-es magyar népszámlálás feldolgozásakor kialakított rétegződési sémában jelölhetjük ki, amely a foglalkozások aggregálási módját az EGP-sémára építette, figyelembe véve a korábbi, Andorka-féle (1996) hagyományokat. A tanulmány első felében ismertetett foglalkozási rétegződési séma egy változata a korábbi *Életünk fordulópontjai* panelvizsgálatok feldolgozása során vált ismertté (lásd Spéder 2002; Kapitány és Spéder 2004; Monostori és Veres 2009, de a kidolgozása módszertanilag nem volt részletesen ismertetve). Spéder Zsolt (2000: 71) az 1990-es évekre vonatkozó elemzésében rámutatott, hogy egyrészt az aktív népesség még a munkaképes korúakon belül is az 1980-ban jellemző közel 80 százalékról 56 százalékra esett vissza 1996-ra, másrészt a munkapiac összeszűkülése elsősorban a munkanélküliség elől menekülő korengedményes nyugdíjazással történt, ami tovább csökkent a nyugdíjasok utolsó foglalkozásának relevanciáját. E megfontolások alapján az 1990-es évek magyar társadalmának tagolódására kielégítő módon alkalmaznak találták az ún. „vegyes sémát”, amely a foglalkoztatottakat a hagyományos foglalkozási réteghelyzetekbe, az inaktívakat pedig „társadalmi helyzetekbe” sorolta be (Spéder 2000: 94). Úgy gondoljuk, hogy ezek a megfontolások a 2000-es évek végére is érvényesek. Ezek mellett még felhozhatók további szempontok is. A munkanélküliségtől menekülő, korhatár előtt nyugdíjazottak jelentős része valamilyen más jövedelemkiegészítő munkát is végzett a nyugdíj mellett, amely sok esetben eltért a korábbi munka jellegétől. Mindezek megerősítettek abban, hogy értelme van külön elemezni a gazdaságilag aktív népességet és a teljes népességet, ahol a foglalkoztatott népesség foglalkozási rétegei mellé társulnak az inaktív kategóriák, így alakul ki a foglalkozási rétegződési és inaktív kategóriákból álló „vegyes séma”.

Ami a két népesség jelenlegi társadalomszerkezetének történelmi kialakulását illeti, annak áttekintése megtörtént egy korábbi elemzésben, erre itt nem térünk ki (lásd Monostori és Veres 2009).

A két népesség összehasonlítása nem problémamentes. Először is azzal kell szembenézni, hogy a főváros, Budapest népességének jövedelmi helyzete, iskolázottsága stb. kiugróan jobb az ország többi részénél, az erdélyi magyarság pedig hagyományos életterületén nem rendelkezik fővárossal, Bukarest egy másik történelmi régióban van Románián belül. Ezért módszertani szempontból azt a megoldást választottuk, hogy a kétváltozós elemzéseknél összevetettük az erdélyi magyarokat a teljes magyarországi népesség mellett a Budapest nélküli, ún. „vidéki” Magyarország népességére reprezentatív almintával is. A tanulmány utolsó részében a regressziós modellben Magyarországot egységesen kezeltük, mivel az átfogó kép kialakításához összességében kell látni a társadalmi struktúrát, ám a korábbi részekben már képet kaptunk arról, hogy Budapest hatása összességében mit jelent a magyar társadalomszerkezetben Erdély vonatkozásában.

Egy másik felmerülő probléma, hogy az erdélyi magyarság mennyire tekinthető „önálló” társadalmi struktúrának. Mint kisebbségben élő közösség, tagjainak a társadalomszerkezetben elfoglalt helye – a státusmegszerzés útjai és a mobilitási pályák szempontjából – az egész romániai társadalomszerkezeten belül elemezhető a legkézenfekvőbben. A korábbi, erdélyi struktúravizsgálatok rámutattak, hogy az erdélyi magyarok és románok társadalomszerkezete és belső sajátosságai viszonylag hasonlóak, néhány jellegzetes eltérésen túl, amelyek az egész romániai társadalomszerkezethez viszonyítva is tetten érhetők, és amikre ebben a tanulmányban is kitérünk (alacsonyabb a felsőfokú diplomások és a felsővezető pozíciókban levők aránya, és magasabb az önállók, kisiparosok és a szakmunkások aránya, mint a román népesség körében). Ám az ezen vizsgálatok alapját képező adatállományok elemszáma viszonylag alacsony volt (900–1000 eset), ezért a kisebb eltérésekre messzemenő következtetéseket nem építhettünk (lásd Veres 2006).

Egy további szempont, amit figyelembe kell venni, hogy az erdélyi magyarság sajátos alrendszer képez a romániai társadalmon belül mind a társadalmi viszonyok, mind pedig a diskurzus, ideológiák és identitások szintjén. A társadalmi tényeket illetően ide sorolhatjuk a magyar nyelvű iskolahálózatot, minden visszasságával (Papp 2007), az etnikulturális alapon kialakított civil társadalmat (Kiss 2006), de a vállalkozások szervezésében és a gazdasági folyamatokban is megfigyelhetjük az etnikai szolidaritás jelenlétét (Csata 2010). Diszkurzív szinten, már az 1980-as évek végén és az 1990-es évek elején, az erdélyi kutatók megpróbálták úgy meghatározni a romániai magyarságot, mint *romániai magyar társadalmat*, és ezalatt a fenomenológiai értelemben vett mindennapi életvilágot, hétköznapi valóságot értik (Biró et al. 1995). Az ideológiák és az identitás szintjén ugyancsak alátámasztható ez a „különálló” státus, akár a Benedict Anderson-i ihletésű „elképzelt társadalomra” gondolunk (Kántor 2000), akár arra, hogy az elsődleges csoportidentifikáció terén, szociálpszichológiai értelemben az erdélyi magyarok úgy határozzák meg magukat, mint akik különböznek mind a magyarországi magyaroktól, mind pedig a románoktól, még akkor is, ha eltérően is pozicionálják magukat a két referenciacsoporthoz képest (Veres és Papp 2012).

Mindezek mellett a korlátok mellett úgy gondoljuk, hogy az erdélyi magyar közösség társadalomszerkezeti, rétegződési, fogyasztási viszonyai, lakáshelyzete és jövedelmei összehasonlíthatók a magyarországi viszonyokkal, Budapesttel együtt és anélkül is. Számos sajátosságot csak akkor tudunk érdemben elemezni, ha összehasonlításban tesszük. Hogyan néz ki, miben más egy kisebbségi közösség társadalomszerkezete, belső folyamatai egy „teljes”, hasonló etnikulturális háttérű többségi társadalomhoz képest? Ez a tanulmány fő kutatási kérdése, ám tisztában vagyunk azzal, hogy felvetődhetnek olyan kérdések, amelyekre a tanulmány keretei között nem tudunk választ adni, mivel azt a teljes romániai társadalom belső szerkezeti sajátosságaival való összehasonlításban tudjuk megadni.

Specifikusan, tanulmányunk a következő két hipotézist vizsgálja:

- (1) A két népesség közötti strukturális tényezők (településszerkezet, korszerkezet, foglalkoztatottság, képzettség) jelentősek, és meghatározzák a rétegződési rendszert és az abban való elmozdulás esélyeit, valamint a jövedelmi különbségek mértékét és jellegét.
- (2) Az életmódhoz kapcsolódó fogyasztás mutatói, valamint a jövedelmi elégedettség terén nincsenek szignifikáns különbségek a két népesség körében, aminek inkább az eltérő referenciaszintek, és nem a közelítő jövedelem- és életszínvonal az oka.

Módszertan, adatforrások

A kutatás fő adatforrásai a 2008-ban készített többlépcsős véletlen, reprezentatív kérdőíves adatfelvételek. Magyarországon a KSH Népeségstudományi Kutatóintézet által végzett *Életünk fordulópontjai*² kérdőíves panelvizsgálat harmadik hulláma (a mintavételről lásd Spéder 2012). Ebben az elemzésben a 19–75 éves népességre reprezentatív mintával, 11 076 fős esetszámmal dolgoztunk. Az erdélyi adatforrás a romániai kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet³ megrendelésére a Max Weber Társadalomkutató Alapítvány által lebonyolított *Életünk fordulópontjai Erdélyben* kutatás második hulláma 4017 esettel, mindkettő 2008. év végi adatfelvétel. Az erdélyi adatfelvétel első hullámának mintavételi módjáról lásd Kiss és Kapitány (2009) írását.

Itt jegyezzük meg, hogy Magyarország esetében vannak más adatállományok, amelyek akár alkalmasabbak lennének a társadalomszerkezet elemzésére (Háztartás Monitor, Munkaerő-felmérés, Életmód–Időmérleg), azonban Erdélyben a magyar népesség belső szerkezetének részletes és jó reprezentativitású vizsgálatára nem állnak rendelkezésre más, nagyobb esetszámú adatforrások, és az általunk használt adatállományok hasonló módon operacionalizálták az általunk vizsgált változókat, minimális eltérésekkel, amit a megfelelő helyen jelzünk.

Annak érdekében, hogy képet kapjunk az erdélyi magyarság egész romániai társadalomszerkezeten belül elfoglalt helyéről, valamint, hogy mennyire kezelhetjük különálló „társadalmi struktúraként” e kisebbségi közösséget, a módszertani leírást követően megvizsgáltuk a 2011. évi romániai népszámlálás alapján, hogy milyen eltérések vannak Romániában az össznépesség és a magyarság között a fő aktivitási, munkaerő-piaci és foglalkozási csoportok szintjén.

A survey alapú források esetében az elemzés módszertani menete a következő volt: kialakítottunk egy társadalmi rétegsémát a bevezető részben leírt elméle-

2 Az „Életünk fordulópontjai” társadalmi-demográfiai panel-alapfelvétel a Népeségstudományi Kutatóintézet (NKI) kutatási programja. Kutatásvezetők: Spéder Zolt, Kapitány Balázs.

3 Az „Életünk fordulópontjai Erdélyben” kutatás első hullámát a KSH NKI, a kolozsvári Max Weber Alapítvány és a BBTE Etnikumközi Kutatások Központja (CCRIT) végezte. A második hullám jogtulajdonosa a Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, az adatfelvételt a román kormány Etnikumközi Kapcsolatok Hivatala támogatta. Kutatásvezetők: Horváth István, Kiss Tamás, Veres Valér.

ti megfontolások és előzmények alapján, ami elsősorban az aktív népesség esetén a foglalkozási státusra épült, felhasználva az alábbi rétegeképző kritériumokat is: *iskolai végzettség, beosztottak száma, alkalmazotti viszony jellege, aktivitás-munkaerő-piaci pozíció*. A teljes 19–75 éves népességre használt foglalkozási-aktivitási rétegződési séma az inaktív népesség esetében nem az utolsó aktív foglalkozást veszi alapul, hanem a kérdezéskor aktuális munkaerő-piaci pozíciót, ezért a nyugdíjasok vagy munkanélküliek önálló csoportot alkotnak. Úgy gondoljuk, hogy a nyugdíjazás után eltelt évek, néha évtized több szempontból eltávolítja a nyugdíjas népességet a gazdaságilag aktív életszakaszban jellemző életmódtól, esetenként jövedelemtől (pl. minimálbér után kapja a nyugdíjat, bár aktív korszakában átlagos bért keresett, részben feketén fizettek stb.).

Ezt követően kétváltozós összefüggésekkel megvizsgáltuk a munkaerő-piaci helyzetet, az aktív és inaktív népesség összetételét nemek, iskolázottság, településtípus, régiók szerint. A jövedelmi viszonyokat az egyéni nettó jövedelemmel és az ekvivalens jövedelemmel is vizsgáltuk, a jövedelmi egyenlőtlenségeket decilisekre épülő mérőszámokkal vizsgáltuk, valamint a társadalmi rétegek és inaktív csoportok szerinti átlagértékeket is megvizsgáltuk, megnéztük, hogy az erdélyi jövedelmek a magyarországiak hány százalékát képezik. Ezt követően az anyagi javakkal, fogyasztási cikkekkel való ellátottságot, a lakás felszereltségét, a lakókörnyezet jellegét, valamint az életmód egyes vonatkozásait vizsgáltuk meg a fogyasztás oldaláról.

A tanulmány második részében egy státusindexet szerkesztettünk, melyhez figyelembe vettük a TÁRKI-kutatások feldolgozása során használt egyik indexépítési technikát is (Kolosi és Róbert 2004; Kolosi és Dencső 2006). Lineáris (OLS) regresszioelemzéssel megvizsgáltuk, hogyan magyarázzák a társadalmi státushelyzetet a különböző társadalmi erőforrások és szociodemográfiai jellemzők e státus-indexszel mérve.

A táblázatokban, ahol ez technikailag lehetséges, feltüntetjük a teljes magyarországi, illetve a Budapest nélküli (továbbiakban vidéki) 19–75 éves népesség adatait, ahol nem, ott az összehasonlítások a teljes Magyarországra vonatkoznak, Budapesttel együtt.

Az erdélyi magyarság helye a romániai társadalomszerkezetben

Mielőtt összevetnénk a magyarországi és az erdélyi társadalomszerkezetet, fel kell tennünk a kérdést: hol van a helye az erdélyi magyarságnak, hogyan viszonyul a teljes romániai társadalom egészéhez, illetve az erdélyi románokhoz?

Az erdélyi magyarok és románok társadalomszerkezetben elfoglalt helyének sajátosságai korábban vizsgálat tárgyát képezték 1997. és 2000. évi adatokon, és két fontos sajátosságot mutattunk ki: az egyik a diplomás réteg alulreprezentáltsága a magyarok körében, a másik pedig a kisiparosok és a szakmunkások viszonylag magasabb aránya a magyarok körében a román népességhez képest (Veres 2003, 2006).

Az első különösen a kommunizmus második felében gyakorolt magyarellenos oktatáspolitikája eredménye, a második sajátosság arra vezethető vissza, hogy a két világháború között a magyarság még nagyobb arányban élt városban, ezáltal a városi kisiparos és szakmunkás népesség körében aránya nagyobb volt (lásd Livezeanu 1995), és ez a sajátosság később csak fokozatosan és részben számolódott fel.

2000 után jelentős változások zajlottak le a romániai társadalomban, itt különösen kiemelendő a felsőoktatás tömegesedése és ezzel összekapcsolódóan a gazdasági fejlődés hatására a szolgáltató szektor bővülése, az egyetemi diplomát igénylő szakértők és a nem fizikai munkát végző szolgáltatásbeli, középszintű alkalmazottak arányának növekedése. Ezért az összehasonlításra a 2011. évi romániai népszámlálás adatait találtuk legalkalmasabbnak. A 2011. évi adatokon kimutatott jellemzők érvényesnek tekinthetők 2008-ra is, hiszen a nagy társadalomszerkezeti sajátosságok két év alatt nem változnak lényegesen.

Először megvizsgáltuk az iskolai végzettség szerinti sajátosságokat, elsősorban hogy a felsőfokú végzettségűek aránya hogyan változott 2002 és 2011 között (a két utolsó romániai népszámlálás alapján). A 2011-es népszámlálás végleges eredményei szerint a 10 éves és idősebb össznépességen belül – ahogy a romániai népszámlálásokban közzéteszik – az össznépesség 14,4 százalékának, míg a magyar nemzetiségű népesség 10,2 százalékának van felsőfokú végzettsége; 2002-ben a romániai össznépesség körében ez az arány 7, a magyarok körében pedig 5 százalékot tett ki (1. táblázat). A 18 éves és idősebb népességre átszámítva ez mindössze fél százalékkal magasabb értékeket eredményezett a felsőfokú végzettséggel rendelkezőkre vonatkozóan (lásd Papp 2010). Bár 2011-ben a diplomások száma és aránya jelentősen megemelkedett a 2002-es állapothoz képest mind az össznépesség, mind a magyarok körében, így arányuk 2011-re megduplázódott, ám az erdélyi magyar népesség felsőfokú iskolázottsági hátránya megmaradt, technikai értelemben a magyarság diplomás rétegének aránya már nem két, hanem négy százalékponttal marad el a teljes népességtől.

Településtípusok szerint a 2011. évi népszámlálás alapján azt mondhatjuk, hogy Románia össznépességének 54 százaléka városban él és 46 százaléka falun. A városban élő magyar nemzetiségű népesség aránya 2,5 százalékponttal alacsonyabb az országos átlagnál, 51,5 százalék. Az ország össznépességén belül megmaradt a nők aránya 51,4 százalék, a magyar nemzetiségű népesség körében még magasabb, 52 százalékot tesz ki.

Jelentősek az eltérések a népesség iskolázottsága és gazdasági aktivitása szerint. A 2011. évi népszámlálás szerint a 10 éves és idősebb romániai magyar nemzetiségű városi népesség 15,5 százalékának (az összes romániai azonos korú városi 22,4 százalékának) van egyetemi és 30,3 százaléknak középiskolai végzettsége. A romániai magyar falusi népesség körében mindössze 4,7 százaléknak van egyetemi, 17,2 százaléknak pedig középiskolai végzettsége, hasonlóan az össznépességhez.

1. táblázat: A 10 év fölötti népesség iskolai végzettsége Romániában és a romániai magyar nemzetiségűek körében 2002-ben és 2011-ben, %

Iskolai végzettség	Romániai teljes népesség		Romániai magyar nemzetiségűek		A magyar nemzetiségűek aránya a romániai népességben iskolai szintenként	
	2002	2011	2002	2011	2002	2011
Felsőfokú	7,0	14,4	5,0	10,2	4,7	4,4
Posztliceális	3,0	3,2	2,9	3,3	6,6	6,5
Középiskola	21,4	24,4	21,6	27,0	6,8	6,9
Szakiskola	15,3	13,9	17,7	15,9	7,8	7,1
Általános	27,6	27,0	31,6	30,5	7,7	7,0
Elemi (1–4)	20,1	14,2	17,6	11,0	5,9	4,8
Iskolázatlan	5,6	3,0	3,6	2,1	4,4	4,3
Összesen	100	100	100	100	6,7	6,2

Forrás: A 2002. és a 2011. évi romániai népszámlálások végleges eredményei (INS 2004 és 2013) alapján saját számítás

Az ország össznépességének 45 százaléka gazdaságilag aktív, a magyarság körében az arányuk 2 százalékponttal kevesebb. Település szerint itt kisebbek az eltérések, a romániai magyar városi népesség körében 44, a falusiakéban 41,9 százalék gazdaságilag aktív. A munkanélküliek aránya 7,3 százalék, és ez megegyezik a magyar nemzetiségűek körében is (lásd Veres 2013: 36–40).

A foglalkozásszerkezetet a romániai népszámlálás a foglalkoztatott népesség körében rögzítette és tette közzé. Az előző, 2002-es népszámlálás óta jelentősen, mintegy 7 százalékponttal emelkedett országos szinten a szakértők és az értelmiségi foglalkozásúak aránya, 2011-ben 15,2 százalékot tett ki, a magyar nemzetiségűek körében pedig több mint 2,5 százalékponttal alacsonyabb, 12,7 százalék az arányuk. A vezetők kissé – mintegy 0,5 százalékponttal – alacsonyabb arányát jelentősen magyarázza a főváros „hiánya” az erdélyi magyarság településterületéből.

A szakmunkások körében megmaradt az 1990-es években megfigyelt (Veres 2003, 2006) jelentős mértékű eltérés, a magyarok körében az arányuk továbbra is magasabb, 2011-ben 21,3 százalék az országos 14,2 százalékhoz képest, és a mezőgazdaságban dolgozók aránya továbbra is alacsonyabb. Meglepően hatott az, hogy 2002 és 2011 között a mezőgazdaságban dolgozó romániai magyarok aránya 13,9-ről 19,2 százalékra emelkedett (lásd a 2. táblázatot a következő oldalon).

A romániai népszámlálások foglalkozásszerkezeti adatai alapján láthatjuk, hogy bár vannak eltérések a romániai magyarok és az ország össznépessége között, ezek követhető sajátosságok, jól behatárolható okaik vannak, amelyek az elmúlt évszázad társadalomtörténeti folyamataival magyarázhatók. Más foglalkozási rétegek körében a magyarok aránya, kisebb eltérésekkel, az országos 6,5 százalék körül mozog. Ezek az adatok megerősítenek minket abban, hogy az erdélyi magyarok „teljes

társadalmi struktúrát” alkotnak, a fent jelzett megszorításokkal, és értelme van az erdélyi magyar–magyarországi összehasonlításnak.

2. táblázat: A romániai és a romániai magyar nemzetiségű foglalkoztatott népesség eloszlása foglalkozási főcsoportok szerint 2002-ben és 2011-ben, %

Foglalkozási főcsoportok	Romániai teljes népesség		Romániai magyar nemzetiségűek		A magyar nemzetiségűek aránya a romániai népességben csoportonként	
	2002	2011	2002	2011	2002	2011
Vezetők és törvényhozók	4,1	2,6	3,6	2,0	5,4	4,5
Szakértők és értelmiségiek	8,6	15,2	6,3	12,7	4,5	4,8
Technikusok és mesterek (termelésirányítók)	10,2	8,1	10,2	7,4	6,2	5,2
Közigazgatási hivatalnokok	4,9	4,1	4,8	4,1	6,1	5,8
Szolgáltatásbeli dolgozók	9,0	13,5	10,3	14,6	7,1	6,2
Mezőgazdaságban és erdőszetben dolgozók	23,4	23,8	13,9	19,2	3,7	4,6
Szakmunkások*	21,4	14,2	28,7	21,3	8,4	8,6
Gépkezelők és szerelők	10,3	8,1	12,9	9,8	7,8	7,0
Szakképzetlen munkások	7,8	10,3	8,9	8,9	7,1	4,9
Fegyveres erők és egyéb**	0,3	–	0,6	–	7,3	–
Összesen	100	100	100	100	5,4	5,7

Magyarázat: * Ennek a kategóriának a megnevezése a 2002-es népszámláláskor a „kézművesek és szakképzett munkások” volt.

** Ez a kategória csak a 2002-es népszámlálás eredményeiben jelent meg

Forrás: A 2002. és a 2011. évi romániai népszámlálások végleges eredményei (INS 2004 és 2013) alapján saját számítás

Társadalmi struktúra és munkaerő-piaci helyzet

A 2008. évi magyarországi és erdélyi survey adatokat elemezve a társadalmi struktúra fő szociodemográfiai változói szerint megvizsgáltuk, hogy a Budapest nélkül vett „vidéki” Magyarországhoz, illetve a teljes népességhez viszonyítva milyen sajátos eltérések figyelhetők meg az erdélyi magyarokra vonatkozóan (lásd 20. táblázat a Függelékben).

Az egyik szembevetendő eltérés az urbanizáltság szintje. Amíg Magyarország népességének 66 százaléka városi s a vidéki Magyarországnak is 61 százaléka, addig az erdélyi⁴ magyaroknak „csak” 53,1 százaléka él városban és 46,9 százaléka falun. Önmagában ennek nem lenne nagy jelentősége, hiszen a vidéki Magyarországhoz képest az eltérés „csak” 8 százalékpont, és tudjuk, hogy az 1989. évi rendszerváltást

4 A továbbiakban a szöveg gördülékenysége érdekében esetenként az *Erdély* megnevezést használjuk, amikor az erdélyi magyar mintára utalunk, itt értelemszerűen mindig erdélyi magyarokat kell érteni alattuk, ami korántsem jelenti a teljes Erdély népességét, hiszen annak csak 19–20 százalékát teszik ki a magyar anyanyelvűek.

követően a községek tömegei szereztek városi rangot Magyarországon. Ám Erdélyben a falusi népesség életkörülményei, lakáshelyzete, iskolázottsága, foglalkoztatottsági szintje jelentősen elmarad a városi népességétől (Kiss 2005), és ezáltal nem mellékes, hogy a népesség mekkora hányadára vonatkoznak ezek az állapotok.

Korszerkezet tekintetében azt láthatjuk, hogy a magyarországi népesség előregedettebb, 15 százalék körül van a 65 és 75 év közötti népesség aránya az erdélyiek közel 9,9 százalékához képest, míg a 19–29 évesek aránya 5 százalékponttal alacsonyabb az erdélyinél. Ennek oka elsősorban az 1989 előtti magasabb romániai termékenységgel magyarázható (Spéder 2009), aminek következtében az előregedés mértéke kisebb Erdélyben, mert később indult be az előregedési folyamat, mint Magyarországon.

Iskolai végzettség tekintetében jelentős a különbség a két népesség között. Magyarországon a 19–75 éves korú népesség 20 százaléka és a vidéki Magyarország 17,2 százaléka is felsőfokú (egyetem vagy főiskola) végzettséggel rendelkezik, míg az erdélyi magyaroknak csupán 9,4 százaléka. Itt megjegyzendő, hogy az erdélyi magyarok iskolázottsági hátránya a romániai össznépességhez viszonyítva is számottevő, mint azt láttuk az előző részben, a felsőfokú végzettségűek aránya 2002-ben mintegy 2 százalékponttal, 2011-ben 4 százalékponttal marad el az össznépességtől (Veres 2013). A foglalkoztatottak aránya, akik jelenleg is dolgoznak, ugyancsak szignifikánsan magasabb Magyarországon, 54,7% (53,5% Budapest nélkül) az erdélyiek 46,5 százalékához képest, azzal együtt, hogy az aktív népesség aránya hasonló, tekintve a munkanélküliek nagyobb arányát Erdélyben (lásd 20. táblázat a Függelékben).

A foglalkoztatott népesség nemek szerinti összetételét vizsgálva (lásd a 3. táblázatot a következő oldalon) megfigyelhető, hogy mind a férfiak, mind a nők körében számottevően magasabb a foglalkoztatottak aránya Magyarországon, mint Erdélyben, Budapest nélkül is: a férfiak körében 61, míg Erdélyben csak 53 százalék az arányuk, a nemek közötti távolság azonban hasonló, mintegy 13 százalékponttal több férfi foglalkoztatott mindkét népességben. Magyarországon a falusi népesség körében a foglalkoztatottak aránya 10 százalékponttal magasabb (49,4%), míg Erdélyben 39,7%, városiak körében kisebb, de szignifikáns a különbség van. Látható, hogy Budapesten a legmagasabb a foglalkoztatottság (63,2%), ami a település státusával, típusával fokozatosan csökken.

Korcsoportok foglalkoztatottsága tekintetében a legnagyobb különbség a 45–64 éves, nyugdíjazáshoz közeledő vagy már nyugdíjas népesség körében van: Magyarországon még 53,9 százalékuk, Erdélyben már csak 35,9 százalékuk dolgozik. A foglalkoztatottság terén számottevő eltéréseket lehet behatárolni az iskolázottság szerint: amíg a felső- és középfokú végzettségűek körében hasonló a foglalkoztatottság szintje (75–78 százalék, az érettségizetteknél pedig 57 százalék), addig az ennél alacsonyabb iskolázottságú népesség körében nagyobb a különbség: Erdélyben kevesebb a foglalkoztatott, mint Magyarországon. A szakiskolát, szakmunkás-

képzőt vagy általános iskolát végzettek körében 6 százalékponttal kevesebb a foglalkoztatott Erdélyben (lásd 3. táblázat).

3. táblázat: A foglalkoztatott népesség aránya a 19 - 75 éves népességben belül a fő szociodemográfiai változók szerint 2008-ban, %"

Szociodemográfiai változók	Foglalkoztatottak aránya (%)		
	Magyarországon	Magyarországon Budapest nélkül	Erdélyben
<i>Nem</i>			
férfi	61,9	60,6	53,3
nő	48,7	47,1	40,1
<i>Település típusa*</i>			
főváros	63,2	–	
megyeszékhely	59,2	59,2	–
egyéb város	53,5	53,5	52,5
község/falu	49,4	49,4	39,7
<i>Korcsoport*</i>			
19–29	61,1	59,2	51,6
30–44	78,4	77,1	71,2
45–64	53,9	52,2	35,9
65–75	5,4	3,9	2,3
<i>Befejezett iskolai végzettség*</i>			
8 osztály (vagy annál alacsonyabb)	26,4	25,9	20,3
szakiskola	58,7	58,9	51,8
érettségi	57,7	57,1	57,5
felsőfokú végzettség	75,8	75,9	78,3
Összesen	54,7	53,3	46,5
N	11 074	9 505	3 988

Magyarázat: * $p < 0,001$ szinten szignifikáns összefüggés (khi-négyzet-próba)

Forrás: „Életünk fordulópontjai”, 3. Hullám (KSH NKI, HU), „Életünk fordulópontjai Erdélyben”, 2. Hullám (NKI-ISPMN, MWTKA, RO) alapján saját számítás

A regionális eltéréseket vizsgálva Magyarországon szignifikáns eltérések figyelhetők meg. Budapesten a legnagyobb, 60,4 százalék, Nyugat- és Közép-Dunántúlon kissé átlag fölötti, máshol kissé az országos átlag (54,7%) alatti a foglalkoztatottak aránya, legalacsonyabb Észak-Magyarországon, 49,6 százalék. Erdélyben a régiók közötti eltérések nem számottevőek, mindenhol 45–47 százalék körüli az érték.

A népesség összetételét összehasonlítottuk a nem foglalkoztatottak körében is. A munkanélküliek aránya számottevően magasabb Erdélyben, 7,4% a teljes népességre vetítve (az aktív népességre vetítve eléri a 14 százalékot is), Magyarországon e felmérés szerint a munkanélküliek aránya alacsony, alig több mint 2%. Az inaktív

kategóriák közül a legjelentősebb a nyugdíjasok aránya, akik Magyarországon 20, Erdélyben 19%-át képezik a 19–75 éves népességnek. Megjegyezzük, hogy ha a teljes népességet néznénk felső korhatár nélkül, az arányuk jelentősebb lenne. Az özvegyi vagy rokkantnyugdíjasok aránya is számottevő, Magyarországon 9,2, a vidéki Magyarországon 10%-át, Erdélyben kevesebb, 6,7 százalékát képezik a 75 éves és fiatalabb felnőtt népességnek. A gyermekgondozási szabadságon levők (gyed, gyes és gyet) aránya Erdélyben még a felét sem éri el a magyarországinak. Ennek okát már a 2005–2006. évi vizsgálat során feltártuk: az erdélyi magyar nők körében jóval magasabb a háztartásbeli nők aránya (a 2011. évi népszámlálás szerint 12,7%, lásd Veres [2013]), vagy akik a munkaerőpiacra való belépés előtt szülnék gyermeket, nem jogosultak ilyen ellátásra Romániában, jöllehet a gyermekvállalás szintje elég közelálló (lásd Monostori és Veres [2009]; Spéder és Veres [2009]). Továbbá a jogosultság ideje is rövidebb (2 év), mint Magyarországon, ahol 3 év is lehet. Végül egy további tényező, hogy eltérő lehet azon kismamák aránya, akik hamarabb visszatérnek a munkaerőpiacra a munkahelyük megtartása érdekében. A háztartásbeliek aránya közötti eltérés itt nem is annyira nagy, 3,4%, illetve 5,2%, ám a 45 évesnél fiatalabb, még gyermeket vállaló felnőtt népesség körében ezek az arányok még nagyobbak, 1,6% és 7,6% volt 2006-ban! A tanulók arányában nem észlelünk számottevő különbséget (5,7%, illetve 5,4%), mivel mindkét országban már egy ideje megtörtént a felsőoktatás expanziója (4. táblázat).

4. táblázat: A népesség összetétele aktivitási státuscsoportok és nemek szerint⁵, %

Aktivitási státuscsoportok	Magyarországon*			Magyarországon Budapest nélkül*			Erdélyben*		
	Összesen	Férfi	Nő	Összesen	Férfi	Nő	Összesen	Férfi	Nő
Aktív foglalkoztatott	54,7	61,9	48,7	53,3	60,7	47,1	52,7	59,4	46,1
Munkanélküli	2,2	2,0	2,4	2,4	2,2	2,7	7,4	9,9	5,0
Öregségi nyugdíj	20,4	17,6	22,7	20,0	17,6	22,1	19,1	15,8	22,2
Özvegyi, rokkant nyugdíj	9,2	8,2	10,2	10,0	8,9	11,0	6,7	6,7	6,8
Gyermekgondozás (gyed/gyes/gyet)	3,4	0,2	6,1	3,4	0,2	6,2	1,2	0,1	2,1
Háztartásbeli	3,4	3,5	3,4	3,6	3,5	3,7	5,2	1,0	9,1
Tanuló	5,7	6,7	4,8	6,1	7,0	5,3	5,4	4,5	6,3
Egyéb	1,0	0,0	1,8	1,1	0,0	2,0	2,4	2,5	2,3
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100	100
N	11 074			9 505			3 988		

Magyarázat: * $p < 0,01$ (khi-négyzet-próba)

Forrás: „Életünk fordulópontjai”; 3. Hullám (KSH NKI, HU), „Életünk fordulópontjai Erdélyben”; 2. Hullám (NKI-IPMN, MWTKA, RO). A továbbiakban minden táblázat forrása ez a két kutatás

5 Mivel a pontos munkaerő-piaci helyzetükre vonatkozó egyes kérdésekre nem válaszolók nagyobb arányban fordultak elő az inaktívak között, a népesség foglalkoztatottsági és inaktív kategóriákra való részletes felbontása során az inaktívak kisebb súllyal jelennek meg a következő táblázatokban, mint az 3. táblázatban.

Erdélyben a munkanélküliség a nők körében alacsonyabb, „csak” 5%, a férfiaknál 9,9%, ám a nők „rejtett” munkanélküliségét a magasabb inaktivitási arány és a háztartásbeliek 9 százalékos aránya „leplezi”. A tanulók körében Magyarországon nagyobb a férfiak aránya, Erdélyben pedig a nők tanulnak többen. Mivel a 2005-ös felvételtkor még a tanulók többsége Magyarországon is lány volt, ezt az adatot fenn tartással kezeljük, nem kizárt egy mintavételi torzítás a magyarországi mintában. Erdélyben viszont a 2011.évi népszámlálás is kimutatta, hogy a felsőfokú végzettségű magyar nők aránya meghaladja a férfiakét 0,8 százalékponttal, ami 2002-ben még nem állt fenn (lásd Veres 2013).

Megvizsgálva a munkanélküliek és az inaktív csoportok eloszlását településtípus, korcsoportok és iskolázottság szerint, kirajzolódik a munkaerőpiacról kiszoruló kör mindkét népességben. Erdélyben ez világosabban látszik, a munkanélküliek nagyobb arányban fordulnak elő falun, a 30 évesnél fiatalabbak (13%) és a szakképzettség nélküli, 8 általánost végzettek körében, és ezt még kiegészítik az ugyanezen közegebe tartozó nők. Magyarországon más a helyzet, itt a munkanélküliség csak a szakképzetlen 8 általánossal rendelkezőket sújtja jóval átlagon felül, a háztartásbeliek pedig túlnyomórészt az érettségizett 30 év alatti nők köréből kerülnek ki, többségükben kisvárosi és falusi környezetben (lásd 21–23. táblázatok a Függelékben).

A foglalkozási rétegszerkezet kialakítása

A bevezetőben már röviden érintettük, hogy az összehasonlító elemzés során használt rétegződési séma alapját az Andorka-féle foglalkozási és munkajellegcsoportok alkották. A csoportok aggregálásában próbáltuk figyelembe venni az Erikson–Goldthorpe-féle rétegződési séma szempontjait, ám tekintettel kellett lenni a sajátos kelet-közép-európai viszonyokra, miszerint például a munkaviszony jellege nem strukturálódik úgy, mint más nyugati országokban és a szolgáltatói viszony nem annyira elterjedt, és sok esetben más funkciót tölt be. Más, az EGP-séma kialakításában használt szempontok viszont alkalmazhatók, így a munkaerő-piaci pozíció (tulajdonos vagy alkalmazott), a gazdasági szektor, az iskolázottság/szakképzettség szintje, a munkahelyi pozíció, hogy vezető beosztásban dolgozik-e és milyen szinten, továbbá, hogy van-e beosztottja, alkalmazottja, és mennyi. Az aggregáltság szintje az EGP-séma 11-es részletességű változatához hasonlít leginkább. Egy összevontabb változatot is készítettünk, amelyet többváltozós elemzésekben használhatunk, de azt a társadalmi differenciálódás leírására nem tartjuk alkalmasnak.

A foglalkozási rétegződési séma alapváltozatáról már a korábbi „Életünk fordulópontjai” vizsgálatok tájékoztattak (lásd Kapitány és Spéder [2004]; Monostori és Veres [2009]). Ebben a tanulmányban részletesebben ismertetjük a séma kialakításának elméleti alapjait, módozatát és más sémákhoz való viszonyulását, sajátosságait. A foglalkozás kérdőíves rögzítésekor már olyan sémát alkalmaztunk, aminek a segítségével a foglalkozást besoroltuk nagyobb kategóriákba négy szempont sze-

rint, lépésről lépésre: munkaerő-piaci helyzet (vállalkozó, alkalmazott, alkalmi munkát végez vagy sosem dolgozott), gazdasági szektor (főleg az önállók esetében), munka jellege (szellemi, fizikai), munkahelyi pozíció (vezető beosztásban dolgozik-e és milyen szinten: van-e beosztottja, alkalmazottja), szakképzettség, iskolai végzettség (van-e diplomája, érettségije, szakképzettsége). Végül az utolsó lépésben az Andorka-féle foglalkozási és munkajellegcsoportok közül megjelölték azt, amelybe a foglalkozása sorolható, figyelembe véve az előbbi négy szempontot. Az adatok alapján az aggregálás menetét és az aggregálási szinteket az 5. táblázat mutatja be.

5. táblázat: A foglalkozási rétegséma aggregálási szintjei

Részletes foglalkozási és munkajellegcsoportok (18)	Foglalkozási rétegek (11)	Összevont rétegek (4)	Munkaerő-piaci pozíció (2)	
Gazdálkodó	Gazdálkodó	Tulajdonos	Munkaadó	
Iparos	Vállalkozó Önfoglalkoztató (önálló)			
Kereskedő				
Szolgáltató				
Önálló szellemi foglalkozású				
Közvetlen termelésirányító	Alsóvezető és művezető	Beosztott fizikai foglalkozású	Munkavállaló	
Alsóvezető				
Szakt munkás	Szakt munkás			
Betanított munkás	Betanított munkás			
Segéd munkás	Szakt képzetlen munkás			
Alkalmi fizikai munkás				
Felsővezető	Vezető	Szellemi szolgáltató		
Középvezető				
Beosztott diplomás szellemi	Értelmiségi			
Beosztott érettségizett szellemi				
Beosztott nem érettségizett szellemi				Irodai, rutin szellemi foglalkozású
Alkalmi szellemi				
Soha nem dolgozott	Munkaerőpiacról kiszoruló	Munkanélküli		
Tartósan munka nélküli, háztartásbeli, aki munkát vállalna				
Háztartásbeli	Inaktív	Inaktív	Inaktív	

A rétegséma képzése során néhány módszertani kérdésre kívánunk reflektálni, amelyeket már más vizsgálatok is felvetettek.

A vonatkozási kör problémája. Bukodi (2004, 2006: 114) rámutat, hogy bár a foglalkozási rétegződési klasszifikáció a foglalkoztatottakra terjed ki, az inaktívak réteghelyzetéről is releváns információkkal szolgál, és az inaktívak utolsó foglalkozásuk szerinti pozíciója az aktuális (az adatfelvétel időpontjában) életkörülmények, életviszonyok legjobb indikátora. Ezt az érvelést csak részben tartjuk helytállónak, mert az egyes társadalmi rétegeken belül a 10–15 éve nyugdíjazottak anyagi helyzete,

életmódja, fogyasztási státusa, lakáskörülményei jelentősen megváltozhattak, és bár a nyugdíjasokon belüli különbségeket jól magyarázhatja az utolsó foglalkozás, az aktív népességből kialakított séma rétegeinek belső konzisztenciáját jelentősen ronthatják, a jövedelmi viszonyaikról torz képet mutathatnak (például ha valaki középvezetőként ment nyugdíjba, de csak néhány évig volt ebben a pozícióban nyugdíjazás előtt, megtörténhet, hogy sem a nyugdíjának a nagysága, sem más életkörülmény-mutatók nem feltétlenül illeszkednek az aktívakból képezett felső- és középvezetői kategóriába). E döntésünk mögött az az elméleti megfontolás is áll – a Grusky által felvázolt neodurkheimianus szemléletből kiindulva –, miszerint a munkaerő-piaci foglalkozási csoportok, mikrorétegek belső konzisztenciáját a „túl nagy” társadalmi réteg-aggregátumok gyengítik (Grusky és Galescu 2005). Ezért az elemzésünk során az aktív és a foglalkoztatott népesség rétegződési helyzetét vizsgáljuk, az inaktívakat nem soroltuk be az aktívak közé az utolsó foglalkozásuk szerint. A vizsgált két népességben ugyanis a munkanélküliek mintegy 80 százaléka tartósan munka nélküli, ezért nem releváns az utolsó foglalkozásuk szerint besorolni őket. Amikor a teljes népesség anyagi helyzetét, életmódját, fogyasztási státusát és lakáskörülményeit is vizsgáltuk, a réteghelyzetet az ún. foglalkozási-aktivitási státuscsoportokkal helyettesítettük, az aktív foglalkozási réteghelyzet mellé tettük az inaktív népesség aktuális státuscsoportjait, ami sok szempontból relevánsabb képet alkot, mint a korábbi foglalkozás szerinti besorolás.

A populáció társadalmi foglalkozási rétegekbe való sorolása az egyéni válaszok szerint történt, és nem a háztartás egészét vettük figyelembe, hanem a válaszadó foglalkozási helyzetét. Vannak érvek mindkét megoldás mellett, a mi döntésünk mellett az individualizáció, a kockázati társadalom modellje (Beck 2003) és a női emancipáció hozható fel, amelynek kiteljesedése mindkét népesség körében megfigyelhető.

A séma értelemszerűen a „fő” munkaerő-piaci foglalkozások rétegekbe való sorolását végzi el, a kettős foglalkozásúak esetében is releváns ez, hiszen a válaszok önbevalláson alapulnak, így rendszerint a válaszadók a magasabb presztízsű munkakörük szerint sorolták be magukat valamely foglalkozási csoportba.

A klasszifikáció menete: az 5. táblázat első oszlopában található 18 foglalkozási és munkajellegcsoportot nem automatikusan soroltuk be a következő, 11 kategóriás változatba, hanem a rétegtképzéshez külön is megkérdezett más változókat felhasználva (iskolai végzettség, beosztottak száma, alkalmazotti viszony jellege, aktivitás-munkaerő-piaci pozíció), a következőképpen:

Vezetők: ebbe a kategóriába kerültek mindazok az alkalmazotti státusban lévők, akiket munkahelyi pozíciójuk alapján felső, illetve középvezetőként soroltak be, valamint akiknek legalább 4 beosztottjuk, alkalmazottjuk van.

Értelmiségiek: ide azok a diplomás szellemi dolgozók kerültek, akik nem önállóként vagy vállalkozóként dolgoznak.

Vállalkozók: alkalmazottal, beosztottal rendelkező tulajdonos vállalkozók.

Önfoglalkoztatók: alkalmazottal nem rendelkező önállók, magánvállalkozók.

Alsóvezetők és művezetők: alsó szintű vezetők, középszintű vezetők 4-nél kevesebb alkalmazottal, fizikai munkások közvetlen termelésirányítói, technikusok, mesterek az iparban.

Irodai, rutin szellemi dolgozók: hivatalnokok, nem fizikai munkát végzők, szolgáltatások területén dolgozók, diplomát nem igénylő munkát végzők.

Szakt munkások: szakt munkásképzővel, szakiskolával rendelkező, állandó munkaviszonyban levő fizikai munkások.

Betanított munkások: szakt munkásképzővel, szakiskolával nem rendelkező, de betanított munkájukat állandó munkaviszonyban végző fizikai munkások.

Szakképzetlen munkások: szakképesítéssel nem rendelkező, állandó munkaviszonyban levő fizikai munkások és alkalmi munkaviszonyban levő fizikai munkások.

Gazdálkodók: saját tulajdonú háztáji gazdaságban dolgozó mezőgazdasági önálló. Ez a kategória az „Életünk fordulópontjai” panelkutatás más feldolgozásában használt, ugyanezen a módszertanon alapuló rétegsémáiban együtt szerepelt a többi, más szektorbeli önfoglalkoztatóval, ami a magyarországi aktív népesség esetében a mezőgazdasági önálló alacsony arányával magyarázható, akiknek ez a főfoglalkozásuk. Erdélyben viszont a gazdálkodók aránya jelentősebb, és életkörülményeik is nagyon eltérőek a többi önállótól.

Munkaerőpiacról kiszoruló: tartósan munka nélküliek, akik legalább egy éve kiszorultak a munkaerőpiacról.

A Bukodi-féle rétegséma 11 kategóriás változata is sok hasonlóságot mutat, ám több ponton eltérő a csoportosítás alapja és az aggregálás módja. Az aggregálás alapját tekintve mi a képzettségi szintet explicite is figyelembe vettük, nála csak implicit van jelen. Az aggregálás módját illetően elérő tartalmú kategóriák vannak: Bukodi a vezetők és a vállalkozók csoportjait összevonta, hasonlóképp az alsó- és művezetőkhez sorolta a beosztott hivatalnokokat és az alsó szintű értelmiségieket, ezáltal a szolgáltatásbeli dolgozók külön csoportot képeznek, de oda sorolta a képzett technikus végzettségűeket is. A mi aggregálási módszerünk mellett szól az, hogy a rétegek a foglalkozás és a munka jellege szempontjából homogénebbek, ám meglehet, hogy a Bukodi-féle kategóriák (legalábbis a 2. és a 3. számú) a jövedelem szempontjából homogénebbek (Bukodi 2006: 123–125). Másrészt Bukodinál az összevont vezetők és vállalkozók csoportja heterogénebb lett. A kisvállalkozókat viszont az önállókkal összevonta, és leválasztotta a nagy- és közepes vállalkozók csoportjáról, ami a vezetőkkel összevonva heterogénebb lett. Más tekintetben a kategóriák megnevezése, tartalma közel áll az általunk használt sémához.

A foglalkozási rétegszerkezet jellemzői

A továbbiakban részletes elemzésnek a 11 értékű rétegsémát vetjük alá. Összehasonlítva a magyarországi és erdélyi magyar aktív népesség társadalmi rétegek szerinti eloszlását, a következőket állapíthatjuk meg: Magyarországon magasabb

a felsővezetők és az értelmiségiek aránya, mint Erdélyben, és az eltérés számottevő: a vezetők feleannyian vannak Erdélyben (3%), az értelmiségiek esetében pedig még a vidéki Magyarországon is 13,6 százalékot képeznek, míg az erdélyi magyarok mindössze 9,3 százaléka sorolható ide. Ezt az eltérést már az egyetemet végzettek kisebb hányada alapján is előre lehetett jelezni. Kimutatható viszont a szolgáltató társadalom kiterjedésének mértékét mutató rétegek aránya közötti különbség is: míg Magyarországon az alsóvezetők és művezetők aránya 5,3 százalék, az irodai dolgozók és a rutin szellemi foglalkozásúak aránya pedig 14,1 százalék, addig Erdélyben ez csupán 3,7 és 8,9 százalék. A Budapest nélküli vidéki Magyarországon az irodai és rutin szellemiek aránya 13,2%, csak alig egy százalékponttal marad el a teljes országos aránytól, így jóval magasabb, mint Erdélyben. A munkásrétegek aránya hasonló a két népesség körében, de az összetétele eltérő: az általánosan magasabb képzettségi szint következtében a szakképzett munkások aránya Magyarországon 23,7 százalék (vidéken 25,4), míg Erdélyben csak 18,5 százalék, viszont többen vannak a betanított munkások (25,9%). A szakképzetlenek aránya megegyezik, 6 százalék körüli. Jelentős az eltérés a gazdálkodók arányában: Erdélyben az aktív népesség 4 százaléka gazdálkodik a mezőgazdaság területén, Magyarországon az arányuk 1,5, vidéken 1,8 százalék. A munkaerőpiacról kiszoruló tartósan munka nélküliek arányában a legnagyobb az eltérés: az erdélyi magyar válaszadók 12 százalékát soroltuk ide, míg Magyarországon ezek aránya csupán 4 százalék körül mozog. Módszertani szempontból tisztában vagyunk azzal, hogy ha a munkanélkülieket kihagytuk volna a számításból, a két ország közötti eltérés kisebb lenne a társadalmi rétegek arányát illetően. A valós helyzethez hozzátartozik viszont, hogy Romániában van egy jelentős népesség, amely ilyen vagy olyan módon kiszorult a munkaerőpiacról, egy részük külföldre vándorolt, és a hazai munkaerőpiac nem tudja integrálni őket. Ezek soraiban ott vannak az erdélyi magyarok is, tehát nem célszerű őket utolsó munkahelyük foglalkozási besorolása szerint a sémába helyezni, mert sajnos ezek munkaerő-piaci integrációja Romániában az adatfelvétel óta sem oldódott meg, és a világválság hatására a közeljövőben nem is számíthatunk a munkanélküliség jelentős mértékű csökkenésére (lásd a 6. táblázatot).

A rétegszerkezet összetételét megvizsgáltuk csak a foglalkoztatott népességre is, így a munkanélküliek eltérő arányának hatása kiszűródik. Ebben az esetben is számottevő marad az eltérés Magyarország és Erdély között az értelmiségiek és az irodai, nem fizikai foglalkozásúak között, ám a vidéki Magyarország foglalkoztatott népességén belül már „csak” 4 százalékponttal magasabb ezen kategóriák aránya az erdélyi megfelelőinél. Ebben az esetben viszont látványosabbá válik, hogy a fizikai munkát végző munkásrétegek aránya Erdélyben nagyobb (57%), mint a vidéki Magyarországon (50%), ezen belül különösen magas a betanított munkások aránya (29,7% Erdélyben, illetve 17,4% a vidéki Magyarországon).

6. táblázat: Az aktív és a foglalkoztatott népesség megoszlása foglalkozási rétegek szerint, %

Foglalkozási rétegek	Aktív népesség			Foglalkoztatott népesség		
	Magyarországon	Magyarországon Budapest nélkül	Erdélyben	Magyarországon	Magyarországon Budapest nélkül	Erdélyben
Vezető	6,2	5,7	3,0	6,5	5,9	3,5
Értelmiségi	15,6	13,6	9,3	16,2	14,3	10,5
Vállalkozó	3,4	3,1	3,6	3,5	3,2	4,1
Önfoglalkoztató	4,8	4,5	4,5	5,0	4,7	5,2
Alsóvezető és művezető	5,3	5,1	3,7	5,6	5,3	4,3
Irodai, rutin szellemi	14,1	13,2	8,9	14,6	13,8	10,1
Szakmunkás	23,7	25,4	18,5	24,6	26,6	21,0
Betanított munkás	15,5	16,7	26,1	16,2	17,4	29,7
Szakképzetlen munkás	6,1	6,6	6,3	6,3	6,9	7,1
Gazdálkodó	1,5	1,8	4,1	1,6	1,9	4,6
Munkaerőpiacról kiszoruló	3,9	4,4	12,0	–	–	–
Összesen	100	100	100	100	100	100
N	6302	5298	2047	6058	5065	1783

Az aktív népesség társadalmi összetételét vizsgálva településtípus szerint megfigyelhetjük, hogy Budapest kiugróan magas arányban tömöríti a szellemi és szolgáltatási foglalkozásúakat, vezetőket, és a megyei jogú, illetve az egyéb városok is magasabb arányban tömörítik ezeket a kategóriákat, mint Erdélyben a városi népesség, de míg az eltérések a városi lakosság vonatkozásában viszonylag kicsik, addig a falusi népesség esetében az eltérés nagyobb. A vezetők aránya több mint háromszor, az értelmiségieké kétszer, az irodai és rutin szellemi foglalkozásúak aránya kétszer akkora a rurális Magyarországon, mint az erdélyi magyar rurális népesség esetében. A problémát súlyosbítja, hogy a falusi erdélyi magyarok körében a munkanélküliek aránya 17,8% az aktív népességen belül, háromszorosa a magyarországi falusi népességnek (lásd a 7. táblázatot a következő oldalon).

Életkor szerint három nagy korcsoportba sorolva vizsgáltuk meg a társadalmi-foglalkozási rétegek eloszlását. Míg Magyarországon a fizikai munkások aránya és képzettség szerinti összetétele is meglepően stabil a különböző nagy korcsoportokban, addig Erdélyben a 19–29 éves fiatal népesség körében kevesebb fizikai szakmunkás van (12,8%), mint az idősebb korosztályokban és mint Magyarországon. Erdélyben az ifjúsági munkanélküliség, ami a 30 év alattiak körében 18,9 százalékos, meghatározó jelentőségű. Az erdélyi magyar aktív, 30 év alatti fiatal népesség körében alacsony az irodai és rutin szellemi foglalkozásúak aránya (7,6%). Ha csak a foglalkoztatottak körében nézzük, akkor is csupán 9,6%, sokkal alacsonyabb, mint a magyarországi fiatalok esetében. A 30 év alattiak körében bár magasabb

(13 százalék) az értelmiségiek aránya, mint az idősebbeknél (8,4 és 6,2%), de így is messze elmarad a magyarországi fiatal értelmiségiek arányától. A foglalkoztatottak körében ha a munkanélkülieket kihagyjuk már csak kismértékben (2 százalékponttal) marad el a vidéki Magyarország 19, illetve a teljes Magyarország 20 százalékos értelmiségi arányától a 19–29 éves korú népesség körében. A gazdálkodók mindkét országban inkább az idősebb korosztályokban koncentrálnak, Erdélyben a 45 éven felüliek körében elérik a 6,7 százalékot is (lásd a 8. táblázatot).

7. táblázat: Az aktív népesség összetétele társadalmi rétegek és településtípus szerint, %

Társadalmi rétegek	Magyarország				Erdély		
	Budapest	Megyei jogú város	Egyéb város	Község	Megye-székhely	Egyéb város	Község
Vezető	9,4	7,5	5,3	4,6	4,8	4,1	1,5
Értelmiségi	25,6	20,4	14,2	8,1	15,1	12,4	4,2
Vállalkozó	5,0	3,4	3,7	2,2	5,4	5,0	1,8
Önfoglalkoztató	6,3	5,0	5,0	3,6	3,8	6,4	3,9
Alsóvezető és művezető	6,7	5,7	4,9	4,8	5,6	4,3	2,5
Irodai, rutin szellemi	18,6	15,3	12,8	12,1	13,9	9,4	6,1
Szaktanácsadó	14,5	22,0	25,2	28,1	19,2	17,3	19,8
Betanított munkás	9,5	12,0	17,1	19,7	26,0	27,7	26,4
Szakképzetlen munkás	3,2	5,5	6,0	8,0	3,0	3,8	10,1
Gazdálkodó	0,2	0,6	1,5	3,0	0,8	0,7	8,4
Munkaerőpiacról kiszoruló	1,1	2,7	4,3	5,7	2,2	8,9	15,3
Összesen	100	100	100	100	100	100	100
N	6300				2206		

Regionális szempontból megfigyelhető, hogy a szellemi és szolgáltató foglalkozásúak, vezetők és vállalkozók a Budapestet magába foglaló Közép-Magyarországon jóval átlag fölött vannak, a vidéki Magyarország közötti eltérések kisebbek, de mindenhol nagyobb az értelmiségiek és a rutin szellemiek aránya, mint Erdélyben. Régiók szerint Erdélyben szembetűnő, hogy az értelmiségiek aránya magasabb Észak-Erdélyben és a Partiumban (12%), ahol egyébként a jelentős magyar lakta nagyvárosok vannak. Az irodai dolgozók és a rutin szellemi, szolgáltatásbeliek aránya Észak-Erdélyben átlag feletti, 11,6 százalék, ezekkel az értékekkel elérik az Észak- és Dél-Alföld magyarországi régióinak hasonló arányait. A mezőgazdaságban dolgozók aránya és a munkanélküliség azonban mindenhol magasabb Erdélyben, mint a magyar régiókban, ez alól csak a Dél-Erdélyben és a Bánságban élő szóránymagyarok munkanélküliségi rátája kivétel (4,1%). Ezek Románia gazdaságilag legfejlettebb térségei Bukarest után, ámbar itt a lakosságnak csak kb. 5–10%-a magyar, megyétől függően.

8. táblázat: Az aktív népesség összetétele társadalmi rétegek és korcsoport szerint, %

Társadalmi rétegek	Magyarország			Erdély		
	19–29	30–44	45–64	19–29	30–44	45–64
Felsővezető	3,4	6,6	7,5	2,2	4,0	2,2
Értelmiségi	20,0	16,9	11,6	13,8	8,4	6,2
Vállalkozó	1,1	2,9	4,7	1,6	4,4	4,5
Önfoglalkoztató*	2,2	4,5	5,8	2,2	5,7	5,0
Alsóvezető és művezető	4,3	6,7	4,6	5,4	3,2	3,1
Irodai, rutin szellemi	17,3	13,3	13,3	7,6	11,3	6,3
Szakmunkás	24,1	24,4	23,5	12,8	20,9	20,4
Betanított munkás	17,5	14,5	16,2	24,7	26,1	28,3
Szakképzetlen munkás	5,8	5,6	6,6	8,8	4,7	6,0
Gazdálkodó	0,4	1,3	2,2	1,9	3,9	6,7
Munkaerőpiacról kiszoruló	3,9	3,5	3,9	18,9	7,5	11,3
Összesen	100	100	100	100	100	100
N	6305			2017		

Jövedelmi viszonyok

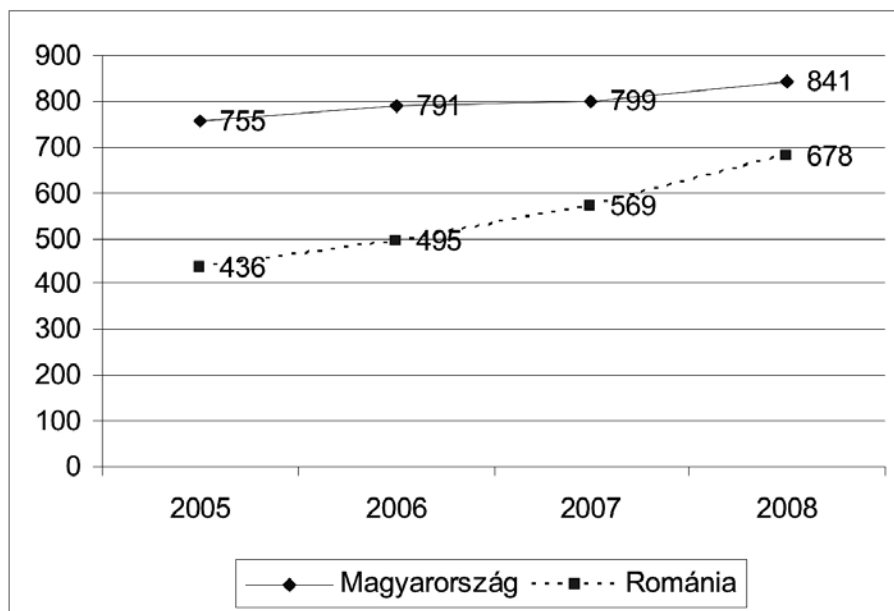
Tekintettel arra, hogy a kérdőíves vizsgálat jövedelmi adatai esetében sok válasz-megtagadás és más torzító tényező is közrejátszik, az országos bérszint alakulásához és értékeléséhez először összehasonlítottuk a 2005 és 2008 közötti évi országos egyhavi átlagbéreket. A jövedelmek, keresetek összehasonlító vizsgálatát vásárlóerő-paritáson számolt átlagértékek alapján végeztük, de euróban is kiszámítottuk.

Megfigyelhető, hogy ebben a periódusban a két ország közötti jövedelmi különbségek csökkentek, és egyfajta konvergencia figyelhető meg. A csökkenés úgy valósulhatott meg, hogy Magyarországon a bérszint növekedése lassú, de a romániaihoz képest viszonylag magas szinten mozgott, a 2005-ös 755 nemzetközi dollárról 2008-ra 841 dollárra emelkedett, Romániában pedig a 2005-ös 436 dollárról 678 nemzetközi dollárra emelkedett 2008-ra. Amíg 2005-ben a romániai bérek a magyarországinak mindössze 57,7 százalékát képezték, addig 2008-ra a 80 százalékára emelkedtek (lásd 1. ábra a következő oldalon). Az erdélyi átlagbérek nagy vonalakban minden évben a romániai átlagértékekkel megegyeznek, és korábbi felmérések azt mutatják, hogy az erdélyi románok és magyarok közötti átlagbérek lényegesen nem különböznek (Veres 2006: 28–45).

A két országban az adatfelvétel eszmei időpontja 2008. november, így a 2008. évi országos átlagadatok referenciaként tekinthetők. Az „Életünk fordulópontjai” felmérés 2008. évi (3. hullám) adatfelvételei alapján a foglalkoztatottakra számolt egyéni átlagjövedelmek alacsonyabbak a hivatalos, országos munkából származó keresetekhez képest. Itt a különböző technikai okokon kívül (önállók, gazdálkodók is benne vannak) az eltérés oka, hogy a válaszadók hajlamosak jövedelmük egy részét eltitkolni, vagy nem jól emlékeznek. A válaszok alapján a foglalkoztatott népesség egyéni havi

jövedelmének átlagértéke Magyarországon 768 PPP-USD (vidéken 720), Erdélyben 518, az erdélyi átlag a magyarországi 67 és a vidéki 72 százalékát képezi. Az 1. és a 9. decilis arányát véve alapul, az aktív keresők jövedelmében az eltérés a két népesség között nem különösen nagy, Magyarországon 3-szoros, Erdélyben 3,4-szeres a különbség a felső és az alsó decilis érték hányada között (9. táblázat). Valószínűsíthetően a választ megtagadók a magas jövedelműek közül kerülnek ki, és arányuk magasabb Magyarországon, ez a két népesség között kimutatható jövedelmi különbségeket a valóságosnál kisebbé teszi, de a pontos mértéket nem tudjuk megadni.

1. ábra: Átlagos havi nettó átlagbérek Magyarországon és Romániában 2005–2008 között, vásárlóerő-paritáson, nemzetközi dollárban (PPP-USD*)

Magyarázat: * A vásárlóerő-paritás számításain alapul. (Számítási kulcsok az ENSZ hivatalos adatainak, forrása: <http://data.un.org/Data.aspx?d=MDG&f=seriesRowID:699>)

Forrás: KSH, INS, ENSZ (www.ksh.hu, www.insse.ro, www.data.un.o)

A jövedelmi viszonyok vizsgálatára gyakrabban használják a *háztartások egy fogyasztási egységre jutó ekvivalens* jövedelmét.⁶ A továbbiakban mi is ennek a mutatónak a segítségével hasonlítjuk össze a decilis értékeket, illetve számítjuk ki az egyenlőtlenségi mutatókat. Az ekvivalens jövedelmi adatok mindig alacsonyabbak, mint az egyéni jövedelmek/bérek, a családok összetétele miatt érthető okokból. Ez megfigyelhető az általunk vizsgált adatok esetében is, Magyarországon 623 (Budapest nélkül 591)

⁶ Az egy fogyasztási egységre jutó (ekvivalens) jövedelmet a háztartási jövedelemből 0,73-as rugalmassági együtthatóval számítottuk ki (OECD eredeti változat). A magas, extrém értékeket 10 000 USD-nél maximáltuk.

és Erdélyben 507 PPP-USD a háztartások ekvivalens jövedelme a teljes 19–75 éves népességre számolva (lásd 10. táblázat a következő oldalon). Megjegyzendő, hogy a jövedelmekre vonatkozó kérdésekre Magyarországon a válaszadók több mint 10%-a nem válaszolt (várhatóan épp a magas jövedelműek egy része), ezt a problémát jelzi Tóth (2004: 78) is. Erdélyben pedig, bár csak kevesen nem válaszoltak, a magas jövedelműek hajlamosak kisebb összeget közölni. Mindkét tényező alacsonyabb átlagokat eredményez, mint az a valóságban létezik, de elképzelhető, hogy a magyarországi adatok jobban torzítanak. Ennek ellenére a két ország közötti átlagkülönbség mértéke viszonylag reálisnak tekinthető. Láthatjuk, hogy az erdélyi magyarok ekvivalens jövedelme a magyarországiak 70,4 (Budapest nélkül 74) százalékát képezi, ez kisebb különbségeket jelez a két népesség között, mint amit az egyéni nettó átlagjövedelmek mutatnak. Az ekvivalens jövedelem értéke jelentős növekedésre utal Erdélyben a 2005. évi adatokhoz képest, amikor ezt a 20–45 évesekre számoltuk ki, az erdélyiek ekvivalens jövedelme a magyarországiak 57 százalékát tette ki (Monostori és Veres 2009), bár a referencianépesség eltért, de a tendenciát jelzi, hogy azóta a két ország egyéni és családi jövedelmei konvergenciát mutatnak (lásd az országos átlagbéreket az 1. ábrán).

9. táblázat: A foglalkoztatottak egyéni havi átlagjövedelmének mutatói és decilisei vásárlóerő-paritáson (PPP-USD)

	Nettó egyéni jövedelem			Az erdélyi átlagjövedelem a magyarországi százalékában (%)	
	Magyarország	Magyarország Budapest nélkül	Erdély	Magyarország	Magyarország Budapest nélkül
Átlag	768,6	720,2	518,5	67,5	72,0
Medián	655,0	620,6	440,4	67,2	71,0
Szórás	479,6	420,8	370,5	77,3	88,0
10 (1. decilis)	413,7	413,7	259,1	62,6	62,6
20	475,8	462,0	310,9	65,3	67,3
30	551,6	517,1	362,7	65,8	70,1
40	558,5	551,6	362,7	64,9	65,8
50	655,0	620,6	440,4	67,2	71,0
60	689,5	689,5	518,1	75,1	75,1
70	827,4	758,5	569,9	68,9	75,1
80	965,3	896,4	673,6	69,8	75,1
90 (9. decilis)	1241,1	1206,6	880,8	71,0	73,0
Decilisarányok					
9/1..	3,0	2,92	3,4	–	–
5/1..	1,6	1,5	1,7	–	–
9/5..	1,9	1,9	2,0	–	–
N	5641	4739	1700	–	–

10. táblázat: A 19–75 éves népesség ekvivalens (egy fogyasztási egységre jutó) háztartási jövedelmi mutatói és decilisei vásárlóerő-paritáson (PPP-USD)⁷

	Ekvivalens háztartási jövedelem			Az erdélyi átlagjövedelem a magyarországi százalékában (%)	
	Magyarország	Magyarország Budapest nélkül	Erdély	Magyarország	Magyarország Budapest nélkül
Átlag					
összesen	623	591	438,8	70,4	74,2
foglalkoztatott	694	657	508,9	73,3	77,5
nem dolgozik	528	508	333,1	63,1	65,6
Medián	542	530	323,8	59,7	61,1
Szórás	363	327	810,5	223,3	247,9
Decilisek					
10% (1. decilis)	294	287	110,0	37,4	38,3
20%	376	366	182,9	48,6	50,0
30%	442	426	232,3	52,5	54,5
40%	498	478	280,7	56,4	58,7
50%	542	530	323,8	59,7	61,1
60%	609	587	367,0	60,3	62,5
70%	697	675	426,7	61,2	63,2
80%	797	757	501,4	62,9	66,2
90% (9. decilis)	1036	914	671,7	64,8	73,5
Decilisarányok					
9/1..	3,5	3,2	6,1	–	–
5/1..	1,8	1,8	2,9	–	–
9/5..	1,9	1,7	2,1	–	–
Gini együttható*	0,265	0,255	0,369	–	–
N	8633	7515	3318		

* A Gini-együtthatót a centilis (1/100) értékekből számítottuk ki a $G = \frac{n+1}{n} - \frac{2 \sum_{i=1}^n (n+1-i)x_i}{n \sum_{i=1}^n x_i}$ képlettel, ahol x_i az i -edik decilisérték, $i=1-99$. A mutató 0 és 1 között mozog, a 0-hoz közeli értékek a kis egyenlőtlenségekre, az 1-hez közelítők a nagy egyenlőtlenségekre mutatnak rá.

Az ekvivalens jövedelmi egyenlőtlenségek a teljes népesség körében magasabbak, mint az egyéni jövedelmek szerint a foglalkoztatottak esetében, míg Magyarországon a 9. és az 1. decilis hányada 3,5 (vidéken 3,2), addig az erdélyi magyarok körében ennek majdnem kétszerese, 6,1-szeres az eltérés. A jövedelmi egyenlőtlenségek mértéke a medián érték alatt nő meg Erdélyben Magyarországhoz képest, az 5. és az 1. decilis aránya 2,9 Erdélyben, amíg Magyarországon csak 1,8, a felső 50% esetében alig van különbség, mindkét esetben 2 körüli (1,9, illetve 2,2, lásd 11. táblázat).

7 A háztartási ekvivalens jövedelmek az $e = 0,73$ -as rugalmassági együtthatóval vannak számolva.

A Gini-index is megerősíti a nagyobb mértékű erdélyi jövedelmi egyenlőtlenségeket: amíg Magyarországon az értéke 0,265 (26,5%), és 2005 óta fokozatosan csökkent (2007-ben 0,271, lásd Harcsa [2008: 473, 492]), addig Erdélyben jóval magasabb, 0,369, azaz 36,9%.

11. táblázat: A foglalkoztatottak ekvivalens háztartási havi jövedelmének mutatói és decilisei vásárlóerő-paritáson (PPP-USD)

	Foglalkoztatottak ekvivalens háztartási jövedelme			Az erdélyi átlagjövedelem a magyarországi százalékában (%)	
	Magyarország	Magyarország Budapest nélkül	Erdély	Magyarország	Magyarország Budapest nélkül
Átlag	694,7	657,4	509,0	73,3	77,4
Medián	603,3	585,0	367,7	61,0	63,0
Szórás	398,1	351,8	661,2	166,1	187,9
Decilisek					
10% (1. decilis)	335,2	328,7	165,5	53,6	55,6
20%	426,6	411,3	228,6	57,6	60,0
30%	487,5	468,0	280,7	60,7	61,3
40%	533,2	528,4	323,8	61,0	62,9
50%	603,3	585,0	367,7	61,8	65,2
60%	685,6	650,0	423,9	63,8	67,5
70%	757,3	715,0	482,9	68,0	72,8
80%	896,8	837,0	609,6	73,7	77,3
90% (9. decilis)	1118,0	1066,5	824,3	73,7	77,3
Decilis arányok					
9/1..	3,3	3,2	5,0	–	–
5/1..	1,8	1,8	2,2	–	–
9/5..	1,9	1,8	2,2	–	–
Gini együttható	0,258	0,244	0,414	–	–
N	4908	4189	1555		

A foglalkoztatott népességben belül Erdélyben a Gini-együttható szerint (0,414) azonban jelentősen nagyobbak az egyenlőtlenségek, mint Magyarországon, még Budapesttel együtt is (0,258). Emellett megfigyelhetjük, hogy bár az erdélyi ekvivalens átlagjövedelem a magyarországit 73,3 (Budapest nélkül 77,4) százalékban közelíti, a medián érték között még nagyobb mértékű a különbség, azt csak 61–63 százalékban közelíti (lásd 11. táblázat). Az erdélyi ekvivalens háztartási jövedelmeknek az alsó hét decilis értékei sem érik el a magyarországi 73 százalékát (amennyi az átlagérték aránya), tehát a legfelső 20 százalék jövedelme éri el vagy haladja meg a magyarországi felső 20 százalék 73 százalékát. Ez a helyzet viszont, mint már jelez-

tük, származhat abból is, hogy a magyarországi válaszadók közül a magas jövedelmű felső 10 százalékhoz tartozók jelentős része nem válaszolt vagy kisebb értéket közölt a reális jövedelménél. Ezt támasztja alá az is, hogy a jövedelembevallásokból származó adatokból számolt Gini-index Magyarországon is sokkal magasabb (2008-ban 0,45) az általunk vagy a KSH Háztartás Panelben mért adatoknál (Kovács 2011).

A háztartások ekvivalens jövedelmi helyzete a két népességben társadalmi rétegenként kissé más képet mutat. Az aktív foglalkoztatottak esetében az erdélyi vezetők, vállalkozók, önfoglalkoztatók ekvivalens háztartási jövedelmei megközelítik, akár kissé meg is haladják a Budapest nélküli magyarországi átlagokat vásárlóerő-paritáson, különösen a vidéki Magyarországot.

Az értelmiségi, szakmunkás erdélyi magyarok ekvivalens jövedelme a magyar átlagot mintegy 82–86 százalékban közelíti, tehát nagyobb mértékben, mint a teljes foglalkoztatott népesség átlaga. Az erdélyi gazdálkodók és a szakképzetlen munkások azok, akiknek a jövedelme a magyarországi hasonló osztályhelyzetűekhez képest az átlagnál jóval alacsonyabb, a magyar megfelelőik ekvivalens jövedelmének mindössze 54–63 százalékát keresik meg, akárcsak a munkanélküliek vagy a nyugdíjasok (12. táblázat). E rétegspecifikus eltérések megerősítik, hogy az erdélyi magyarok körében nagyobbak az egyenlőtlenségek. Továbbá a társadalomszerkezetbeli eltérések is növelik az átlag és a medián jövedelmek közötti eltéréseket, mivel Erdélyben nagyobb azon rétegek aránya, akik relatíve alacsonyabb jövedelem-színvonallal rendelkeznek magyarországi megfelelőiknél (szakképzetlenek, betanított munkások, gazdálkodók), míg a magas jövedelmű vezetők, alsóvezetők, vállalkozók és önfoglalkoztatók arányának részesedése alacsony az össznépességben belül.

Az inaktívak közötti eltérések nagyobbak a két populációban mint az aktívaknál, hasonlóan, mint az egyéni jövedelem esetében. Az erdélyi munkanélküliek ekvivalens jövedelme a magyarok alig több mint a felét éri el, a nyugdíjak meg csak a kétharmadát, hasonlóan nagy az eltérés a háztartásbelieknél (12. táblázat, 29. oldal).

A háztartási jövedelemmel való elégedettség szubjektív értékelését a következő kérdéssel mértük: *Mit mondana, hogyan tud kijönni a háztartás ebből a pénzből?*

Azok aránya, akik beosztással épphogy kijönnek a pénzükből, viszonylag hasonló: Magyarországon 48,7, Erdélyben 45,7%, viszont 6 százalékponttal vannak többen Erdélyben azok, akik úgy gondolják, hogy elfogadhatóan élnek, Magyarországon 29,5, Erdélyben 35,5% ezek aránya (lásd a 24. táblázatot a Függelékben).

Kétségtelen, hogy a jövedelmi elégedettség mögött részben eltérő elvárások, referenciák, igények állnak Magyarországon és Erdélyben. Hajdu és Hajdu (2012: 100) rámutattak, hogy a jövedelmi elégedettségnek belső és külső referenciái vannak, így az egyén saját helyzetét a számára releváns társadalmi csoport jövedelméhez is méri (külső referenciapontok), illetve saját korábbi anyagi helyzetéhez (belső referencia) is hasonlítja. Mivel a magyarországi és az erdélyi magyarok jövedelmi viszonyainak közeledése nagyrészt azáltal valósult meg, hogy 2004–2008 között a magyarországi ekvivalens jövedelmek vásárlóerő-paritáson stagnáltak, illetve kisebb ütemben nö-

vekedtek, mint Erdélyben, a „belső” referenciapont miatt érthetőek az alacsonyabb magyarországi elégedettségi értékek.

12. táblázat: Háztartási ekvivalens (egy fogyasztási egységre jutó) átlagjövedelmek társadalmi rétege és inaktív kategóriák szerint

	Háztartási ekvivalens átlagjövedelem			Az erdélyi átlagjövedelem a magyarországi százalékában (%)	
	Magyarország	Magyarország Budapest nélkül	Erdély	Magyarország	Magyarország Budapest nélkül
<i>Foglalkoztatottak</i>					
Vezető	1129,8	1072,3	1019,9	90,3	95,1
Értelmiségi	918,4	863,9	756,4	82,4	87,6
Vállalkozó	842,5	764,4	733,6	87,1	96,0
Önfoglalkoztató	715,8	676,6	714,8	99,9	105,6
Alsóvezető és művezető	779,1	719,7	701,1	90,0	97,4
Irodai, rutin szellemi	705,4	678,1	534,1	75,7	78,8
Szakmunkás	583,9	574	504,4	86,4	87,9
Betanított munkás	538,1	526,1	463,1	86,1	88,0
Szakképzetlen munkás	453,9	445,5	294,2	64,8	66,0
Gazdálkodó	551,3	551,3	292,3	53,0	53,0
Összesen	694,7	657,4	509	73,3	77,4
<i>Inaktív és munkanélküli</i>					
Munkanélküli	382,3	380,4	219,9	57,5	57,8
Öregségi nyugdíj	625,5	602,1	391,4	62,6	65,0
Özvegyi nyugdíj	489,3	476,4	303,9	62,1	63,8
Gyed/gyes/gyet	497,2	471,5	421,0	84,7	89,3
Háztartásbeli	557,1	560,4	282,5	50,7	50,4
Tanuló	367,2	354,1	362,1	98,6	102,3
Egyéb	452,4	426,4	307,1	67,9	72,0
Összesen	623,3	591,7	438,8	70,4	74,2
N	8614	7497	3264		

Megvizsgálva a jövedelem szubjektív értékelése és a foglalkozási-aktivitási réteghelyzet közötti összefüggést, megfigyelhetjük, hogy a nyugdíjasokat és a háztartásbelieket leszámítva Erdélyben minden más rétegben szignifikánsan magasabb arányban vannak, akik a jövedelmükkel gondok nélkül vagy elfogadhatóan élnek, mint Magyarországon (lásd 13. táblázat a következő oldalon).

13. táblázat: *Hogyan tud kijönni a háztartás ebből a pénzből?* Válaszok társadalmi rétegek szerint (%)

Társadalmi rétegek	Nélkülöznek		Hónapról hónapra anyagi gondjaik vannak		Beosztással, épphogy kijönnek a pénzükből		Elfogadhatóan élnek		Gondok nélkül élnek		Összesen Magyarország/Erdély
	Magyarország	Erdély	Magyarország	Erdély	Magyarország	Erdély	Magyarország	Erdély	Magyarország	Erdély	
Vezető	1,3	0	4,1	3,4	29,1	27,1	49,7	57,6	15,8	11,9	100,0
Értelmiségi	1,1	0	6,7	2,2	34,0	24,6	50,3	63,4	7,9	9,8	100,0
Vállalkozó	1,4	4,3	4,7	2,9	30,3	24,3	54,0	54,3	9,5	14,3	100,0
Önfoglalkoztató	1,3	2,2	9,8	2,2	42,8	34,8	42,4	53,9	3,7	6,7	100,0
Alsóvezető és művezető	1,2	0	9,0	5,5	44,8	24,7	40,3	63,0	4,8	6,8	100,0
Irodai, rutin szellemi	2,2	1,1	11,0	4,5	49,1	44,1	34,8	49,2	2,8	1,1	100,0
Szakmunkás	2,3	2,5	13,7	6,8	56,6	48,8	26,1	40,8	1,3	1,1	100,0
Betanított munkás	5,0	4,3	17,9	8,7	56,0	48,3	20,6	36,1	0,5	2,5	100,0
Szakképzetlen munkás	6,0	11,4	21,8	17,1	56,4	47,2	15,2	23,6	0,5	0,8	100,0
Gazdálkodó	4,0	6,4	11,1	14,1	46,5	41,0	38,4	33,3	–	5,1	100,0
Munkanélküli	18,8	23,2	25,1	22,4	41,4	33,8	11,7	18,9	2,9	1,8	100,0
Öregégi nyugdíj	2,4	3,1	10,4	8,8	53,6	53,4	30,7	31,9	2,9	2,9	100,0
Özvegyi nyugdíj	6,2	8,5	24,3	12,3	54,5	58,3	14,3	19,0	0,7	1,9	100,0
Gyed/gyes/gyet	4,8	2,7	18,5	8,1	46,9	45,9	28,2	40,5	1,6	2,7	100,0
Háztartásbeli	3,1	12,0	12,3	11,3	44,0	60,7	36,4	15,3	4,2	0,7	100,0
Tanuló	14,0	1,2	36,3	6,1	38,5	48,2	10,1	40,9	1,1	3,7	100,0
Egyéb	3,7	10,5	19,4	15,8	47,2	47,4	25,0	26,3	4,6	–	100,0
Összesen	4,0	5,5	14,7	9,3	48,6	45,8	29,5	36,2	3,2	3,2	100,0

Anyagi javakkal való ellátottság

Anyagi javakkal való ellátottság tekintetében a magyarországi népesség jobb helyzetben van, mint az erdélyi magyarság: míg autóval Magyarországon a válaszadók 60, Erdélyben 47 százaléka rendelkezik, Magyarországon 20-ának még második autója is van (ezt Erdélyben nem kérdeztük). A különböző háztartási cikkekkel való ellátottság is nagyobb arányú Magyarországon, mint Erdélyben, átlagosan úgy 10 százalékponttal, kisebb-nagyobb eltérésekkel (lásd 14. táblázat). A tartós használati cikkek azonban egy hosszabb időszak jövedelmi viszonyait mutatják, ami hosszabb ideig tartó költekezési szokásoknak megfelelően alakult ki, ezért a néhány év alatt megváltozó anyagi helyzet mérésére kevésbé alkalmas.

14. táblázat: Tartós használati cikkekkel rendelkezők aránya (%)

Használati cikk	Magyarország	Magyarország Budapest nélkül	Erdély
Színes tévé	96,9	97,2	95,7
Automata mosógép	86,6	85,2	75,6
Mosogatógép	17,1	15,8	5,5
Videomagnó vagy DVD	78,2	76,9	54,7
Számítógép (laptop)	63,0	60,9	53,4
Autó	60,1	59,9	47,1
Második autó	20,3	19,7	–
N	11066		3967

Lakáshelyzet

A két vizsgált népesség lakáshelyzetét több mutató segítségével vizsgáltuk. Ezek három dimenziót képeznek. Az első a lakásviszonyok-lakásméret, ahol egyrészt megnéztük, hogy hány négyzetméter jut átlagosan egy személyre a háztartásban. Eszerint Magyarországon 33 négyzetméter jut egy főre, Erdélyben a magyarok esetében kicsit kevesebb, 29. Megjegyzendő, hogy a lakásviszonyok tekintetében kis, elhanyagolható különbségek vannak, ezért csak a teljes Magyarország lakáshelyzetét hasonlítottuk az erdélyi magyarokéhoz.

Aszerint, hogy van-e mindenkinek külön szobája a lakásban, viszonylag nagy különbséget észleltünk: míg Magyarországon a háztartások 81 százalékában külön szobájuk van az ott élőknek, addig az erdélyi magyarok körében csak a háztartások 67,5 százalékában áll ez fenn.

A lakás infrastruktúrája dimenzióban megvizsgáltuk, a háztartások mekkora hányadában van vízőblítéses WC, vezetékes víz, földgáz/saját hőközpont, internet-csatlakozás stb.

15. táblázat: Lakásviszonyok, a lakás felszereltsége, lakókörnyezet (%)

Lakásviszonyok	Magyarország	Magyarország Budapest nélkül	Erdély
Lakásméret egy főre (m ² /fő)	33,3	33,6	29,3
Lakással való elégedettség (%)	7,5	7,6	7,6
Van mindenkinek külön szobája? (%)	81,1	81,3	67,5
<i>Lakás infrastruktúrája</i>			
Vízöblítéses WC/fürdőszoba (%)	95,9	95,5	70,6/ 77,3
Vezetékes víz (%)	–	–	80,5
Telefon (vezetékes vagy mobil) (%)	95,4	95,1	88,8
Internet-csatlakozás (%)	52,8	50,3	40,9
Kert, terasz, kellemes (...) erkély (%)	84,1	86,6	–
Megfelelő fűtés/Földgáz, saját hőközpont* (%)	91,3	91,7	65,3
<i>Lakókörnyezet jellege (%)</i>			
deprivált	2,6	2,4	7
szegényes-átlagos	49,2	52,0	58,8
jómódú-átlagos	40,2	39,2	28
előkelő	8	6,3	6,2
<i>Összesen</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>
<i>N</i>	<i>11 077</i>	<i>9 501</i>	<i>3 929</i>

Magyarázat: * Magyarországon: Megfelelően melegen tartja a lakást? Erdélyben: Van (a lakásban) földgáz (bevezetve) vagy saját hőközpont?

Amíg Magyarországon a vízöblítéses WC/fürdőszoba, a telefon és a megfelelő fűtés a lakások több mint 90 százalékában biztosított, és a vezetékes víz hozzáférhetősége gyakorlatilag teljes körű (ezért nem is kérdezték meg külön), addig Erdélyben ezekkel a szolgáltatásokkal a lakásoknak 10–20 százalékponttal kisebb aránya van ellátva: vezetékes víz 80 százaléknak, fürdőszobája pedig 77 százaléknak van (WC 70,6%-nak van), telefonnal 88 százalék rendelkezik. A lakások fűtését 65 százalékuk oldja meg földgázzal vagy saját hőközponttal, a többiek a városi közös központi fűtéssel vagy fával tartják melegen a lakást télen. Internet-csatlakozással a magyarországi lakások 52 százaléka (vidéken 50%) rendelkezik, Erdélyben pedig csupán a 41 százalék (lásd 15. táblázat). Nagy az eltérés a magyarországi és az erdélyi falusi, különösen az idős népesség lakásviszonyai között, Erdélyben ezek kevésbé felszereltek és modernizáltak.

A harmadik dimenziót a lakókörnyezet jellege képezte. Itt az utcában lévő épületek, házak jellege és állapota alapján a kérdezőbiztosok sorolták be a lakásokat. Eszerint a lakásokat a következőképpen soroltuk be: előkelő, jómódú-átlagos, szegényes-átlagos és deprivált lakókörnyezetek. Magyarországon jó tíz százalékponttal többen kerültek a jómódú lakókörnyezet kategóriába, mint Erdélyben, és annyival kevesebben a szegényes-átlagos csoportba. A deprivált lakókörnyezetben élők aránya Erdélyben szignifikánsan magasabb, 7%, míg Magyarországon csupán 2,6%.

Mindezeket a különbségeket látva megfigyelhetjük, hogy a lakással való szubjektív elégedettség mértéke megegyezik a két népességben, ami tovább erősíti az eltérő referencia- és elvárásszintre vonatkozó hipotézisünket.

Az életmód anyagi vonatkozásai, elégedettség

Az életmódra vonatkozó kérdések köre ebben a vizsgálatban valójában csak azt méri, hogy milyen anyagi korlátai vannak bizonyos, középosztálybeli életformára utaló tevékenységeknek, ezért nem is gondoljuk azt, hogy az életmódról átfogó képet adnának.

A megkérdezett tevékenységek a 16. táblázatban láthatók.

16. táblázat: Életmóddal kapcsolatos tevékenységek megtörténte (%)

Tevékenységek	Magyarország	Magyarország Budapest nélkül	Erdély
Évente egyszer legalább egy hétre elmegy üdülni?	39,4	36,4	42,0
Rendszeresen vásárol új ruhákat?	31,1	30,2	35,4
Lecseréli előregedett bútorait?	11,3	11,2	20,0
Havonta egyszer meghívja a barátait?	23,5	21,6	37,3
Havonta (legalább) egyszer étteremben ebédel a családjával?	12,4	11,1	12,1
Havonta 10 ezer Ft-ot/50 lejt félretesz?	38,8	37,0	40,9
N	11 069	9 507	3 943

A havonta egyszer étteremben étkezés kivételével minden más tevékenység aránya gyakoribb Erdélyben, mint Magyarországon. Legnagyobb az eltérés aszerint, hogy meghívja-e legalább havonta egyszer vendégül a barátait – Magyarországon csak 23,5, Erdélyben viszont 37 százalékuk teszi meg, míg a vendéglőben történő családi ebédre mindkét népességben 12 százalékuk mondta, hogy havonta egyszer megteszi (lásd 16. táblázat). Ezeknek az eltéréseknek a szerepét azonban nem szeretnénk el-
túlozni. A fenti, életmódra utaló kérdések az anyagi lehetőségek mellett más, szokásokból, értékrendből következő életmódbeli sajátosságokat is mérnek. Így a barátok meghívása méri a személyes kapcsolatháló nagyságát, jellegét, az individualizációs hatásokat stb.

A bútorcsere esetében az „előregedés” megítélése eltérő lehet, a régi stílbútorok megtartása, rekondicionálása alternatívát jelenthet a divatos, de nagyjából készült lemezből készülő bútorkínálathoz képest. Továbbá a bútorok minősége is egy másik aspektus, ami itt közrejátszik.

Az életszínvonallal való elégedettséget egy másik, 1-től 10-ig terjedő skálával is megmértük. Erdélyben az életszínvonallal való elégedettség szignifikánsan magasabb, mint Magyarországon, közel 1 ponttal (a vidékhez képest éppen egy pontnyi az eltérés).

A társadalmi rétegek és az inaktív csoportok átlagértékeit összehasonlítva megállapítható, hogy általában minden réteg és inaktív csoport esetében az erdélyi elégedettségi átlagérték mintegy 0,5–1 százalékponttal magasabb, mint Magyarországon, kivéve a háztartásbelieket. A jövedelmi helyzet és a szociodemográfiai változók is egyaránt arra utalnak, hogy amíg Erdélyben a háztartásbeliek jelentős része egyféle kényszer-munkanélküli vagy a státusával más okból nem elégedett, addig Magyarországon ezek olyan eltartottak, akik inkább egyetértenek, vagy éppen ők választották ezt a helyzetet (17. táblázat).

17. táblázat: *Mennyire elégedett az életszínvonalával?* Átlagértékek (1 – teljesen elégedetlen, 10 – teljesen elégedett)

	Magyarország	Magyarország Budapest nélkül	Erdély
Foglalkoztatottak			
Vezető	7,13	7,04	7,63
Értelmiségi	6,79	6,78	7,48
Vállalkozó	6,77	6,80	7,71
Önfoglalkoztató	6,29	6,25	7,22
Alsóvezető és művezető	6,41	6,36	6,65
Irodai, rutin szellemi	6,27	6,30	7,14
Szakmunkás	5,91	5,94	6,76
Betanított munkás	5,62	5,62	6,89
Szakképzetlen munkás	5,33	5,34	6,30
Gazdálkodó	6,14	6,12	6,68
<i>Összesen</i>	<i>5,07</i>	<i>5,06</i>	<i>6,30</i>
Inaktív és munkanélküli			
Munkanélküli	5,84	5,85	6,94
Öregségi nyugdíj	4,87	4,90	6,29
Özvegyi nyugdíj	6,20	6,18	6,58
Gyed/gyes/gyet	7,15	7,11	6,86
Háztartásbeli	4,66	4,64	7,46
Tanuló	6,07	6,02	6,11
Egyéb	5,91	5,88	6,86

A státushelyzet társadalmi meghatározói

A rétegződés összetett jellegének megragadására egy státusindexet szerkesztettünk, amely alkalmas a társadalom vertikális differenciálódásának kvantitatív mérésére.

A státusindex dimenziói a következők: jövedelem, lakáskörülmények, anyagi vagyoni helyzet, életmód-életkörülmények. Ezt követően készítettünk egy foglalkozási rétegződési sémát, amely a teljes felnőtt népesség foglalkozási státusát vagy utolsó

foglalkozását vette figyelembe, akik már aktívan dolgoztak a munkaerőpiacon. Eből a foglalkozási rétegződési sémából és a státusindexből kialakítottunk végül egy osztálysémát, amely a társadalom rétegződésének összetett vizsgálatára alkalmas, és összesíti mind a státusindex dimenzióinak jellemzőit, mind a foglalkozási státushelyzetből adódó társadalmi jellemzőket. Az index szerkesztésekor figyelembe vettük Kolosi és Róbert (2004: 48–74) egy hasonló index szerkesztésére használt módszertanát.

A státusindex dimenziói az alábbi indikátorokat tartalmazzák:

A jövedelemdimenzió összetevői: egy háztartási egységre jutó ekvivalens jövedelem jövedelmi kvintilisek formájában.

A lakáskörülmények tartalmazzák: a laksűrűséget, négyzetméter/fő (Erdélyben a lakás méretére vonatkozó hiányzó válaszokat kiegészítettük az érvényesen kapott válaszok alapján kiszámított átlagos szobaszámnak megfelelő átlagos alapterülettel, különböző szobaszámú lakások szerint), a lakás infrastruktúrájára (WC, vezetékes víz, földgáz/saját hőközpont, internet-csatlakozás), a lakókörnyezet jellegetre vonatkozó adatokkal (1–4).

Az anyagi vagyoni helyzet összetevői: megtakarítás 5 000 Ft/50 RON fölött havonta, tartós használati cikkek (színes tévé, automata mosógép, mosogatógép, videomagnó vagy DVD, számítógép) kumulálva egy diszkrét változóba, és autó birtoklása (1 vagy 2 autó).

Az életmód-életkörülmények: figyelembe vettük, hogy szokott-e üdülni legalább egy hetet évente, új ruhák vásárlására telik-e, fogad-e legalább havonta egyszer otthon vendéget vacsorára, étkezik-e vendéglőben havonta egyszer, lecseréli-e előregedett bútorait.

Az egyes dimenziók összetevőit Z-szkórral standardizáltuk, dimenzióként összesítettük, majd ezekből a dimenzió-alapindexekkel főkomponens-elemzéssel létrehoztunk egy státusmérő indexet. A főkomponens-elemzés eredményeként kapott új változó mind a magyarországi, mind pedig az erdélyi mintán az összvariancia több mint 50 százalékát magyarázza és a KMO értéke is 0,72 körüli. A komponens-súlyértékek alapján az összetevők hozzájárulása kiegyensúlyozott (0,66–0,77 közötti Magyarországon, és 0,72–0,84 közötti Erdélyben) (lásd a 18. táblázatot).

18. táblázat: A státusindex-komponens súlyértékei (a főkomponens-elemzés eredményei)

Összetevők	Magyarország	Erdély
Ekvivalens jövedelem	0,737	0,723
Lakáskörülmények indexe	0,660	0,724
Anyagi-vagyoni helyzet (nem jövedelmi)	0,773	0,840
Életmódindex	0,685	0,722
Magyarázott összvariancia	51,1	0,568
KMO	0,72	0,73

A státusindex a társadalmi térben viszonylag jól differenciál, ezt mutatják az index átlagértékei a foglalkozási-aktivitási rétegekre számítva, amelyek 1,2 és -0,9 között mozognak Erdélyben, és ezen az intervallumon belül mozognak Magyarországon is.

A státushelyzet regressziós magyarázó modellje

A fentebb ismertetett státusindexszel mért társadalmi státushelyzet társadalmi meghatározó tényezőit megpróbáltuk magyarázni egy OLS lineáris regressziós modellel. A modell alapesetben kétlépcsős, azaz két fázisban készült, először az alapvető szociodemográfiai és munkaerő-piaci változókat vontuk be, amelyek mindkét adatállományban elérhetők voltak, másodszer a foglalkozási-aktivitási státuscsoportok dummy változóival kontrolláltuk a modell többi független változójának hatását. Az erdélyi adatokon készült egy harmadik lépcsős változat, amikor a helyi munkaerőpiac sajátosságait tükröző változókat (privát szféra jelentősége, mezőgazdasági termelés), valamint a romániai kontextusban releváns, sajátos kisebbségi és idegennyelv-ismeret változóit vontuk be.

A modellbe bevont független változók a következők, területenként:

- Szociodemográfiai mutatók (életkor, nem, nemzetiség/roma-e).
- Iskolázottság, képzettség (felsőfokú, érettségi, szakmunkásképző/szakiskola).
- Település típusa-státusa (megyeszékhely, egyéb város).
- Munkaerő-piaci helyzet, munkanélküliség (dolgozik-e, volt-e munkanélküli, mennyi ideig?).
- Kivándorlás (Van-e külföldön valaki a háztartásból? Tervezi-e külföldön dolgozni?).
- A munkahely jellege, státusa (privát szféra, vezető-e, beosztottak száma).
- Háztáji mezőgazdasági termelésben való részvétel (termel-e zöldséget, tartanak-e haszonállatot?).
- Nyelvismeret (román, angol, német, francia – csak Erdélyben volt kérdezve).
- Foglalkozási-aktivitási státuscsoportok (dummy változók formájában).

A regressziós modellt először két lépcsőben teszteltük, ezek jól összehasonlíthatók a két népességre vonatkozóan. Az első esetben a fent felsorolt szociodemográfiai, iskolázottságra és a munkaerő-piaci helyzetre, munkahelyre vonatkozó változók szerepeltek függetlenként (foglalkozás nélkül), második lépésben ezek a foglalkozási-aktivitási státuscsoportok kontrollváltozóként be lettek vonva a modellbe kétértékű dummy változók formájában. A magyarországi mintán a modell magyarázóereje alacsonyabb, 0,334, illetve a foglalkozási státusváltozókkal 0,354 a korrigált R^2 alapján. Erdélyben a modell magyarázóereje viszonylag magas, az első esetben 0,48 (korrigált R^2), de a második esetben, a foglalkozási státus bevonásával sem növekedett számottevően, mindössze 0,498-ra.

19. táblázat: A társadalmi státushelyzet meghatározásának modelljei (OLS regressziós modell) Magyarország és erdélyi magyarok (2, illetve 3 lépcsős változatok)

Független változók	Magyarország		Erdély		
	1. modell	2. modell	1. modell	2. modell	3. modell
Életkor	0,115***	0,057***	0,007	-0,023	0,019
Neme (1 – férfi)	0,035***	0,025*	0,004	0,008	0,004
Egyetem, főiskola	0,571***	0,503***	0,317***	0,265***	0,174***
Középiskola (érettségi)	0,382***	0,337***	0,357***	0,339***	0,236***
Szakiskola / szakmunkásképző	0,179***	0,169***	0,173***	0,173***	0,121***
Budapest (lakóhely)	0,140***	0,137***	–	–	–
Megyei jogú város/ megyeszékhely	0,099***	0,097***	0,292***	0,274***	0,240***
Egyéb város	0,079***	0,079***	0,283***	0,268***	0,243***
Dolgozik-e	0,178***	0,118***	0,121***	0,044	0,040
Más kereső tevékenység	0,057***	0,053*	0,045***	0,041**	0,042***
Alkalmazottak, beosztottak száma	0,028**	0,016	0,038**	0,030*	0,027*
Volt-e munkanélküli?	-0,059***	-0,053**	-0,167***	-0,144***	-0,097***
Hányszor (mennyi ideig) volt munkanélküli?	-0,037*	-0,023	-0,026*	-0,025	-0,034*
Vezető	–	0,127**	–	0,044**	0,026
Vállalkozó	–	0,124***	–	0,087***	0,075***
Értelmiségi	–	0,074	–	0,078***	0,053**
Önálló, önfoglalkoztató	–	0,077*	–	0,064***	0,042**
Nem fizikai, irodai dolgozó, alsóvezető	–	0,101	–	0,064**	0,049*
Szakmunkás	–	0,042	–	0,019	0,007
Betanított és szakképzetlen	–	-0,006	–	-0,020	-0,026
Gazdálkodó	–	0,015	–	-0,021	-0,031*
Munkanélküli	–	-0,002	–	-0,086***	-0,049***
Nyugdíjas	–	0,081***	–	0,003	-0,002
Háztartásbeli	–	–	–	-0,029*	-0,018
Állami munkahely?	–	–	–	–	0,03
Privát szféra	–	–	–	–	0,068***
Termel-e zöldséget?	–	–	–	–	0,103***
Tartanak-e használatot	–	–	–	–	-0,042*
Roma-e?	–	–	–	–	-0,152***
Románnyelv-ismeret	–	–	–	–	0,074***
Angolnyelv-ismeret	–	–	–	–	0,100***
Németnyelv-ismeret	–	–	–	–	0,079***
Francianyelv-ismeret	–	–	–	–	0,037**
R ²	0,335	0,357	0,480	0,50	0,555
Korrigált R ²	0,334	0,354	0,478	0,498	0,550
N	11 063	11 063	2 802	2 802	2 802

Megjegyzés: Független változó: státuszindex

Magyarázat: * p < 0,05; **p < 0,01; *** p < 0,001

A magyarországi modellben a független változók közül legerősebb hatást az iskolázottság fejt ki a státusra, az egyetemi/főiskolai végzettség 0,582, a középiskolai 0,38 és a szakmunkásképző/szakiskolai végzettség 0,179 béta-értékekkel. A szociodemográfiai változók közül az életkornak (0,115) és a nemnek (0,035) kis, de szignifikáns hatása van a státushelyzetre, ez utóbbinak a férfiak „javára”. A településváltozók hatása is szignifikáns, elsősorban a budapesti lakóhely a jelentősebb 0,14-es együtthatóval, a megyei jogú város hatása kisebb, 0,1 körüli, az egyéb városi lakhely pedig 0,79-es együtthatóval bír. A munkaerő-piaci helyzetnek jelentős a hatása, de elmaradt az iskolázottságtól: az, hogy dolgozik-e, 0,178, a második munkahely 0,057, és a beosztottak száma 0,028-as béta-együtthatóval magyarázza a társadalmi státushelyzetet.

Amennyiben a foglalkozási-aktivitási státuscsoportok dummy kontrollváltozóit bevonjuk a modellbe, az életkor hatása lecsökken 0,057-re, és a foglalkoztatás (hogy dolgozik-e) hatása is lényegesen csökken 0,118-ra, a többi együttható csak keveset, átlagosan 0,01-dal csökken. A kontrollváltozók közül szignifikáns hatása a vezetőnek (0,127), vállalkozónak (0,124) van, ennél kisebb, de még szignifikáns hatást mutat az önálló (0,077) meg a nyugdíjas (0,08) státus, értelemszerűen a foglalkoztatást, az életkor hatásának a csökkenését ezek jól magyarázzák.

Erdélyben az alapmodellben is, a standardizált béta-együtthatók alapján, az iskolai végzettség változóinak van a legjelentősebb hatásuk a társadalmi státushelyzetre, de a felsőfokú végzettség esetén ez lényegesen gyengébb (0,317), mint Magyarországon. Az életkor és a nemi hovatartozás nem hat szignifikánsan a státusra Erdélyben. Jelentősebb a hatása a városi lakhelynek, mint Magyarországon: a megyeszékhely 0,292-es, az egyéb városi lakhely 0,283-es béta-értékekkel. A magyar modellben valójában Budapesttel együtt a megyei jogú városok együttes hatása az erdélyi megyeszékhelyek béta-értékét közelíti, de Erdélyben még a kisebb, „egyéb” városokban élőknek is számottevően jobb esélyei vannak a falusiakhoz képest a magasabb státus elérésére, mint a magyar modellben. A magyarországinál kisebb, de szignifikáns hatása van még a munkaerő-piaci helyzetnek (hogy dolgozik-e, 0,121, ha van második munkahelye [más keresőtevékenysége] is, 0,045, és ha van alkalmazottja/beosztottja, 0,38). Ugyancsak szignifikáns a hatása és negatívan befolyásolja a státust az, ha volt már munkanélküli (–0,167), és hogy hányszor/mennyi ideig, az is számít, de kisebb mértékben (0,02). A többi változó hatása nem szignifikáns (nem, életkor, külföldön tartózkodás, kivándorlási szándék, állami munkahely).

Amennyiben bevonjuk a modellbe a foglalkozási-aktivitási státuscsoportokat, a munkaerő-piaci helyzet hatása lecsökken (az, hogy dolgozik-e) 0,044-re, és az iskolázottság hatása is gyengül, de inkább csak a felsőfokú végzettség értéke csökkent le lényegesebben, 0,265-re, a legtöbb változó hatása viszont mintegy 0,01-nyi béta-értékkel csökken mindössze (19. táblázat).

Harmadik lépésben az erdélyi modellbe bevontunk néhány változót, amelyek a romániai munkaerő-piaci sajátosságokkal és a nyelvtudással kapcsolatosak. A pri-

vát szférában lévő munkahely szerepe szignifikánsan hozzájárul a magasabb státus eléréséhez (0,068), míg a háztáji gazdálkodás változói közül a zöldségtermesztés pozitívan, a haszonállattartás viszont negatívan hat, aminek valószínűleg az az oka, hogy a „háztájizás” elterjedtebb, és hozzájárul a háztartás jövedelméhez (csökkenti a kiadásokat). Az állattartás jobban összefügg az életmóddal, sok esetben más munkalehetőség hiányára utal, és arra, hogy Erdélyben viszonylag sok a kényszerből gazdálkodó, így ez inkább az alacsonyabb státushelyzetűekre jellemző. Szignifikáns hatása van továbbá a nyelvismeretnek: román 0,07-es, illetve a különböző idegen nyelvek ismeretének is szignifikáns hatása van, együttesen a három nyelvnek 0,2, ebből a legnagyobb az angolnyelv-tudás hatása, 0,1. Negatív, és az előbbieknél még jelentősebb a roma közösséghez tartozás hatása a státushelyzetre (-0,16).

Ezen változók bevonásával viszont megfigyelhetjük, hogy a felsőfokú végzettség hatása tovább csökken, 0,174-re, az aktív státus (hogy dolgozik-e) elveszti szignifikáns jellegét, és egyes foglalkozási pozíciók, például a vezetői státus hatása is kisebb lesz (0,026). A munkanélküliség negatív hatását viszont csökkentik, azaz mérsékelik ezek a változók, a béta-érték -0,1 alá csökken, viszont figyelembe kell venni, hogy a romaság változó is megjelent a harmadik lépcsőben, jelentős béta-értékkel (lásd 19. táblázat).

Következtetések

A magyarországi és az erdélyi magyar 19–75 éves népesség társadalmi rétegződését és anyagi-jövedelmi viszonyait vizsgálva megállapíthatunk néhány fő sajátosságot.

A foglalkozási rétegeket és a gazdaságilag inaktív csoportokat összehasonlítva azt láthatjuk, hogy a társadalom közepétől felfele életmód és fogyasztás szerint nincsenek jelentős eltérések a két népesség között, de a társadalom közepétől lefele, az alsó 50 százalék helyzete relatíve rosszabb Erdélyben, nagyobb a munkanélküliség, kevésbé iskolázottak, lényegesen nagyobb a betanított munkások aránya, és a foglalkoztatottság szintje is alacsonyabb, mint Magyarországon, a Budapest nélküli értékekhez viszonyítva is.

Az erdélyi magyarság és a magyarországi népesség közötti, az 1990-es évek végén és még a 2000-es évek közepén is kimutatható jelentős életszínvonal- és jövedelembeli átlagkülönbségek (lásd Veres 2003; Monostori és Veres 2009) 2008-ra jelentősen csökkentek, de az erdélyi magyarok átlag- és medián jövedelmei a magyarországi értékeknél még mindig alacsonyabbak 20–40% közötti értékekkel. A foglalkoztatott népesség közötti jövedelmi és anyagi eltérések relatíve kisebbek, mint az inaktív népesség kategóriái között, és még jobban összezsugorodnak a vezetők, a vállalkozók és az önálló iparosok esetében. Az eltérések megmaradnak akkor is, ha az összehasonlítást a Budapest nélküli magyarországi népességgel tesszük, csak néhány százalékkal csökkennek. Erdélyben nagyobbak az egyenlőtlenségek, mint Magyarországon mind a jövedelmek, mind pedig a fogyasztás vagy az anyagi és lakáshelyzet szerint. Az egyenlőtlenségek csökkenéséről Erdélyben még nem beszélhetünk.

A társadalomszerkezet alsó szegmenséhez tartozó erdélyi magyar depriváltak, a munkaerőpiacról kiszorultak, a szakképzetlen munkások, a gazdálkodók és a nyugdíjasok az átlagosnál jobban elmaradnak a magyarországi megfelelőiktől, akár az ekvivalens jövedelem nagyságát, akár az anyagi helyzet-lakáshelyzet mutatókat vesszünk alapul.

Ennek hátterében áll Magyarországon a középrétegekkel kapcsolatos pozitív tendencia, a középosztályosodás, amelynek eredményeként a jólét „lefelé csúszása” figyelhető meg (lásd még Kolosi és Róbert 2004: 53; Kolosi és Tóth 2008: 29; Utasi 2000). Erdélyben (és Romániában) is beindult egy középosztályosodási folyamat (Urse 2004), és a jövedelmek, illetve a fogyasztás terén is jelentős, a jólét irányába mutató változások következtek be, de a „jólét lefelé csúszása” korlátozottabban érvényesült vagy (még) nem következett be.

Amennyiben az életmód fogyasztási formái felől hasonlítjuk össze a két népeséget, az eltérések eltűnnek, sőt egyes vonatkozásokban az erdélyi mutatók kismértékben magasabb fogyasztási szintet mutatnak. A jövedelmükkel való szubjektív elégedettség is kissé magasabb az erdélyi magyarok körében, és az eltérő referenciaszinttel magyarázzuk ezt.

A társadalmi státushelyzetet magyarázó tényezők közül, a regressziós modell alapján, a magyarországi modellben a legfontosabb, kimagasló magyarázóerővel a képzettség változói bírnak, különösen a felsőfokú diploma, ezt követik a munkaerő-piaci helyzet mutatói, valamint a budapesti és megyei jogú városi lakhely. A jövedelem vonatkozásában Kolosi vizsgálatai is alátámasztják, hogy a képzettség és a keresetek közötti összefüggés erőssége növekedett az elmúlt két évtizedben (Kolosi és Dencső 2006: 30). Erdélyben a képzettség hatása jelentős, de számottevően kisebb, mint Magyarországon, és nem emelkedik ki a munkaerő-piaci viszonyok és a városi lakhely változóihoz képest. Emellett kisebb, de szignifikáns hatást fejtenek ki a munkahely jellegével és a nyelvtudással, a hátrányos etnikulturális környezetből származással (romaság) kapcsolatos változók is. Elmondható tehát, hogy az erdélyi magyarok számára magasabb társadalmi státus elérésében a szakmai képzettség és a foglalkoztatottság nem kap akkora szerepet, mint Magyarországon, ami közvetve összefügghet a kisebbségi helyzettel is, de ezt most nem tudjuk sem megerősíteni, sem cáfolni. Továbbá ez az állapot társul egy nagyobb mértékű jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségi helyzettel. A makrotársadalmi sajátosságok, mint a falusi és városi lakhely közötti nagy eltérések, valamint a társadalmi rétegződési sajátosságok az egyéni életesélyeket nehezítik, a társadalmi érvényesülés útját összetettebbé teszik az erdélyi magyarok számára, még akkor is, ha össztársadalmi szinten az anyagi-életmódbeli átlagértékek sok tekintetben közeledtek a magyarországi értékekhez, de a makrostrukturális hátrányok lényegében nem változtak az elmúlt évtizedben (alacsonyabb iskolázottság, urbanizációs szint és foglalkoztatottság).

ABSTRACT: The present study aims to compare the characteristics of social stratification and inequalities related to incomes among the 19-75 years old population in Hungary and in the Hungarian community from Romania, based on the surveys from the panel research entitled: Turning points of our lives, waves from 2008. Our theoretical background is mainly neoweberian. When operationalising social situation and structure we tried to combine two traditions: one based on occupational status and the other on lifestyle and income-material situation (see Erikson-Goldthorpe 1992, 2000 Hradil, 1987, Breen 2005, Andorka, 1996). The social strata scheme used in our analysis is mainly based on Andorka's tradition. The insertion of the active, employed population is based on the actual occupational status, while the insertion of the inactive population is based on actual inactive legal status (pensioners, students, unemployed). In the first part, the comparison between Hungary and Hungarians from Romania is carried out through a characterisation of occupational groups along the following dimensions: economic activity, education and occupational level and structure, labour market situation, incomes, material situation, housing conditions and consumer – life style elements. In the second part of the paper we computed a status index for measuring social differentiation. While this index was the dependent value, using OLS regression, we analysed how different social resources and sociodemographic characteristics explain social status determination in both populations. We have found that the situation of inactive population is worse in Transylvania, income and material inequalities are higher and the role of education is lower in determining social status than in Hungary, although structural and income differences have become lower since 2000.

Irodalom

- Andorka R. (1996): A társadalmi egyenlőtlenségek növekedése a rendszerváltás óta. *Szociológiai Szemle*, 6(1).
- Beck, U. (2003 [1986]): *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest: Századvég.
- Biró A. Z. et. al (1995): Változás és/vagy stabilitás. A romániai magyar társadalom szerkezetének és működésének fontosabb komponenseiről. In Turós E. (szerk.): *Változásban? Elemzések a romániai magyar társadalomról*. Csíkszereda: Pro Print, 15–45.
- Breen, R. (2005): Foundations of a Neo-Weberian Class Analysis. In Wright, E. O. (szerk.): *Approaches to Class Analysis*. New York: Cambridge University Press, 31–50.
- Breen, R. – Goldthorpe, J. H. (2001): Class, Mobility and Merit: The Experience of Two British Birth Cohorts. *European Sociological Review*, 17(2): 81–101.
- Bukodi E. – Záhonyi M. (2004): 2001. évi népszámlálás. 16. A társadalom rétegződése. Budapest: KSH.
- Bukodi E. (2006): Társadalmunk szerkezete különböző nézőpontból. In Kovács I. (szerk.): *Társadalmi metszetek*. Budapest: Napvilág, 109–160.
- Csata Zs. (2010): *Gazdasági etnocentrizmus, etnikai fogyasztás az erdélyi magyarok körében*. Közgazdász Fórum, 31–50.
- Erikson, R. – Goldthorpe, J. H. (1992): *The Constant Flux: A Study of Class Mobility in Industrial Societies*. Oxford: Oxford University Press.

- Goldthorpe, J. H. (2000): *On Sociology: Numbers, Narratives and the Integration of Research and Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Grusky, D. – Galescu, G. (2005): *Foundations of a Neo-Durkheimian Class Analysis*. In Wright, E. O. (szerk.): *Approaches to Class Analysis*. New York: Cambridge University Press, 51–81.
- Hajdu G. – Hajdu T. (2011): Elégedettség és relatív jövedelem. *Szociológiai Szemle*, 21(3): 83–106.
- Hradil, S. (1987): *Sozialstrukturanalyse in einer fortgeschrittenen Gesellschaft*. Opladen: Leske+Budrich.
- INS (2004): Recensământul populației și al locuitorilor din România din 2002, Rezultate, vol IV. București: Institutul Național de Statistică.
- INS (2013): Recensământul Populației și al Locuitorilor, 20 octombrie 2011, Vol. II, Institutul Național de Statistică, Bukarest.
- Kántor Z. (2000): Kisebbségi nemzetépítés – a romániai magyarság mint nemzetépítő kisebbség. *Regio*, 11 (3): 219–241.
- Kapitány B. – Spéder Zs. (2004): *Szegénység és depriváció*. Budapest: KSH–NKI.
- Kiss D. (2005): Erdélyi reflexiók az új magyar falu kapcsán. *Erdélyi Társadalom*, 3(2): 43–55.
- Kiss D. (2006): Az erdélyi magyar civil szféráról. *Civil Szemle*, 2: 45–51.
- Kiss T. – Kapitány B. (2009): Magyarok Erdélyben: a minta kialakítása és az adatfelvétel. In Spéder Zs. (szerk.): *Párhuzamok. Anyaországi és erdélyi magyarok a századfordulón*. Kutatási Jelentések (86), Budapest: KSH–NKI, 31–54.
- Kolosi T. – Róbert P. (2004): A magyar társadalom szerkezeti átalakulásának és mobilitásának fő folyamatai a rendszerváltás óta. In *Társadalmi Riport 2004*. Budapest: TÁRKI.
- Kolosi T. – Dencső B. (2006): Osztálytársadalom? In *Társadalmi Riport 2006*. Budapest: TÁRKI, 19–41.
- Kolosi T. – Tóth I. Gy. (2008): A rendszerváltás nyertesei és vesztesei – generációs oldalnézetből. In *Társadalmi Riport 2008*. Budapest: TÁRKI, 15–45.
- Kovács I. (2011): A jövedelemeloszlás és jövedelemegyenlőtlenség a személyi jövedelemadó bevallási adatok tükrében. *Statisztikai Szemle*, 89(3): 294–312.
- Monostori J. – Veres V. (2009): A fiatal népesség rétegződése a vidéki Magyarországon és Erdélyben. In Spéder Zs. (szerk.): *Párhuzamok. Anyaországi és erdélyi magyarok a századfordulón*. Kutatási Jelentések (86), Budapest: KSH–NKI, 219–242.
- Papp Z. A. (2007): *Cammogás. Minőségkonceptiók a romániai magyar középfokú oktatásban*. Csíkszereda: Soros Oktatási Központ.
- Papp Z. A. (2008): Átmenetben: a romániai magyarok társadalmi pozícióinak alakulása 1992–2002 között. *Regio*, 19(4): 155–230.
- Shavit, Y. – Blossfeld, H. P. (szerk) (1993): *Persistent Inequality: Changing Educational Attainment in Thirteen Countries*. Boulder, CO: Westview Press.
- Spéder Zs. (2000): Az inaktív tagolódása az 1990-es évek Magyarországon. In Ele-

- kes Zs. – Spéder Zs. (szerk.): *Törések és kötések a magyar társadalomban*. Budapest: Andorka Társaság – Századvég, 69–96.
- Spéder Zs. (szerk.) (2002): *Demográfiai folyamatok és társadalmi környezet*. Életünk fordulópontjai – műhelytanulmányok. Budapest: KSH NKU.
- Spéder Zs. – Veres V. (2009): Gyermekvállalási szándékok, családnagyság. In Spéder Zs. (szerk.): *Párhuzamok. Anyaországi és erdélyi magyarok a századfordulón*. Kutatási Jelentések (86), Budapest: KSH–NKI, 71–86.
- Tóth I. Gy. (2004): Jövedelem-összetétel és egyenlőtlenségek 2000–2003 között. In *Társadalmi Riport 2004*. Budapest: TÁRKI, 75–94.
- Veres V. (2003): A társadalmi struktúra etnikai sajátosságai a posztszocialista Erdélyben. *Erdélyi Társadalom*, 1(1).
- Veres V. (2006): Social Stratification and Ethnicity in Transylvania. How Does Social Class Matter? *International Journal of Sociology*, 36(1): 28–45.
- Veres V. (2013): Népszámlálás 2011: népességszám, foglalkozásszerkezet és iskolázottság Romániában nemzetiség szerint. *Erdélyi Társadalom*, 11(2).
- Veres V. – Papp Z. A. (szerk.) (2012): *Szociológiai mintázatok. Erdélyi magyarok a Kárpát Panel vizsgálatai alapján*. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet Kiadója.
- Wright, E. O. (2005): *Approaches to Class Analysis*. New York: Cambridge University Press.
- Urse, L. (2004): Clasa de mijloc din perspectiva integrării României în Uniunea Europeană. *Calitatea vieții*, 15(3–4).
- Utasi Á. (2000): Alakuló magyar középosztályok. In uő (szerk.): *Középosztály-kapcsolatok*. Budapest: Új Mandátum.

Függelék

20. táblázat: A népesség összetétele szociodemográfiai változók szerint

	Magyarország	Magyarország Budapest nélkül	Erdély
<i>Nemek</i>			
Férfi	45,8	46,0	48,3
Nő	54,2	54,0	51,7
<i>Település</i>			
Főváros	14,2	–	
Megyeszékhely	21,2	24,7	
Egyéb város	31,1	36,3	53,1
Község/ falu	33,5	39,0	46,9
<i>Korcsoportok</i>			
19–29	18,3	18,7	24,3
30–44	28,3	28,2	28,4
45–64	38,0	38,2	37,3
65–75	15,3	14,9	9,9
<i>Befejezett legmagasabb iskolai végzettség</i>			
8 osztály (vagy kevesebb)	22,1	24,1	31,6
szakiskola	28,1	29,5	21,3
érettségi	29,8	29,1	37,8
felsőfokú végzettség	20,1	17,2	9,4
<i>Dolgozik-e?</i>			
igen	54,7	53,3	46,5
nem	45,3	46,7	53,5
<i>Összesen</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>
<i>N</i>	<i>11 076</i>	<i>9 506</i>	<i>3 990</i>

21. táblázat: A népesség településtípus és aktivitási státuscsoportok szerint

	Magyarország				Erdély			
	Budapest	Megyei jogú város	Egyéb város	4 község	Megyeszékhely	Egyéb város	Község/falu	Összesen
<i>Aktív népesség</i>								
Alkalmazott	55,9	53,8	47,9	44,9	60,4	45,3	41,2	46,7
Önálló,vállalkozó	7,3	5,4	5,6	4,5	6,7	6,8	5,0	5,9
Munkanélkuli	0,7	1,7	2,4	3,0	1,8	6,5	10,7	7,4
<i>Inaktív népesség</i>								
Öregségi nyugdíj	22,6	18,9	20,9	19,9	4,0	8,7	6,7	19,1
Özvegyi, rokkantnyugdíj	4,8	9,0	9,7	10,9	0,7	1,8	0,9	6,8
Gyermekgondozás (gyed/gyes/gyet)	2,9	3,5	3,5	3,4	0,8	3,8	8,2	1,1
Háztartásbeli	2,1	2,9	4,0	3,8	6,9	6,1	4,1	5,2
Tanuló	3,1	4,1	5,0	8,4	2,1	0,9	3,6	5,4
Egyéb	0,6	0,7	1,0	1,4	100,0	100,0	100,0	2,4
Összesen	100	100	100	100	60,4	45,3	41,2	100
N	11074				3988			

22. táblázat: A népesség korcsoportok és aktivitási státuscsoportok szerint (%)

	Magyarország				Magyarország Budapest nélkül				Erdély				Ösz- sze- sen
	19-29	30-44	45-64	65-75	19-29	30-44	45-64	65-75	19-29	30-44	45-64	65-75	
Aktív népesség													
Alkalmazott	58,9	71,4	46,9	3,1	57,1	70,1	45,7	2,1	53,6	70,6	34,8	1,6	46,6
Önálló, vállalkozó	2,3	7,0	7,0	2,4	2,2	7,1	6,4	1,8	3,0	10,7	5,6	0,6	5,9
Munkanélküli	2,5	2,8	2,2	0,8	2,6	3,3	2,4	0,9	13,4	6,8	5,4	0,6	7,3
Inaktív népesség													
Öregségi nyugdíj	–	0,2	19,6	83,8	–	0,2	19,3	84,3	–	1,0	29,2	82,3	19,1
Özvegyi, rokkantnyugdíj	0,4	2,8	18,3	9,3	0,5	3,0	19,7	10,2	0,7	2,4	13,3	10,3	6,8
Gyermekgon- dozás (gyed/ gyes/gyet)	6,9	7,2	0,2	–	7,2	7,1	0,2	–	2,6	1,6	0,1	–	1,1
Háztartásbeli	18,4	0,1	0,0	0,1	19,3	0,1	0,0	0,1	3,2	5,7	6,8	2,3	5,2
Tanuló	9,7	7,0	5,0	–	10,2	7,5	5,4	–	19,8	–	1,2	0,6	5,4
Egyéb	0,8	1,5	0,9	0,6	0,9	1,6	0,9	0,6	3,7	1,3	3,5	1,6	2,4
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
N	11 074				9 505				3 988				

23. táblázat: A népesség iskolázottság és aktivitási státuscsoportok szerint (%)

	Magyarország				Magyarország Budapest nélkül				Erdély			
	8 osztály	Szakiskola	Érettségi	Felsőfokú diploma	8 osztály	Szakiskola	Érettségi	Felsőfokú diploma	8 osztály	Szakiskola	Érettségi	Felsőfokú diploma
<i>Aktív népesség</i>												
Alkalmazott	25,1	52,6	51,1	68,5	24,5	52,9	51	68,7	22,4	51,0	56,0	74,1
Önálló, vállalkozó	1,3	6,1	6,7	7,2	1,3	6,1	6,1	7,2	1,9	6,4	7,8	9,7
Munkanélküli	4,3	2,5	1,2	0,9	4,6	2,8	1,2	0,9	10,1	6,4	6,9	3,8
<i>Inaktív népesség</i>												
Öregségi nyugdíj	35,1	17,3	17,6	12,6	34,7	16,2	16,4	12,1	36,1	15,2	11,1	7,8
Özvegyi, rokkantnyugdíj	18,8	10,2	6,3	1,8	19,2	10,4	6,6	2,0	10,4	9,3	4,0	0,9
Gyermekgondozás (gyed/gyes/gyet)	3,4	2,9	3,2	4,4	3,5	3,0	3,4	4,2	0,5	1,1	1,5	1,6
Háztartásbeli	0,9	0,4	9,4	1,5	1,0	0,4	10,3	1,7	10,3	5,5	2,3	0,3
Tanuló	8,7	7,1	4,1	2,7	8,8	7,4	4,4	2,9	3,6	2,7	9,1	1,6
Egyéb	2,4	0,9	0,5	0,4	2,5	0,9	0,6	0,3	4,5	2,4	1,3	0,3
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
N	11 074				9 505				3 988			

24. táblázat: Hogyan tud kijönni a háztartás ebből a pénzből? (%)

Válaszok	Magyarország	Magyarország Budapest nélkül	Erdély
Nélkülöznek	4,0	3,9	5,5
Hónapról hónapra gondjaik vannak	14,7	15,4	10,2
Beosztással épphogy kijönnek a pénzükből	48,7	49,9	45,7
Elfogadhatóan élnek	29,5	28,3	35,5
Gondok nélkül élnek	3,2	2,5	3,2
Összesen	100	100	100
N	10 993	9 436	3 881

A magyar középiskolások párválasztási preferenciái: a roma-nem roma heterogenitás hatása¹

Lőrincz László

lorincz.laszlo@krtk.mta.hu

Beérkezés: 2013. 09. 25.

Átdolgozott változat beérkezése: 2014. 04. 24.

Elfogadás: 2014. 06. 16.

ÖSSZEFOGLALÁS: A párválasztás elméletei a választást általában két független tényezőre: a csoportösszetételre (lehetőségek) és a preferenciákra vezetik vissza. Korábbi kutatások kimutatták, hogy a lehetőségek befolyásolják a választást: heterogénebb városokban nagyobb volt a vegyes házasságok aránya is (Blau és Schwartz 1984). E tanulmány azt a kérdést veti fel, hogy a csoport (etnikai) összetétele befolyásolja-e a párválasztás etnikai preferenciáit. A contact theory (Pettigrew 1998) elmélete alapján feltételezhető, hogy létezik ilyen hatás. A kérdést az „Egymásba gabalyodva” magyar kapcsolathálózati panelkutatás első hullámának adatai elemzésével vizsgálom, mely hét magyar középiskola 44 osztálya 1224 kilencedik osztályos tanulójának adatait tartalmazta. Az etnikum (roma és nem roma) mérése önértékelés alapján történt. A preferenciák három szintjét mértük: (1) a romával járás normájának elfogadottsága, (2) az egyes osztálytársak vonzerejének értékelése (csinos/jóképű), (3) az egyes osztálytársakkal kapcsolatos preferencia (szívesen járnék vele). Az elemzés multilevel modellek felhasználásával történt: a normák esetében kétszintű lineáris modell, a vonzerő megítélése és az együtt járás preferenciája esetén háromszintű logisztikus modell becslésével (1. szint: kapcsolat, 2. szint: egyén, 3. szint: osztály). A roma tanulók növekvő aránya az osztályban a romával járás elfogadottságának növekedésével és a roma osztálytársak észlelt szépségének (vonzerejének) növekedésével járt együtt. Mind a normák, mind az észlelt vonzerő hatást gyakorolt az együttjárási preferenciára.

Kulcsszavak: párválasztás, roma kisebbség, etnikumok közötti kapcsolatok, kamaszok, szerelmi kapcsolatok

Bevezetés

A szerelmi viszonyok jelentősége fiatalok közösségeiben

A kamaszkor kiemelkedő jelentőségű abból a szempontból, hogy ebben az időben egyre nagyobb szerephez jutnak a szerelmi viszonyok, melyek meghatározzák az identitás alakulását, szerepet játszanak a szülő-gyermek viszony átalakulásában

¹ A tanulmány alapjául szolgáló kutatás az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok (OTKA K81336) és az MTA Lendület Fiatal Kutatói Program (MTA TK „Lendület” RECENS Kutatócsoport) támogatásával jött létre.

(a szülőktől való eltávolodásban), hatással vannak a társakkal való viszonyokra és a szexuális viselkedés kifejlődésére (Furman és Shaffer 2003).

A szerelmi viszonyok összefüggnek az iskolában a csoporton belüli státusszal (Coleman 1961), illetve a szexuális tapasztalat a csoporton belüli népszerűsége is hatást gyakorol. Nem meglepő módon ez a hatás fiúk és lányok esetében eltér. Az amerikai Add Health adatai felhasználásával kimutatták, hogy a népszerűség – melyet a barátoknak jelölések számával mértek – szignifikánsan csökken, ha a lányok szexuálisan megengedőbbek, azonban a fiúk esetében azok a kevésbé népszerűek, akiknek még nem volt partnerük. Mindez igaz a testi érettség és a szépség hatásának figyelembevételével is, melyek önmagukban szignifikánsan növelik a népszerűséget (Kreager és Staff 2009).

A szerelmi viszonyok kihatnak az iskolai teljesítményre is. A szintén USA-beli „Toledo Adolescent Relationships Study” adatainak keresztmetszeti elemzésében a kérdezettek és partnereik jegyei pozitív összefüggést mutattak. Ez adódhat egyrészt szelekciós hatásból, másrészt a partnerek befolyásából is. Ennek elkülönítésére longitudinális elemzést végeztek, és kimutatták, hogy a partner iskolai teljesítménye a saját, egy évvel korábbi iskolai eredményére és a barátok tanuláshoz való hozzáállására kontrollálva is magyarázza az iskolai teljesítményt, azaz a partnerek ebben a tekintetben befolyásolják egymást (Giordano et al. 2008).

A párok a tanulmányok mellett a deviáns magatartás tekintetében is hatnak egymásra. Szintén az Add Health adatai felhasználásával mutatták ki, hogy a kisebb devianciák és bűnözői magatartások – a barátok magatartása és egyéb tényezők hatásától elkülönítve is – összefüggtek a partnerekkel (Haynie et al. 2005).

A faj és etnikum szerepe a párválasztásban

A párválasztást befolyásoló tényezőket tipikusan két csoportra osztják a kutatók: a preferenciákra és a lehetőségekre. Amikor a faji vagy etnikai dimenziót vizsgáljuk, akkor is igaz, hogy annak hátterében, hogy faji-etnikai szempontból jellemzően csoporton belül házasodnak az emberek, állhatnak a preferenciák, miképp az is, hogy jellemzően azonos csoportba tartozó emberekkel találkoznak (Kalmijn 1998).

Amerikai kutatások alapján a párválasztásban jelen van egy erős, azonos fajra, etnikumra vonatkozó preferencia. Ebben a témakörben a régebbi tanulmányok jellemzően a pszichológia területéről származnak és közvetlen megkérdezéssel szereznek adatokat. Sprecher és munkatársai (1994) például reprezentatív minta nem házas almintáján vizsgálták azt a kérdést, hogy a kérdezett összeházasodna-e olyannal, aki nála legalább 5 évvel idősebb, 5 évvel fiatalabb, magasabb végzettségű, alacsonyabb végzettségű, többet keres, kevesebbet keres, más vallású, más fajú, és így tovább. Az eredmények azt mutatták, hogy az itt felsorolt listából a más fajú emberekkel házasodtak volna legkevésbé az emberek, és a női kérdezettek valamivel nagyobb jelentőséget tulajdonítottak e tényezőnek, mint a férfiak.

Az utóbbi években a különböző társkereső szolgáltatások elterjedése következtében lehetővé vált a preferenciák vizsgálata a kinyilvánított preferenciák alapján is. Hitsch és munkatársai (2010) egy internetes társkereső oldalon megfigyelt viselkedés alapján azonosították többek között az azonos fajra vonatkozó preferenciát. A társkereső oldal log fájlja alapján azt vizsgálták, hogy a felhasználók a megnézett adatlapok tulajdonosai közül mely potenciális partnernek írtak. Azt találták, hogy mind a négy vizsgált faji-etnikai csoport (feketék, fehérek, ázsiaiak és latinok) esetében negatívan befolyásolta a kapcsolatfelvétel valószínűségét a faji-etnikai különbség. Hasonló eredményre jutottak a villámrandis (*speed dating*) kísérletek során: Fisman és munkatársai (2008) a piacon jelen lévő valódi villámrandi-szolgáltatások mását hozták létre a vizsgálathoz, melyek során a résztvevők négy percet beszélgettek a jelen lévő minden potenciális partnerrel, ezután egy adatlapon rögzíteték, kikkel találkozónának ismét a résztvevők közül. A szervezők kölcsönös választás esetén megosztották a potenciális partnerek elérhetőségeit. A 17 csoport adatainak elemzése során a szerzők szignifikáns homofília-preferenciát mutattak ki mind a négy faji-etnikai csoport esetében.

Magyarországon az etnikai csoportok kapcsán a legnagyobb etnikai csoport, a romák, és a többségi társadalom viszonyának vizsgálata releváns. A rendszerváltás utáni társadalomban a romák és nem romák közötti párválasztási preferenciákat közvetlenül mint a xenofóbia és a társadalmi távolság egyik mérőeszközét vizsgálták, melynek során azt kérdezték, hogy a válaszadó ellenezné-e családtagja vagy közeli rokona cigánnyal kötött házasságát. Az erre adott válaszok – a válaszadók 58%-a inkább ellenezné vagy határozottan ellenezné ezt – egy vegyes házasságot nem toleráló norma jelenlétét mutatják (Csepi et al. 1998).

A preferenciák mellett az adott helyzetben elérhető „házassági piacok” összetétele is befolyásolja a választást (Lichter et al. 1992). A kutatási irányzaton belül érdemes kiemelni Blau és Schwartz (1984) vizsgálatát, akik egyes városokat összehasonlítva kimutatták, hogy a társadalmi csoportok egymáshoz viszonyított relatív mérete befolyásolja a (házastárs-) választást, és a heterogenitás növekedése csökkenti a homogámiát. A vizsgált kérdés szempontjából konkrét eredmény, hogy a faji, anyanyelvi vagy etnikai szempontból heterogénebb városokban nagyobb az esélye a faji, anyanyelvi vagy etnikai szempontú vegyes házasságoknak.

Magyarországon a házassági homogámia alakulásának legfontosabb kiindulópontja Bukodi (2004) kutatása. Az 1972–2000 közti időszak nyers homogámiai arányszámait vizsgálva a szerző megállapítja, hogy a nyolcvanas évektől kezdve a végzettség és a származás valamennyire növekvő szerepet játszik a párválasztásban, különösen a legmagasabb és legalacsonyabb végzettségűek esetében. A hajadon nők és férfiak egyre inkább saját végzettségi csoportjukból választanak házastársat, a távolabbi kategóriák közötti ugrás egyre ritkább. A komplexebb, loglineáris elemzés alapján szintén az mutatható ki, hogy a végzettség növekvő szerepet játszik, azonban emellett nem csökken a származás szerepe sem. A Magyarországon

elő romák házassági adatai kapcsán Tóth és Vékás (2008) a homogám házasságok igen magas, 84%-os arányáról számolnak be, ami lényegesen eltér a többi Magyarországon élő nemzetiség értékétől (a második legmagasabb homogámia-arány a horvátoké, mindössze 56%, sokkal inkább a határon túli magyarok értékeihez hasonló). A roma népességben a többségi társadalomhoz képest magasabb a nem házasságban élők aránya – bár e népesség jelentős része házasságban élőknek tartja magát, noha nem kötöttek a magyar állam szabályai szerinti házasságot (Kemény 2004) –, így a házasságon kívüli párkapcsolatok etnikai homogámiája is érdekes. Ezzel kapcsolatban Pongrácz és S. Molnár (1997) adatai alapján kiszámítható, hogy az etnikai homogámia az élettársi kapcsolatban élő gyermeket nevelő romák körében kb. 73%.

A lehetőségek és preferenciák összefüggése

A bemutatott kutatások a preferenciákat és a lehetőségeket mint egymástól független hatásokat vizsgálták. Feltételezhető azonban, hogy e két tényező összefügg. A lehetőségek és preferenciák összefüggésének vizsgálatakor van egy létező kutatási irány, melynek eredményeire támaszkodhatunk, ha ez nem is a párválasztással kapcsolatos. A Gordon Allport 1954-es klasszikus tanulmánya nyomán kialakult kutatási tradíció (*contact theory*) azt vizsgálja, hogy mely feltételek esetén csökkentik az egyének közötti kapcsolatok az előítéletességet. Ennek folyamatáról és mechanizmusairól Pettigrew (1998) dolgozott ki modellt. Eszerint a kezdeti szükséges szituációs feltételek fennállása esetén a résztvevők jellemzői és tapasztalatai alapján létrejönnek csoportok közötti kezdeti kapcsolatok, melyek során a különböző csoportba tartozók megkedvelik egymást, majd idővel a tartós kapcsolatok az előítéletek csökkenéséhez vezetnek. A termékeny kutatási irányzat áttekintése során Pettigrew és Tropp (2006) 515 tanulmány felhasználásával készített metaelemzést, mely alátámasztja a kapcsolatok és az előítéletesség csökkenése közötti összefüggést. Jelentős probléma, hogy a kapcsolatok és az előítéletesség között kétirányú hatás áll fenn, melynek vizsgálata lehetséges ugyan keresztmetszeti adatokon, azonban a legelőnyösebbek a longitudinális vizsgálatok volnának, amire már lényegesen kevesebb példa akad. Ilyen például Eller és Abrams (2003) tanulmánya, mely mexikói nyelvi intézetekben spanyolt tanuló amerikaiakat vizsgált két időpontban, vagy Levin és munkatársai (2003) tanulmánya, mely fehér, fekete, ázsiai és latin diákok egyetemi követéses vizsgálata alapján mutatta ki az előítéletek és barátságok összefüggését, és mindkét irányú kapcsolatra talált bizonyítékot. Azaz a kezdetben előítéletesebbek kevesebbet barátkoztak csoporton kívül, azonban azok esetében, akik ilyen barátságot kötöttek, a kezdeti értékhez képest kedvezőbb attitűdöket találtak a más csoportokhoz való viszonyulásukban.

Hipotézisek

A korábbi kutatásokban a lehetőségek (csoportösszetétel) és a preferenciák szerepét a párválasztásban mint két különálló tényezőt vizsgálták. Elképzelhető azonban, hogy a csoportösszetétel hatása kettős. Egyrészt természetesen heterogénebb környezetben nehezebb azonos etnikai csoporthoz tartozó megfelelő partnert találni, ezért nő az etnikai csoportok közötti szerelmi viszonyok száma. Feltételezhető azonban, hogy emellett, mivel a heterogén csoportokban az etnikai előítéletek csökkenhetnek, elfogadottabbá válik a csoportok közötti párválasztás. Ez két dolog kapcsán ragadható meg. Egyrészt csoportszinten a normákban, melyek az egyén számára meghatározzák a párválasztás szabályait, másrészt az egyéni szintű preferenciákban, azaz, hogy az adott normák és lehetőségek adta keretek között választana az egyén. Ennek megfelelően a magyarországi roma és nem roma középiskolások vizsgálata során a következő hipotézisek fogalmazhatók meg:

H1: Heterogén csoportokban elfogadottabbak a csoportok közötti szerelmi viszonyok, így a romák arányának növekedésével elfogadottabbá válik egy nem roma számára romával járni.

H2: A romák arányának növekedésével egyre vonzóbbá válik a nem romák számára olyan osztálytársakkal járni, akik romák.

A hipotézisek ebben a formában a többségi társadalom irányából vannak megfogalmazva. Természetesen megfogalmazhatóak lennének fordított irányban is – a nem romák arányának növekedésével a romák számára elfogadottabbá válik nem roma társ választása, és ez érvényesül a preferenciákban is –, ezek tesztelése azonban az adatok alapján nehézségekbe ütközne.

Módszertan

Minta

A kutatás az MTA TK „RECENS” kutatócsoport *„Egymásba gabalyodva: kamaszok kapcsolati dinamikája a státuszverseny, a teljesítménytaktikázás, a kirekesztés és az integráció tükrében”* kutatás adatain alapul. A kutatás kérdőíves módszerrel történt, hét magyarországi középiskola egy-egy évfolyamának összes diákjára kiterjedt, összesen 44 osztályt és 1439 diákot érintett. A kutatás panel jellegű, ebből a jelenlegi tanulmány az első hullám adatait használja, mely 2010 novemberében került felvételre, amikor a középiskolások 9. osztályosok voltak. Az iskolák közül kettő budapesti volt, kettő egy kelet-magyarországi megyeszékhelyen, három pedig kelet-magyarországi kisvárosokban működik. Tekintve, hogy az egyik kutatási kérdés a társadalmi integráció vizsgálata volt, olyan településeket választottunk, amelyekben roma kisebbség él. További cél volt a képzéstípus szerinti heterogenitás, így mind a budapesti, mind a nagyvárosi, mind a kisvárosi iskolák esetében ügyeltünk arra, hogy a mintába

gimnáziumi és szakiskolai/szakközép-iskolai képzést nyújtó intézmény is kerüljön. A kutatás során tehát célzott mintavételt használtunk, emiatt természetesen a leíró statisztikák nem tekinthetők az országra vagy a régióra reprezentatívnak.

Az adatfelvételben nem vettek részt azok a diákok, akiknek a szülei ehhez nem járultak hozzá. Nem töltötték ki továbbá a kérdőívet a kérdézés napján hiányzók sem. Így végül 1224 válaszadó vett részt a vizsgálatban. A kérdőíveket a kutatócsoport két-két tagja ellenőrizte abból a szempontból, hogy mennyire vehetők komolyan a válaszok (az egyes válaszok konzisztenciája, a kérdések teljesen üresen hagyása, a táblázatok kitöltésének mintázata). A statisztikai elemzésből ez alapján kizártam azokat, ahol felmerül, hogy nem vették teljesen komolyan a válaszadást. Így 1138 válaszadó kérdőíveit elemeztem.

Magyarázó változók

A kutatási kérdés a romák és nem romák közötti viszonyok vizsgálatát tűzi ki, így abba a definíciós problémába ütközünk, amely a „Ki a cigány?” kérdés kapcsán merül fel. Ismert, hogy a magyarországi cigányság nem egyfajta etnikum, nyelvileg különböző csoportok képezik, és a többségi társadalom nem csak etnikai dimenziók mentén alkot véleményt a kérdéstről, hanem például a lakóköörülmények, a szociális helyzet és származás alapján (Ladányi és Szelényi 2000; Havas et al. 1998). Maga a cigány etnikum mint kategória megalkotása tehát a többségi társadalom klasszifikációs és kirekesztési erőfeszítésének terméke (Ladányi és Szelényi 2000).

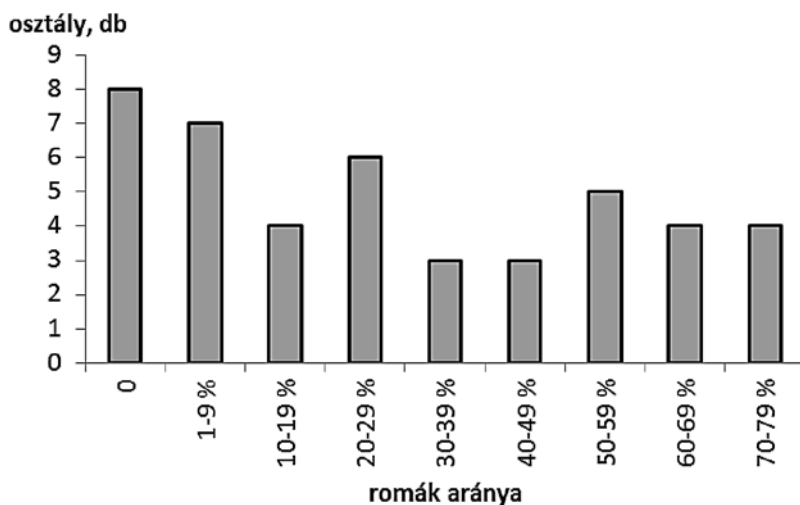
A kérdés tehát az, hogy milyen kérdés alapján történjen a csoportokba sorolás (önbevallás, kérdező általi megítélés, környezet általi megítélés). A kérdőív ezek közül több lehetőséget is biztosít. Az első az önbevallás alapú besorolás. Arra a kérdésre, hogy milyen nemzetiséghez/etnikumhoz tartozónak tartja magát, 1056 diák válaszolt. A „roma/cigány” vagy „roma/cigány és magyar is egyszerre” válaszlehetőségeket 26,8%-uk választotta, a továbbiakban őket tekintem az öndefiníció alapján romának.

Az önbevallás mellett a kérdőívben rákérdeztünk arra is, hogy az osztálytársait (egyenként) roma származásúnak tartja-e a kérdező. Ebből létre lehet hozni azt a változót, hogy egy adott tanulót az osztálytársai mekkora aránya tartott romának. (Ebben az esetben a kérdőívben nem különíthető el a válaszmegtagadás a nem választól, ahol nem szerepelt „x” a táblázatban, azt úgy kódoltuk, hogy nem jelölte.) Azonban ennek figyelembevételével is elmondható, hogy a tanulók sokkal óvatosabbak voltak az osztálytársuk, mint a saját minősítésükkel, az így képzett változó átlaga ugyanis mindössze 0,12. Eltekintve azonban ettől a tendenciától, a saját és az osztálytársak általi értékelés erősen összecseng – a korrelációs együttható 0,778. Ennek fényében a további elemzéshez az önbevallás alapú értékelést használok.

Az önbevallás alapú besorolás alapján hoztam létre a romák osztályon belüli arányának változóját. Ez az arány a mintában változatos: nyolc osztályban senki, to-

vábbi hétben a tanulók kevesebb mint 10%-a vallotta magát roma származásúnak, nyolc osztályban 60% feletti a romák aránya. Ez a heterogenitás azonban bizonyos korlátok között értendő: a mintában nem volt olyan osztály, ahol 80% feletti volt a romák aránya, míg a 44 osztályból 19-ben 80% feletti a nem romák aránya (lásd az 1. ábrát).

1. ábra: A romák aránya a mintában szereplő osztályokban

Függő változók

A párválasztási preferenciákat a hipotéziseknek megfelelően több kérdés segítségével vizsgáltam. Egyrészt a csoporton belüli előítéletek és normák vizsgálatához a kérdőív azon kérdését használtam, hogy „Ciki vagy menő lenne olyannal járni, aki roma?”. A kérdés annyiban nem tökéletes mérőeszköz, hogy csak az etnikumok között lehetséges szerelmi viszonyok egyik irányára kérdez rá, azaz arra vonatkozóan nem tartalmaz kérdést a kérdőív, hogy „Ciki vagy menő lenne-e nem romával járni?”. A kérdést ötfokú skálán mértük, melynek értékeihez a következő jelentéseket rendeltük: (1) nagyon ciki, (2) kicsit ciki, (3) se nem ciki, se nem menő, (4) kicsit menő, (5) nagyon menő.

A párválasztást szabályozó normák közül számos dologra rákérdeztünk a roma származás mellett: Ciki vagy menő olyannal járni...

- aki még nem járt senkivel,
- aki az osztálytársad,
- aki már járt korábban valakivel,

- aki korábban egy jó barátoddal járt,
- akinek sok barátja van az osztályban,
- akinek nincsenek barátai az osztálytársai között,
- aki jól tanul,
- akit sokan nem kedvelnek az osztályból,
- akinek szegények a szülei,
- akit az interneten ismertél meg?

Így az etnikai preferenciát ezek összehasonlításában is lehetséges vizsgálni.

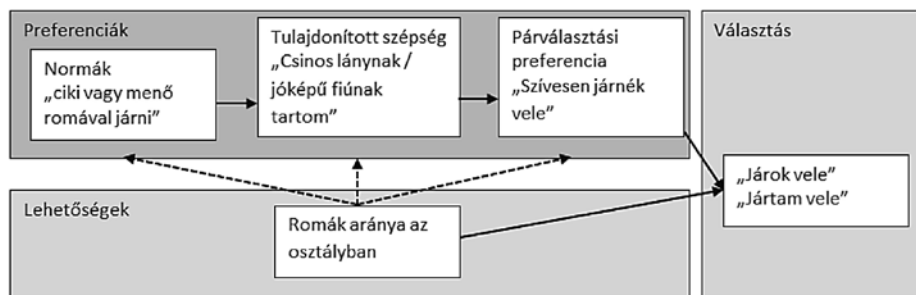
A konkrét párválasztási preferencia méréséhez arra kértük a kérdezetteket, hogy az osztálytársaikat tartalmazó listából jelöljék meg azokat, akikre igaz, hogy „szívesen járnék vele”. Szemben az előző változóval, mely egyéni szintű megfigyelés, ez diád szintű kétértékű változó, azaz rendelkezésünkre áll minden kérdezett minden osztálytársáról, hogy választotta-e vagy nem.

A fenti két változó mellett bevontam az elemzésbe annak a kérdésnek a vizsgálatát, melyben a diákok az osztálytársaikat tartalmazó listából azokat jelölték meg, akikre igaz, hogy „csinos lánynak/jóképű fiúnak tartom”, a tulajdonított szépség (vonzerő) mérőszámaként. Az előzőhöz hasonlóan ez is diád szinten értelmezett változó. Ismert, hogy a tulajdonított szépség és a párválasztási szándék nagyon erős összefüggést mutat mind férfiak, mind nők esetében, például a korábban idézett tanulmányok közül Sprecher és munkatársai (1994), valamint Hitsch és munkatársai (2010) is kimutatták, emellett Lőrincz (2009), Cunningham és munkatársai (1990) is erre a következtetésre jutottak. Felmerül tehát a kérdés, hogy egy adott etnikai csoporthoz tartozás már ezen a tulajdonított szépség-szinten hatást gyakorol, vagy csak a konkrét párválasztási preferenciák szintjén.

A tulajdonított szépség és a párválasztási preferencia változóinak gyakorisági megoszlásai jelentősen különböztek. A kérdezettek (ellentétes nemű) osztálytársaik 12,2%-át tartották csinosnak/jóképűnek, de a „szívesen járnék vele” kérdésre csak az ellentétes nemű osztálytársak 2,4%-át jelölték meg. E változók további vizsgálatánál szintén csak az ellentétes neműek közötti kapcsolatokat vizsgáltam, így az azonos neműek közötti diádokat kizártam a statisztikai elemzésből.

A vizsgált változók elhelyezését a preferenciák, lehetőségek és választás adta elméleti keretben, illetve a köztük feltételezett összefüggéseket a 2. ábra foglalja össze. A vizsgált hipotézisek a lehetőségek és preferenciák összefüggésére vonatkoznak, amit a szaggatott nyilak jelölnek. A lehetőségek és preferenciák szerepét a párválasztás magyarázó tényezőiként folytonos nyilak jelzik. A párválasztás teljes modellezése, azaz a szaggatott és folytonos nyilak által jelölt összes hatás vizsgálata logikus kiterjesztése lenne a kutatásnak, az adatok alapján azonban ez nem vizsgálható. A megvalósult, osztályon belüli párkapcsolatok száma a vizsgált időpontban ugyanis nagyon alacsony volt.

2. ábra: A preferenciák és a lehetőségek szerepe a választásban, illetve a vizsgált változók elhelyezkedése ebben a modellben

Magyarázat: Folytonos nyilak: a párválasztás hagyományos modellezése a preferenciák és a lehetőségek alapján. Szaggatott nyilak: lehetőségek hatása a preferenciákkal kapcsolatos változókra (a vizsgált hipotézisek)

Eredmények

A párválasztás normái

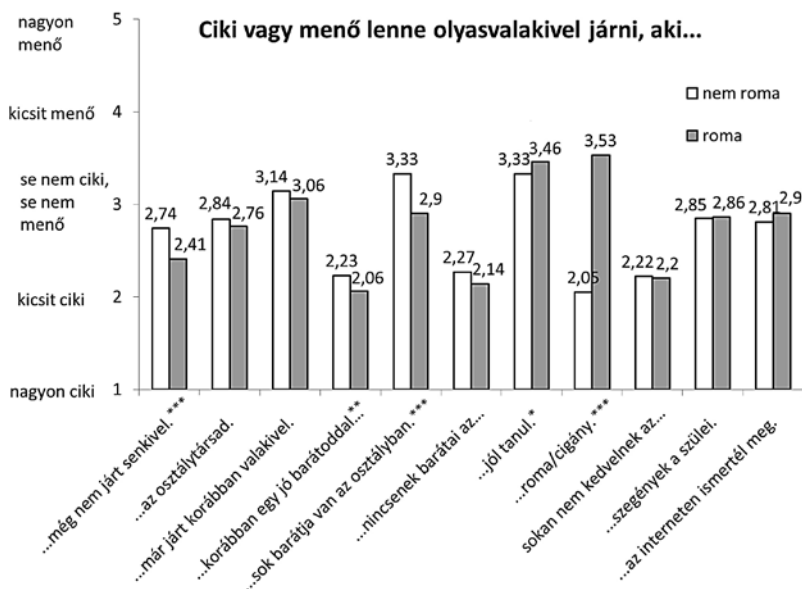
A párválasztás normáival kapcsolatos kérdések átlagait vizsgálva a roma és nem roma válaszadók körében megállapítható, hogy a normák között az etnikai dimenzió igen fontos szerepet játszik, ugyanis:

- a nem romák a tizenegy társadalmi/státusz jellemző közül a legcikibb dolognak a romával járást értékelték;
- nem kérdeztük külön, hogy mennyire menő „nem romával járni”, viszont látszik, hogy a romák számára a romával járás inkább menő (3 feletti érték);
- tulajdonképpen a romával járás esetükben a tizenegy kérdezett dolog közül a legmenőbb volt (lásd a 3. ábra a következő oldalon).

További érdekesség, hogy a tanulmányi eredmény vagy az anyagi helyzet megítélése (a párválasztás szempontjából) nem mutatott különbséget romák és nem romák között.

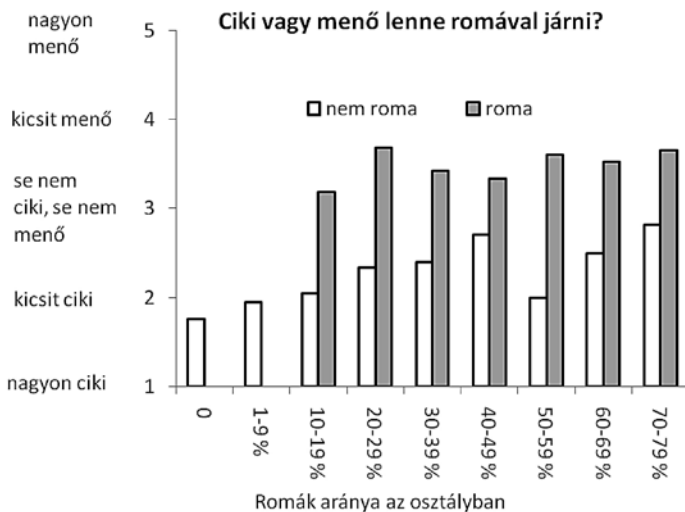
A romák arányának normákra gyakorolt hatása a legyszerűbb módon a „ciki vagy menő romával járni” kérdés átlagának összehasonlításával vizsgálható az osztályban található romák arányának függvényében. A 4. ábra (a következő oldalon) alapján úgy tűnik, hogy a romák aránya egyértelműen javítja a romával járás megítélését, ezen belül is elsősorban a nem romák hozzáállását.

3. ábra: A párválasztás normáira vonatkozó kérdések átlagai

Magyarázat: * $p < 0,05$, ** $p < 0,01$, *** $p < 0,001$ (az átlagok egyezősége független mintás t próba alapján)

4. ábra: A romával járás átlagos elfogadottsága a romák arányának függvényében

A pontosabb kép és az összefüggés statisztikai tesztelése érdekében a kérdést többszintű (*multilevel*) modell segítségével vizsgáltam. A többszintű modell alkalmazására a hagyományos lineáris regressziós modell helyett ebben az esetben azért volt szükség, mert a vizsgált megfigyelések (egyének) a mintában nem függetlenek, hanem csoportokba (osztályokba) rendeződnek, melyeken belül a válaszok korrelálhatnak. A becslés során így figyelembe kell venni, hogy a standard hibák számításához használt effektív mintanagyság kisebb, mint ha független eseményeket figyelnénk meg. Emellett a magyarázó változók között szerepelnek csoportszintű mérések is, melyek értelemszerűen kevesebb megfigyelést jelentenek, mint az egyéniek. Ha ezeket egyszerű lineáris regressziós modellben szerepeltetnénk, az az erre vonatkozó megfigyelések számának mesterséges felduzzasztását jelentené. A többszintű modellek többek között e problémák kezelésére képesek. Ezek alkalmazásáról részletesebben például Snijders és Bosker (2011), valamint Rabe-Hesketh és Skrondal (2005) könyveiben olvashatunk.

A modellben az első szintet tehát a kérdezett egyén, a másodikat az osztály jelentette. A függő változó a romákkal járás normája volt, magyarázó változóként a kérdezett származása, a romák osztályon belüli aránya, e kettő interakciója és a kérdezett neme szerepelt (1. táblázat).

A modellben a „roma” változó együtthatója szignifikáns és pozitív, ami azt mutatja, hogy a roma válaszadók valóban „menőbbnek” tartják a romával járást, mint a nem romák. A becsült együttható alapján ez jelentős mértékű hatás, az 1–5-ös skálán 1,4 értékű a különbség. A „romaarány” változó együtthatóját tekintve a romák aránya az osztályban szignifikáns és pozitív hatást gyakorol a romával járás elfogadottságára. Fontos kérdés viszont, hogy ez a hatás a roma vagy nem roma válaszadónak köszönhető-e, amit a romaarány és a roma etnikum változók interakciójának együtthatója mutat meg. Az eredmények azt mutatják, hogy a hatás nem különbözik szignifikánsan romák és nem romák között. A romák aránya az osztályban tehát bizonyos mértékben növeli a romával járás vonzóságát (10%-nyi változás az osztály összetételében $0,1 \times 1,17 = 0,117$ ponttal az 1–5-ös skálán), ami alátámasztja az első hipotézist. Érdekesség, hogy a lányok valamivel megengedőbbek a romákkal járást tekintve, mint a fiúk.

1. táblázat: A romával járás normáját befolyásoló tényezők

Magyarázó változó	Függő változó
	Ciki vagy menő romával járni
Roma (kérdezett)	1,364***
Romák aránya (osztály)	1,171***
Romák aránya \times roma	-0,547
Nem (kérdezett lány)	0,170***
Konstans	1,579***

Megjegyzés: Random effects lineáris GLS modell, b paraméterek. $N(1) = 936$, $N(2) = 44$

Magyarázat: *** $p < 0,001$

Tulajdonított szépség és párválasztási preferenciák

Az osztály összetételének a tulajdonított szépségre és a párválasztási preferenciára gyakorolt hatását szintén multilevel modell segítségével vizsgáltam. Az előző modelltől eltérően azonban itt három szintje van a megfigyeléseknek: az első szint a potenciális kapcsolat megléte (0 vagy 1) két ellenkező nemű osztálytárs között,² a második szintet a kérdezett egyén jellemzői jelentik, a harmadikat pedig az osztály. A modellben a magyarázó változók három csoportja szerepel: az adott diád etnikumát meghatározó változók, a kérdezett véleménye a romákkal való szerelmi kapcsolat elfogadottságáról, illetve az osztály szintjén a romák aránya. A hipotézisek teszteléséhez továbbá ezek interakciói szükségesek.

A diád etnikumának kódolása három dummy változó segítségével történik a 2. táblázatban bemutatott módon. A „roma” változó egyes értéke jelenti, hogy a kérdezett roma, az „alter roma”, ha a szóban forgó osztálytárs az, a „mindkettő roma”, értelemszerűen, ha mindketten azok. A viszonyítási alap a nem roma-nem roma diád, így erre vonatkozóan nem szerepel változó a regressziós modellben. Ehhez képest mutatja a „roma” változó becsült együtthatója a roma-nem roma, míg az „alter roma” változó együtthatója a nem roma-roma diádok esetében a preferenciák elmozdulását. A „mindkettő roma” változó együtthatója pedig a vegyes diádokhoz képest mutatja az eltérést a homogén roma diádok esetében.

2. táblázat: A diád etnikumának kódolása a regressziókban

Diád	Roma	Alter roma	Mindkettő roma
Nem roma → nem roma	0	0	0
Roma → nem roma	1	0	0
Nem roma → roma	0	1	0
Roma → roma	1	1	1

A regressziós modellekben (3. táblázat) a „ciki vagy menő romákkal járni” változó a romákkal járás normájának preferenciákra gyakorolt általános hatása. Fontosabb azonban ennek „alter roma” változóval való interakciója, mely a norma hatását méri a preferenciákra abban az esetben, ha a szóban forgó osztálytárs roma. Hasonlóképp az osztályban a romák arányának interakciója az alter roma változóval mutatja, hogy hogyan befolyásolja a romák aránya kifejezetten a roma osztálytársakkal szembeni preferenciákat, a romaarány és mindkét roma változó interakciója pedig azt, hogy mennyiben más az osztályban a romák arányának hatása roma-roma diádok esetében ahhoz képest, ahol csak az alter roma. Az interakciós változók értelmezéséről általánosságban lásd például Moksony (1999) könyvét.

A tulajdonított szépség vizsgálata kapcsán felmerül a kérdés, hogy az adott középiskolai környezetben megfigyelhető-e, hogy a szépségfogalom is társadalmilag

2 Így az elemzésből kiestek a 100%-ban fiú vagy lány összetételű osztályok.

beágyazott. Befolyásolja-e tehát az etnikum azt, hogy valakit mennyire tartanak szépnek, vagy ezt ugyanúgy elismeri mindenki etnikumtól függetlenül, és az etnikai megfontolások csak a partnerpreferenciák szintjén kerülnek a képbe: „Ugyan csinos/jóképű, de nem járnék vele, mert...”. Az eredmények a szépség beágyazottságát igazolják (3. táblázat, A oszlop): a nem romák lényegesen kisebb eséllyel tartják csinosnak a roma, mint a nem roma osztálytársait (az alter roma változó együttthatója egynél kisebb), és a romák is kevésbé tartják csinosnak a nem romákat, mint a nem romák (a roma változó együttthatója egynél kisebb). Másrészt a romával járás egyéni elfogadottsága a tulajdonított szépséget nem befolyásolja. Azaz, ha valaki szerint ciki romával járni, azért még nem tartja kevésbé csinosnak/jóképűnek roma osztálytársait. Az „alter roma” és a „romaarány” változó interakciója viszont szignifikáns, ami azt mutatja, hogy ha több a roma az osztályban, akkor a romákat társaik nagyobb eséllyel tartják csinosnak/jóképűnek. Mivel a „mindkettő roma” változó romaaránnyal való interakciója a vizsgálatban szereplő kevés osztály miatt nem szignifikáns, ezért nem következtethetünk arra, hogy ennek mértéke különbözne romák és nem romák között – bár az együtttható lényegesen kisebb egynél, ami arra utalna, hogy a hatás létezik roma kérdezettek esetén is, de a nem romák között erősebb. Az osztályban a romák arányának hatása szignifikáns és együttthatója egynél kisebb, azaz a romák arányának növekedésével az osztályokban csökken annak az esélye, hogy az osztálytársak egymást csinosnak/jóképűnek tartják.

3. táblázat: A tulajdonított szépséget és a párválasztási preferenciát befolyásoló tényezők

Magyarázó változó	A oszlop	B oszlop
	Függő változó:	
	csinos/jóképű	szívesen járnék vele
Csinos/jóképű	–	30,081***
Ciki vagy menő romával járni	0,995	0,913
Ciki vagy menő romával járni × alter roma	1,099	1,614**
Roma (kérdezett)	0,590***	1,687
Alter roma	0,258**	0,167*
Mindkettő roma (roma × alter roma)	3,415*	1,235
Romák aránya az osztályban	0,211**	0,658
Romák aránya az osztályban × alter roma	14,666**	1,267
Romák aránya az osztályban × mindkettő roma	0,379	0,725
konstans	0,123***	0,008***

Megjegyzés: GLAMM logit modellek, exp (b) paraméterek. N (1) = 9852, N (2) = 1003, N (3) = 40

Magyarázat: * $p < 0,05$, ** $p < 0,01$, *** $p < 0,001$

A párválasztási preferenciák modelljét tekintve (3. táblázat, B oszlop) látható, hogy az előzetes várakozásoknak megfelelően a preferenciát a tulajdonított szépség igen erősen befolyásolja. A tulajdonított szépség pedig, amint az előzőekben láttuk, erősen függött az etnikai viszonyoktól. Az etnikumot kódoló változók együttthatóit tekintve a „szívesen járnék vele” kérdés kapcsán megállapíthatjuk, hogy az „alter roma” változó együttthatója szignifikáns és egynél kisebb, azaz a szépség megítélésében megjelenő

etnikai megfontolásokon túl is igaz, hogy a nem romák szemében a roma státusz lényegesen csökkenti az egyes emberek vonzerejét a párválasztási piacon.

A „ciki vagy menő romával járni” norma szintén közvetlenül befolyásolja az egyéni preferenciákat. Azok, akik szerint ciki romával járni, valóban kevésbé jelölték meg roma osztálytársaikat, hogy járnának velük. A hatás mértéke is meglehetősen nagy ebben az esetben: az ötfokú skálán egy fokkal történő elmozdulás a „menő” irányba kb. 61%-kal növeli annak a valószínűségét, hogy adott roma származású osztálytársával szívesen járna a kérdezett.

Az osztályban a romák aránya a párválasztási preferenciát közvetlenül, tehát a normáktól és a „csinosnak/jóképűnek tartom” preferenciától függetlenül nem befolyásolja, csak ezeken keresztül. Ez a közvetett összefüggés azonban létezik, így az eredmények alátámasztják a második hipotézist, miszerint a romák arányának növekedése hatására egyéni szinten is több nem roma járna roma osztálytársával.

Következtetések

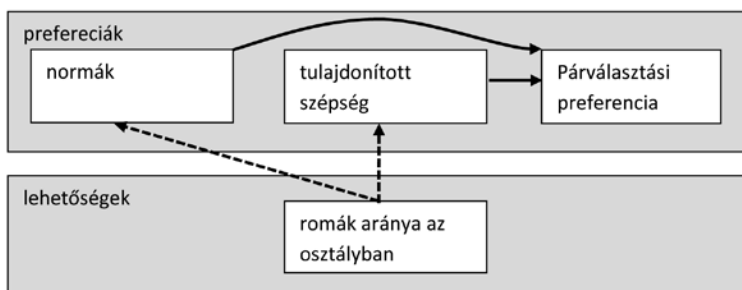
Az eredmények azt mutatják, hogy a párválasztási preferenciák területén erősen érvényesül az etnikai homofília, azaz a nem romák inkább nem roma, a romák inkább roma osztálytársaikat tartják vonzóknak, ami meghatározza azt, hogy kivel járnának szívesen. A preferenciák szintjén az erős etnikai homofília jelenléte nem meglepő, összhangban van a korábbi (elsősorban amerikai) kutatások eredményeivel (Sprecher et al. 1994; Fisman et al. 2008; Hitsch et al. 2010). Ebből a szempontból inkább az a meglepő, hogy ezek a különbségek már a szépség értékelésében megjelentek, nem csak a párválasztási preferenciákban. Bár a szociológusok hajlamosak arra, hogy higgyenek a szépség társadalmi beágyazottságában, a pszichológusok mellett érvelnek, hogy a kultúrák között a szépségfogalom általános, lásd például Langlois és munkatársai (2000) metaelemzését. A kérdés kapcsán két megjegyzést fontos azonban megtenni. Az egyik az, hogy a pszichológiai érvrendszer a kultúrák közötti hasonlósággal kapcsolatban az értékelések erős korrelációján (magas megbízhatósági mutatók) alapul, ami azonban elvileg nem zárja ki emellett szisztematikus különbségek fennállását. A másik pedig az a módszertani eltérés, hogy a pszichológiai tanulmányok jellemzően ismeretlen emberek arcának értékelésével dolgoznak, a mi kutatásunkban pedig ismert embereket (osztálytársakat) kellett értékelni emlékezetből.

Az etnikai homofília-hatás mellett viszont igaznak bizonyult, hogy az osztály összetétele befolyásolja a párválasztási preferenciákat. A roma tanulók aránya befolyásolja, hogy hogyan ítélik meg a romákkal való párkapcsolatot, és azt is, hogy társaik mennyire tartják a roma tanulókat szépnek, jóképűnek. Nagyságukat tekintve a hatások egyáltalán nem tekinthetők elhanyagolhatónak. E hatásoktól függetlenül a konkrét párválasztási preferenciákat már nem befolyásolja az osztály összetétele, e mechanizmusokon keresztül viszont igen (5. ábra).

Meg kell említeni továbbá, hogy a lehetőségeknek a párválasztásban van egy másik –

ezzel feltehetően párhuzamos – hatása is. Strully (2013) azt találta, hogy ha az adott etnikumon belül elérhető partnerek száma csökken az adott iskolában, akkor nő annak az esélye, hogy a fiatalok máshonnan, az iskolán kívüli környezetből választanak partnert.

5. ábra: A tanulmányban talált hatások összefoglalása

A bemutatott számítási módszerekkel kapcsolatban több ponton érdemes megjegyzést tenni. Egyrészt, amint a módszertan kapcsán szó esett róla, a kutatás alapjául szolgáló minta nem reprezentatív, így az eredmények érvényessége ennek megfelelően korlátozott.

Szintén szót érdemel a csoportösszetétel mérésének módszere. Ezt a romák osztályon belüli összesített arányával mértem. Felmerülhet azonban, hogy – tekintve, hogy az ellenkező neműek közötti romantikus viszonyokat vizsgálom – a párválasztási lehetőségek pontosabb megragadására a csak az ellenkező nemű osztálytársak etnikai összetételét lehetne használni. Ez azonban azt jelentené, hogy az arány különböző lenne az osztályban a fiúk és lányok esetében, így a heterogenitás mérése már nem osztályszinten történne. Ennek kezelése úgy lenne megvalósítható, ha külön modelleket alkalmaznék a fiúk és a lányok esetében a tulajdonított szépség és a párválasztási preferencia mérésére. Ez egyúttal választ adna arra is, hogy vannak-e lényeges nemi különbségek a kapott eredményekben. A modellek nemenként külön lefuttatva a bemutatott, mindkét nemet egyben kezelő modellhez képest nem eredményeznek tartalmi eltéréseket. A hatások iránya a tulajdonított szépség és a preferenciák kapcsán is minden esetben megegyezik a két nem esetében. A megfigyelések számának csökkenése miatt azonban egyes hatások így statisztikailag nem szignifikánssá válnak az egyik vagy mindkét nem esetében. Szintén kutatói döntés, hogy a preferenciák vizsgálatát az osztály szintjén végeztem el. Ez tulajdonképpen az adatok okozta korlát következménye, azaz, hogy a vizsgált változók osztályszinten állnak rendelkezésre. A középiskolai szerelmi kapcsolatok azonban gyakran túlnyúlnak az osztályok határain, így releváns lenne a kérdést iskolai szinten is vizsgálni.

A legutolsó módszertani megjegyzés az alkalmazott keresztmetszeti multilevel modellekkel kapcsolatos. E modellek kezelik ugyan azt a problémát, hogy az adatok nem egymástól független, hanem csoportokból származó megfigyelésekből szár-

maznak (azaz a kapcsolatokat egyénenként, az egyéneket pedig osztályonként figyeltük meg) (Snijders és Bosker 2011), mivel azonban az adatok kapcsolathálókra vonatkoznak, további problémát jelent, hogy a kapcsolathálók bizonyos jellegzetességei miatt (például reciprocitás, homofília, tranzitivitás, Máté-effektus, hierarchiák) az egyes megfigyelések eredményei nem függetlenek egymástól (Snijders 2011). Mivel (szerelmi) tetszési kapcsolathálóról van szó, a barátsághálókhoz képest a fenti problémák egy része valószínűleg nem merül fel (például a tranzitivitás egyértelműen nem), bár más mechanizmusok megléte a fentiek közül feltételezhető (reciprocitás, homofília). A kutatási kérdés ugyanakkor a csoportösszetételek hatásának vizsgálatára vonatkozik, ami kapcsolathálózat-modellekkel nehezen kezelhető, a multilevel modellek azonban egyszerű megoldást jelentenek rá.

Az elemzés számos kérdést nyitva hagy, melyek további kutatásokra adnak lehetőséget: hogyan változnak a vizsgált hatások időben (az adatok a kilencedik osztály őszen lettek felvéve, tehát viszonylag hamar az után, hogy az osztályok kialakultak), és mi befolyásolja e változást? E kérdések a paneladatbázis további hullámainak elemzésével vizsgálhatók. Szintén fontos kérdés, hogy hogyan jelennek meg a párválasztási preferenciák később a középiskolások konkrét szerelmi kapcsolataiban. Ez utóbbi kérdés vizsgálatára az adatbázis – a kapcsolatok gyakran osztályokon és évfolyamokon túlnyúló jellege miatt – csak korlátozottan alkalmas. Az eredmények, különösen abban az esetben, ha ezek a preferenciák hosszabb távon konkrét szerelmi viszonyok szintjén is kimutathatóak lennének, újabb mechanizmust jelentenének az iskolai integráció hatásaival kapcsolatban. A szerelmi viszonyok közvetett hatása társadalmi szinten megjelenhet a társadalmi rétegződés alakulásában (házassági mobilitás), az etnikai csoportokkal kapcsolatos előítéletek alakulásában, illetve e viszonyok hatást gyakorolhatnak az iskolai teljesítményre vagy a deviáns magatartásokra (mint a társas hatás egy mechanizmusa is).

Abstract: Group composition (opportunities) and preferences are usually treated as two separate factors affecting partner selection. Previous research has shown that opportunities affect partner selection: for example in more heterogeneous areas heterogeneity of marriages increases (Blau – Schwartz 1984). This study raises the question whether (ethnic) group composition has a direct effect on (ethnic) preferences themselves. Based on the research course of contact theory (Pettigrew 1998) the hypothesis can be put that such interaction exists. The first wave data of the Hungarian network panel „Wired into Each Other” was used for analysis, containing data of 1224 9th grade students in 44 classes of seven Hungarian secondary schools. Ethnicity (roma and non-roma) was measured based on self-assessment. Three levels of preferences were measured: (1) Perceived norm of dating with someone with roma origin, (2) Individual attribution of physical attractiveness of each classmates, (3) Individual preference for dating each classmates. Multi-level regression models were used for analysis: two-level linear model in case of the norms, three-level logistic models (level 1: tie, level 2: individual, level 3: class) in case of the attractiveness and preference for dating. Increasing share of roma students in the class was found associated with increasing acceptance of dating with roma students. Additionally, increasing share of roma students was associated with increased attributed physical attractiveness of roma classmates. Both norms and perceived physical attractiveness affected preference for dating.

Irodalom

- Allport, G. W. (1954): *The Nature of Prejudice*. (1962). Reading, MA: Addison-Wesley.
- Blau, P. M. – Schwartz, J. E. (1984): *Crosscutting Social Circles*. Orlando, FL: Academic.
- Bukodi E. (2004): *Ki, mikor, kivel (nem) házasodik. Párválasztás Magyarországon*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó.
- Coleman, J. S. (1961): *The Adolescent Society*. New York: Free Press.
- Cunningham, M. R. – Barbee, A. P. – Pike, C. L. (1990): What do Women Want? Facialmetric Assessment of Multiple Motives in the Perception of Male Facial Physical Attractiveness. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59(1): 61–72.
- Csepeli Gy. – Fábián Z. – Sík E. (1998): Xenofóbia és a cigányságról alkotott vélemények. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 1998*. Budapest: TÁRKI, 458–489.
- Eller, A. – Abrams, D. (2003): “Gringos” in Mexico: Cross-Sectional and Longitudinal Effects of Language School-Promoted Contact on Intergroup Bias. *Group Processes & Intergroup Relations*, 6(1): 55–75.
- Fisman, R. – Iyengar, S. S. – Kamenica, E. – Simonson, I. (2008): Racial Preferences in Dating. *The Review of Economic Studies*, 75(1): 117–132.
- Furman, W. – Shaffer, L. (2003): The Role of Romantic Relationships in Adolescent Development. In Florsheim, P. (szerk.): *Adolescent Romantic Relations and Sexual Behavior: Theory, Research, and Practical Implications*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum, 3–22.
- Giordano, P. C. – Phelps, K. D. – Manning, W. D. – Longmore, M. A. (2008): Adolescent Academic Achievement and Romantic Relationships. *Social Science Research*, 37(1): 37–54.
- Havas G. – Kemény I. – Kertesi G. (1998): A relatív cigány a klasszifikációs küzdőterén. *Kritika*, 3: 31–33.
- Haynie, D. L. – Giordano, P. C. – Manning, W. D. – Longmore, M. A. (2005): Adolescent Romantic Relationships and Delinquency Involvement. *Criminology*, 43(1): 177–210.
- Hitsch, G. J. – Hortaçsu, A. – Ariely, D. (2010): Matching and Sorting in Online Dating. *The American Economic Review*, 100(1): 130–163.
- Kalmijn, M. (1998): Inter marriage and Homogamy: Causes, Patterns, Trends. *Annual Review of Sociology*, 24: 395–421.
- Kemény I. (2004): A magyarországi cigány népesség demográfiája. *Demográfia*, 47(3–4): 335–345.
- Kreager, D. A. – Staff, J. (2009): The Sexual Double Standard and Adolescent Peer Acceptance. *Social Psychology Quarterly*, 72(2): 143–164.
- Lőrincz, L. (2009): *Mate Selection in On-Line Dating [Párválasztás az interneten]*. PhD-értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem.
- Ladányi J. – Szelényi I. (2000): Ki a cigány? In *Cigánynak születni : tanulmányok, dokumentumok*. Budapest: Új Mandátum, 179–193.

- Langlois, J. H. – Kalakanis, L. – Rubenstein, A. J. – Larson, A. – Hallam, M. – Smoot, M. (2000): Maxims or Myths of Beauty? A Meta-Analytic and Theoretical Review. *Psychological Bulletin*, 126(3): 390–423.
- Levin, S. – Laar, C. van – Sidanius, J. (2003): The Effects of Ingroup and Outgroup Friendships on Ethnic Attitudes in College: A Longitudinal Study. *Group Processes & Intergroup Relations*, 6(1): 76–92.
- Lichter, D. T. – McLaughlin, D. K. – Kephart, G. – Landry, D. J. (1992): Race and the Retreat from Marriage: A Shortage of Marriageable Men? *American Sociological Review*, 57(6): 781–799.
- Moksony F. (1999): *Gondolatok és adatok: Társadalomtudományi elméletek empirikus ellenőrzése*. Budapest: Osiris.
- Pettigrew, T. F. (1998): Intergroup Contact Theory. *Annual Review of Psychology*, 49(1): 65–85.
- Pettigrew, T. F. – Tropp, L. R. (2006): A Meta-Analytic Test of Intergroup Contact Theory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90(5): 751–783.
- Pongrácz T-né. – S. Molnár E. (1997): Szülőpárok házasságkötés nélkül. *Statisztikai Szemle*, 75(7): 581–597.
- Rabe-Hesketh, S. – Skrondal, A. (2005): *Multilevel and Longitudinal Modeling Using Stata*. Stata Press.
- Snijders, T. A. B. (2011): Statistical Models for Social Networks. *Annual Review of Sociology*, 37(1): 131–153.
- Snijders, T. A. B. – Bosker, R. J. (2011): *Multilevel Analysis: An Introduction to Basic and Advanced Multilevel Modeling*. London etc.: Sage Publishers.
- Sprecher, S. – Sullivan, Q. – Hatfield, E. (1994): Mate Selection Preferences: Gender Differences Examined in a National Sample. *Journal of Personality and Social Psychology*, 66(6): 1074–1080.
- Strully, K. (2013) Schools as Network Foci: Institutional and Racial-ethnic Homophily in Adolescent Romantic Relationships. Presented at the Sunbelt XXXIII Conference, Hamburg, Germany.
- Tóth Á. – Vékás J. (2008): Család és identitás. A egyes házasság szerepe a magyarországi kisebbségi közösségek reprodukciójában. *Demográfia*, 51(4): 329–355.

Szociológiai Szemle 24(2): 65–89.

A munka és a család konfliktusának forrásai az európai férfiak életében

Geszler Nikolett

nikolettgeszler@gmail.com

Beérkezés: 2013. 05. 06.

Átdolgozott változat beérkezése: 2014. 03. 17.

Elfogadás: 2014. 04. 22.

ÖSSZEFOGLALÓ: A tanulmány a munkahelyi és a családi élet egymásnak gyakran ellentmondó elvárásaiból eredő konfliktussal foglalkozik. A munka-család konfliktus, illetve ennek feloldása és az egyensúly megteremtése egy egyre nagyobb érdeklődésre számot tartó téma, azonban szinte kizárólag a dolgozó nők helyzetére fókuszálva. A tanulmány ezzel szemben a férfiakra nézve vizsgálja meg a kérdést, azt feltételezve, hogy ők sem mentesülnek a két életterület összeegyeztetésének nehézségei alól, valamint különbözőképpen tapasztalják a konfliktust foglalkozásuktól, koruktól, családi állapotuktól, illetve egyéb tényezőktől függően. A European Social Survey ötödik hullámának adatait elemezve arra a kérdésre kerestem a választ, hogy az európai férfiak munkahelyből, illetve családi életből fakadó konfliktusait milyen attitűdbeli, munkához, valamint családdhoz kötődő tényezők befolyásolják és miként. Ehhez lineáris regresszioelemzést alkalmaztam, amiben a két konfliktusirány (munkahelyfüggő és családfüggő) jelentette a függő változókat. A tágabb társadalmi kontextust is bevonva, az adatbázisban szereplő országokat négy típusba sorolva vizsgáltam, mely tipológia alapját jóléti és genderdimenziók képezik. Az eredmények szerint a menedzser férfiak tapasztalják a legtöbb konfliktust. Ezzel szemben a társasági élet segít a feszültség levezetésében. Az pedig, hogy a kérdezett főnöke nő vagy férfi, eltérően befolyásol országtípustól függően.

Kulcsszavak: munka-család konfliktus, férfikutatás, társadalmi nemek

Bevezetés

A fejlett országokban a nők növekvő arányú munkavállalása indította el az 1960-as években a munka és család kapcsolatával foglalkozó kutatások hullámát, elsősorban a magasan iskolázott, karrierre vágyó nőkre koncentrálna (Grzywacz és Marks 2000). Ugyanakkor a családstruktúrák diverzitása, a nemekről alkotott elképzeléseket érintő lassú átalakulás, valamint egyéb társadalmi trendek nem csupán a nők számára, hanem mindkét nem életében új felelőségeket és kihívásokat teremtettek. Elsősorban a nyugati társadalmakra nézve ma már egyre kevésbé állja meg a helyét az a domináns feltételezés, hogy a férfiakra statikusan a munkaorientált, érzelmileg távolságtartó kenyérkereső kép a jellemző (Eränta és Moisander 2011; Halrynjo 2009). Ennek következtében a férfiak is ugyanúgy szembesülhetnek a munkahely

által támasztott hagyományos elvárások, valamint annak a növekvő igénynek az ellentmondásával, hogy a férfi is aktív tagja legyen a háztartásnak, különösen az apaság tekintetében (Korabik et al. 2008). A munka és a család összehangolásának fontosságát mára az állam és a szervezetek is felismerték, hiszen az egyensúly hiányából olyan diszfunkciók származhatnak, melyek sem az egyén, sem a tágabb társadalmi környezet számára nem kívánatosak. Ilyen többek között a csökkenő termékenységi ráta, pszichológiai problémák, vagy a munkahely esetében a koncentrációhiány, illetve a teljesítmény-visszaesés (OECD 2008; Kelly et al. 2010).

Az elkövetkezőkben arra a kérdésre keresem a választ, hogy az európai férfiak munka-család konfliktusát milyen egyéni, családhoz kötődő, illetve munkahelyi tényezők befolyásolják, és hogyan fest mindez négy országtípus összehasonlításában, mely tipológia alapját jóléti és genderdimenziók képezik. Mindezt egy összehasonlító másodelemzés keretében végzem, melynek adatait a European Social Survey 2010. évi, ötödik hulláma szolgáltatja.

Először bemutatok néhány fontos társadalmi nemeket érintő változást, melyek szorosan összefüggnek a munka-család egyensúly kérdéseivel. Ezután rátérek a munka-család elméletek rövid ismertetésére, a hipotézisek bemutatására és a kvantitatív másodelemzés eredményeinek leírása. A cikket az eredmények összefoglalásával zárom.

Változások a családban

Az iparosodás óta jellemzővé vált „különszférák”-elképzelés – a munka nyilvános szférája és a család privát területe egymástól való függetlenségének a feltételezése – sokáig tartotta magát. Ugyanakkor a nyugati társadalmakban már a huszadik század vége felé elvesztette dominanciáját a tradicionális egykeresős (férfi kenyérgyártó) modell (*male breadwinner – female caregiver*) (Korabik et al. 2008). A tradicionális munkamegosztás maradványai azonban még mindig jelen vannak. Egyrészt továbbra is nagy különbségek maradtak férfiak és nők között az álláslehetőségek, előrejutási esélyek, illetve a fizetés terén (OECD 2008). Másrészt a nők fokozódó munkaerő-piaci részvételével párhuzamosan nem tapasztalható hasonló arányú növekedés a férfiak otthoni szerepvállalásában (Maume et al. 2010; Thébaud 2010). Még mindig a nők végzik az otthoni, nem fizetett munka oroszlánrészét, illetve elsősorban ők felelősek a családon belüli érzelmi, gondoskodáshoz kötődő feladatokért (Korabik et al. 2008; Duyvendak és Stavenuiter 2004). Ezt számtalan kvantitatív és kvalitatív kutatás is alátámasztja. Előbbire jó példák az OECD-statisztikák (OECD 2008), míg az utóbbira Emslie és Hunt (2009) interjú elemzése. A nők a legtöbb esetben még mindig akkor teljesítik a társadalmi nemi elvárásokat, ha a munkát alárendelik a családi és háztartási kötelezettségeknek, míg a férfiak akkor, ha a munkát állítják előtérbe (Duyvendak és Stavenuiter 2004; Emslie és Hunt 2009).

Az otthoni és a fizetett munkák nem egyszerűen különbözőek, hanem eltérő értékűek is: a gondoskodáshoz kötődő feladatok kevesebb presztízzsel bírnak, mint

a fizetett munka.¹ Az elméletek két csoportjával is magyarázhatjuk a fizetett és az otthoni munka közt fennálló nagyfokú egyenlőtlenséget: a racionális döntések elméletével, illetve a genderidentitás-megközelítéssel. Az előbbi Gary Becker (1965) modelljére épít, aki összehasonlítja a piaci termelést az otthonival. Az egyén piaci hatékonyságának csúcsát életének középső szakaszára éri el, így főleg ebben a periódusban válik racionálissá, hogy minél több időt töltsön a munkaerőpiacon. Mivel a férfiak átlagosan többet keresnek és jobbak az elhelyezkedési és előrejutási lehetőségeik, mint a nőknek, az válik racionálissá a család számára, hogy ők dolgozzanak többet (Duyvendak és Stavenuiter 2004).

Ugyanakkor a racionális döntések elmélete nem tud kielégítő magyarázatot adni az olyan helyzetekre, amikor a férfiak és a nők viszonylag azonos munkaerő-piaci lehetőségekkel rendelkeznek, az otthoni munkamegosztás mégis aszimmetrikus marad (Bukodi 2005). Hochschild (2001) szerint a magyarázat éppen ellentétes az-azal, mint amit az ökonómiai modell szerint várnánk. Az amerikai Amerco vállalatról írt híres esettanulmányának tapasztalatai szerint azok a férfiak, akiknek a felesége magas pozícióban dolgozott, még kevesebbet segítettek otthon, mint azon férfi társaik, akiknek párja kevésbé kiemelkedő karrierrel rendelkezett. Hochschild (2001) szerint ennek oka abban keresendő, hogy az ilyen helyzetben lévő férfiak veszélyben érzik maszkulin imázsukat, ezért ellenállnak minden olyan egyéb változásnak, ami férfiidentitásukat érintheti. Kutatási eredmények azonban arra is felhívják a figyelmet, hogy gyakran maguk a nők sem osztják meg az otthoni feladatokat, még abban az esetben sem, ha ők a család első számú kenyérkeresői. A nők reakcióját illetően is hasonló magyarázattal élnek a kutatók, mint Hochschild (2001) a férfiak esetében: eszerint a normától eltérő kenyérkeresői modellben működő párok gyakran azzal kompenzálják ilyen jellegű „devianciájukat”, hogy a nemekre vonatkozó társadalmi elvárásoknak megfelelően viselkednek a háztartásban (Thébaud 2010).

Ebből a kritikából kiindulva eljutunk a fizetett és az otthoni munka egyenlőtlenségét magyarázó másik elmülethez, a genderidentitás-megközelítéshez, mely szerint a fizetett munka, a karrier a férfiidentitás központi eleme (Thébaud 2010). Az elmélet szerint a férfiak számára azért problematikus a házimunkával és a gondoskodással kapcsolatos feladatok ellátása, mert ezek nélkülözik a fizetett munka szimbolikus értékét, mely elengedhetetlen a magas státusz, hatalom, illetve jövedelem eléréséhez. Tehát a férfiak fizetett munkának való elköteleződésében úgy nyilvánul meg a hegemon maszkulinitás,² hogy státuszt nyerhetnek általa a nyilvános szférában (Duyvendak és Stavenuiter 2004; Connell 2009; Thébaud 2010).

A genderidentitás-elmélet újabb megközelítései azonban több rugalmasságot engednek meg. Hiszen a dolgozó férfiak a legtöbb esetben dolgozó apák is egyben,

1 Az otthoni munkákon belül is érzékelhető hierarchia. Így amikor a férfiak részt vállalnak az otthoni feladatokban, általában a magasabb értékű „gendersemleges” teendőket választják, mint amilyen a gyerekevelés, a főzés vagy a vásárlás, és nem a házimunkák hierarchiájában alul szereplő „női feladatokat”, mint a mosás vagy a takarítás (Duyvendak és Stavenuiter 2004).

2 Connell koncepciója arról a gendergyakorlatról, amely garantálja az uralkodó maszkulinitás dominanciáját a nők és az alárendelt maszkulinitások felett (Connell 2009; Demetriou 2011).

így nem csak a hagyományos férfikarrier-mintáknak kell megfelelniük, de a változó társadalmi normáknak is, melyeket az apákkal szemben támasztanak (Chesley 2011; Duyvendak és Stavenuiter 2004). Megkérdőjeleződik a férfiak munkaorientált, távolságtartó kenyérkereső figurája, valamint az a feltételezés, hogy a dolgozó életmód a férfidentitás megkonstruálásának nélkülözhetetlen eleme (Eränta és Moisander 2011; Halrynjo 2009).

Változások a munka területén

A tradicionális nemi munkamegosztás következménye az ideális alkalmazottról alkotott hagyományos elképzelés. Eszerint az ideális alkalmazott egy olyan absztrakt személy – leginkább férfi –, akinek első számú felelőssége a fizetett munka elvégzése, így egyáltalán nincs, vagy csak kevés munkán kívüli elköteleződése van (Acker 2007; Maume et al. 2010; Kelly et al. 2010). Az ideális munkavállaló bármikor elérhető, és teljes mértékben elkötelezett a cégnek. Néhány esetben ezek az elvárások az úgynevezett túlórakultúrához vezetnek, amely elsősorban a fehérgalléros munkakörökben dolgozókat, azon belül is a menedzsereket érinti (Van Echtelt et al. 2009; Kelly et al. 2010). Eszerint részmunkaidőben kevés esély kínálkozik a karrierépítésre, de gyakran még a teljes munkaidő sem elegendő a siker eléréséhez. Ez a tipikus, lineáris, progresszív karrierminta megint csak férfiakat feltételez (Guillaume és Pochic 2009).

A cégek általában sugallnak egyfajta ideális családi berendezkedést, ami nem más, mint a heteroszexuális, házastársi kapcsolat, melyben a férj karrier-előrejutásához a feleség szolgáltatja a támogató otthoni bázist. Ezáltal az előrehaladásnak implicit feltétele a partner karrierjének feláldozása. Ez az úgynevezett „two-person single career” modell, ahol a feleség támogató szerepe a cég szempontjából is kedvező, ugyanakkor még sincs jutalmazva. Ennek következtében a férfi menedzserek partnerei gyakran inaktívak, a „corporate wife” szerepét játsszák (Guillaume és Pochic 2009), az ideális munkavállalóhoz kapcsolódó maszkulin értékek pedig beágyazódnak a szervezeti struktúrába és kultúrába (Collinson és Hearn 1994; Acker 2011).

A magánéleti kötelezettségektől mentes ideális alkalmazott mítosza azonban távol áll a valóságtól a férfiak esetében is. Ugyanakkor a hegemon maszkulinitás normáinak nehéz ellenállni, azért is, mivel ezek eredményezik a fehérgalléros szervezetekben azt a privilegizált pozíciót, ami az üzleti vagy professzionális identitást előtérbe helyezi a gondoskodó szerepkörökkel, illetve a kékgalléros munkavállalással szemben (Eränta és Moisander 2011; Kelly et al. 2010).

A munka területének egy másik fontos aspektusa az időszerkezet. Az időfelhasználásban történő átalakulások hátterében az áll, hogy az elmúlt évtizedekben a fejlett országokban áttolódott a hangsúly az iparról az információ alapú globális gazdaság felé (Martinengo 2007). A nagy teljesítményű szervezetek egyre növelik elvárásaikat a munkavállalókkal szemben idő, energia, valamint elköteleződés te-

kintetében. Az alkalmazottakat mobiltelefonnal, lappal látják el, hogy mindig elérhetőek legyenek, illetve otthonról is tudjanak dolgozni. Az újfajta információs technológia, a hálózatok terjedése, illetve a transznacionális vállalatok számának növekedése pedig drámaian átalakítja a munkaidő-felhasználást, illetve a rugalmasság kérdését (Hill et al. 2004; Kvande 2009; Burke 2000). Mindezek egy új, nagyobb autonómiát ígérő, flexibilis, úgynevezett posztfordista időrezsímet eredményeznek. Ez éles ellentétben áll az ipari, fordista időszerkezettel, mely standardizált munkaóráival, illetve fix munkarendjével éles határt von munka és szabadidő közé. A posztfordista időrezsímben az egyén felelős a munka maximális teljesítéséért, melyhez maga dönti el, hogy mennyi idő szükséges. Ez a fajta rugalmasság azonban kétoldalú, hiszen a nagyfokú egyéni döntési szabadságnak nem csak pozitív következményei lehetnek. Munka és szabadidő közötti egyértelmű határok híján a munka könnyen a családi élet rovására válhat azáltal, hogy az egyén még többet dolgozik, mint rugalmas munkarend nélkül (Kvande 2009; Tausig és Fenwick 2001; Tammelin 2009; Kelly et al. 2010; Hochschild 2001).

A munka-család kutatások a nemek szemszögéből

Connell (2005) szerint a társadalmi különbségekből adódóan a munka-család problémák eltérően érintik a férfiakat és a nőket. Például teljesen eltérő feszültséget eredményezhet a munkahelyi stressz vagy a második műszakból adódó kimerültség. Ezzel szemben Hochschild (2001) azt tapasztalta, hogy egyre nagyobb hasonlóságok fedezhetők fel a két nem életében a munka és a család összehangolását illetően. Szerinte korábban az otthon jelentette azt a menedéket, ahova a dolgozó – ami első sorban a kenyérkereső férfit jelentette – hazatérhetett pihenni. Ugyanakkor mára az otthon mindkét nem számára egy hozzáadott, másodlagos helynek számít a munka mellett, mely sok esetben átvette a menedék szerepét. Erre utal könyvének alcíme is, amikor a munka válik otthonná és az otthon munkává. Tehát Hochschild érveléséből kiindulva a férfiak ugyanúgy szembesülhetnek a munka és a család konfliktusával, mint a nők. Ennek ellenére a férfiakkal kapcsolatos munka-család kutatások csak nemrég kezdtek megjelenni (lásd Collinson és Hearn 1996; Halford 2006; Hatten et al. 2002; Emslie és Hunt 2009). Ennek oka, hogy sok kutató számára még mindig érdektelennek tűnik a munka és család egyensúlyának vizsgálata a férfiakra nézve, mivel garantálnak tekintik a férfiak megszakítatlan, teljes munkaidős modelljét (Burke 2000). Azokban az esetekben pedig, amikor a munka-család kutatások nem kizárólag a nőkre koncentrálnak, általában a két nem összehasonlítására kerül sor (Martinengo 2007). Ennek a megközelítésnek azonban az a hátránya, hogy túl nagy hangsúlyt fektet a nemek közötti különbségekre, dichotómiát, oppozíciót alkotva a két homogénnek beállított csoport között. Ezáltal pedig elsiklik a csoporton belüli nagyfokú diverzitás fölött, figyelmen kívül hagyva a nők és nők, illetve férfiak és férfiak között fennálló eltéréseket. Tehát a csak a nők vagy csak a férfiak különbö-

ző csoportjainak megfigyelése (*within-gender megközelítés*) van annyira fontos, mint a két nem közötti (*between-gender*) különbségek vizsgálata (Cinamon és Rich 2002; Holter 1999; Martinengo 2007).

A következőkben a teljesség igénye nélkül vázolom a munka-család elméletek néhány alapfogalmát. A munka-család megközelítések szinte kizárólag a szerep-elméletből indulnak ki, így én is ezeket mutatom be. Ugyanakkor lényegesnek tartom megemlíteni, hogy a férfikutatások második hulláma élesen szembehelyezkedett a strukturalista-funkcionalista szerepelméletekkel. Ugyanis hiányolják belőlük a társadalmi konfliktusok, különösen a hatalmi egyenlőtlenségekből fakadó tényezők jelentőségét. Szerintük a nemi szerep fogalma csupán egydimenziós, alkalmazatlan mind a társadalmi változás, mind az egyéni cselekvés és a társadalmi struktúra közötti kapcsolat megragadására (Hadas 2011). Úgy tűnik azonban, hogy a munka és család kapcsolatának megértéséhez még mindig ez bizonyul a legnépszerűbb elméleti háttérnek. Talán azért is, mert nem szigorúan véve beszél a nemi szerepekről.

A munka-család kölcsönhatások

A munka-család kutatások legáltalánosabb fogalma a munka-család interface vagy kölcsönhatás, mely egyenlő minden olyan gyakorlattal vagy tapasztalattal, ami a két terület összeegyeztetésére vonatkozik (Tammelin 2009). A munka-család kölcsönhatások négy aspektussal írhatók le: mennyiség, irány, kontextus és minőség (Rantanen 2008).

A *mennyiség* arra utal, hogy mekkora a szegmentáció vagy az integráció mértéke a két terület között. Szegmentáció esetén szigorú fizikai, funkcionális, időbeli és pszichológiai határok vonhatók a munka és a család közé. Ezzel szemben az integráció a két szféra szoros kölcsönhatásával jellemezhető. A témával foglalkozó kutatók körében nagy a konszenzus a tekintetben, hogy a munkát és a családot nem két egymástól elszigetelt területnek tekintik, hanem egymástól függő, interakcióban lévő egységeknek (Grzywacz és Marks 2000; Kasper et al. 2005; Sikora et al. 2001; Rantanen 2008; Emslie és Hunt 2009).

Az *irány* dimenzióval meghatározható, hogy milyen irányú a kapcsolat a két terület között, tehát a munka befolyásolja-e a családi életet (*work-to-family*) vagy inkább a család a munkát (*family-to-work*), esetleg a két hatás egyidejűleg van jelen (Rantanen 2008). Abban is viszonylag nagy az egyetértés a szakirodalmon belül, hogy kétirányú kapcsolatról beszélhetünk (Tammelin 2009).

A *kontextus* azt a perspektívát jelenti, amiből a kölcsönhatást vizsgáljuk. A személyes kapcsolatok, a mindennapi tapasztalatok alkotják a család-munka interakciók mikrorendszerét. Azok a kapcsolatok és folyamatok pedig, melyek a munkát és a családot összekötik, jelentik a kölcsönhatás mezoszintjét. Az exo rendszer fogalma alatt az irodalom olyan életterületeket ért, melyekbe az egyén nincs közvetlenül beágyazódva, indirekt módon mégis tapasztalja azok befolyását. Végül a makroszint

jelenti azt a tágabb társadalmi kontextust, mely alatt egy adott kultúra, értékrendek, attitűdök, szabályrendszerek hatásait értjük (Rantanen 2008). Az irodalmak többsége az egyéni szintet vizsgálja, míg kevesebben foglalkoznak a társadalmi rendszerek hatásával vagy az exo szisztémával. Ezt a hiányosságot hivatott pótolni az ökológiai elmélet (*ecological theory*), mely felismeri, hogy az egyén viselkedése egyaránt függ a társadalmi környezettől, a többi egyén viselkedésétől, a munkahelyi, valamint a családi közegtől (Tammelin 2009).

A *minőség* dimenzió arra utal, hogy a munka és család területe között fennálló kölcsönhatás pozitívnak vagy negatívnak tekinthető-e. A negatív koncepciók közé sorolható többek között a munka-család konfliktus vagy a negatív spillover³. A pozitív kölcsönhatások közé tartoznak például a munka-család gazdagítás (*enrichment*), a pozitív spillover vagy a könnyítés (*facilitation*) -elméletek. Ezek az elképzelések a szerepakkumulációból, illetve az expanziós megközelítésből vezethetők le (Rantanen 2008). Eszerint az idő, energia és elköteleződések nem tekinthetők egyértelműen szűkös erőforrásoknak, mivel az egyén számára értékes társas cselekvések képesek ezen erőforrások újratermelésére. Az irodalomban egyértelmű túlsúlyra tesznek szert a negatív megközelítések (Tammelin 2009).

A sokféle munka-család kölcsönhatás közül a továbbiakban a konfliktusról lesz szó. Ennek a megközelítésnek az egyik alapja a hiányhipotézis, mely szerint a munka és a család kapcsolata egy zéróösszegű játékként fogható fel, ahol az idő és energia szűkös erőforrások (Greenhaus és Powell 2003; Tammelin 2009; Ádám 2010). A munka-család konfliktus másik referenciája a szerepkonfliktus-elmélet. Eszerint a társas szerepek bizonyos tárháza ellentmondásos szerepelvárásokat közvetít a személy felé. A legtöbbet hivatkozott definíció Greenhaustól és Beutelltől (1985) származik, akik szerint a munka-család konfliktus egy olyan szerepközi konfliktusnak feleltethető meg, amikor a munka és a család területéhez tartozó szerepelvárások kölcsönösen inkompatibilisek.

Greenhaus és Beutell (1985) a konfliktust kétirányúnak tekintik, különbséget tesznek a munkahelyfüggő (*work-to-family conflict*), valamint a családfüggő munka-család konfliktus (*family-to-work conflict*) között. Az előző szerint a munka okoz feszültséget a családi életben, míg az utóbbinál a családi problémák hatnak ki a munkára. Elemzésemben én is Greenhaus és Beutell (1985) kétirányú konfliktuskonceptióját alkalmazom. Egyes megközelítések a jelenségnek reciprokjellegűt is tulajdonítanak, tehát feltételezik, hogy ha az egyén a két folyamat egyikét tapasztalja, akkor nagy valószínűséggel a másikat is megéli ezzel párhuzamosan (Greenhaus és Beutell 1985; Greenhaus és Powell 2003; Rantanen 2008). A témával foglalkozó kutatók többsége azonban mégis azt az álláspontot képviseli, miszerint két önálló folyamatról van szó, amelyek közt még legjobb esetben is csak gyenge korreláció áll fenn (Grzywacz és Marks 2000; Biswas és Hassan 2009; Leaptrott és McDonald 2009).

3 A spillover arra utal, hogy az egyik területen tapasztalt pozitív vagy negatív érzelmek, attitűdök, értékek, képességek és viselkedések áthatnak más életszférákra is (Martinengo 2007).

A konfliktus forrásait kutató elemzések legáltalánosabban a munkahelyhez kötődő, illetve a családhoz kötődő magyarázó tényezők megkülönböztetésével élnek (Sikora et al. 2001). Azok az elemzők azonban, akik a két konfliktusirány reciprocitását hangsúlyozzák, úgy tartják, hogy a konfliktus okait egyaránt keresni kell a munkahely, illetve a család területén (Greenhaus és Beutell 1985; Martinengo 2007). Ennek vizsgálatához mind a munkahelyfüggő, mind a családfüggő konfliktus esetében megnézem az összes általam használt változót.

A munka-család konfliktus munkából eredeztethető forrásait az elemzések többnyire idő alapú tényezőkben keresik, mint amilyen a munkaórák száma, a túlórák és váltóműszakok gyakorisága (Adekola 2010). Saját elemzésemben én is felhasználom ezeket, kiegészítve a valós és a vágyott munkaidő között fennálló különbséggel. Négy munkahelyhez köthető változó esetében fogalmaztam meg konkrét hipotézist: a foglalkozás jellegére, egész pontosan a menedzseri pozícióra, a munkarend feletti kontrollra, a partner foglalkozására, illetve a felesleges nemére. A vezető pozícióval, illetve az otthoni szerepekkel szemben támasztott elvárások közötti eltérést általában a női menedzserek esetében hangsúlyozza az irodalom (Adekola 2010; Greenhaus és Powell 2003): a menedzseri pozíció magabiztosságot, érzelmi stabilitást, vezetőkészséget és objektivitást kíván meg az egyén részéről, míg a társadalom által elvárt anyaszerep ezzel ellentétes követelményeket támaszt. Ebből kiindulva a férfi menedzserekre is megfogalmazható a következő:

H1. *A vezető férfiak részéről várom a legnagyobb konfliktust, mivel a vezetőkkel szemben támasztott követelmények állnak leginkább ellentmondásban az ideális férj és apa képével.*

Mindezeknek azonban ellentmondhat, hogy a magasabb pozíció általában nagyobb munkaidő feletti kontrollal jár együtt (Roche és Haar 2010), ami Tausig és Fenwick (2001) szerint csökkenti a konfliktust:

H2. *A munka feletti döntési kontroll kedvezően hat a konfliktus csökkentésére. Tehát azok, akik nagyfokú munkaautonómiával rendelkeznek, kevesebb konfliktust fognak tapasztalni, mint a kisebb döntési kontrollal rendelkezők.*

Szerepet játszhat a konfliktusészlelésben a partner is. Elképzelhető, hogy azok a férfiak, akiket a párjuk otthonról támogat, nem fognak konfliktust tapasztalni, hiszen gondtalanul koncentrálhatnak a munkájukra:

H3. *Azok a férfiak, akiknek a párja háztartásbeli, kevesebb konfliktust tapasztalnak, mint azon férfiak, akiknek a partnere is karrierrel rendelkezik.*

Ez a három tényező egymásra is hatással lehet, mivel a vezető pozícióban lévő férfiak általában nagyobb munkaautonómiával rendelkeznek, és gyakran igaz rájuk a corporate wife jelensége (Guillaume és Pochic 2009), amikor a feleség otthonról támogatja a férj karrierjét. Kontrollváltozóként bevonásra kerül a pozíció betöltésének ideje, a vállalat mérete és a felelősség mértéke is.

A felesleges nemére vonatkozóan a női vezetőket általában megértőbbnek és empátikusabbnak tartják, hiszen nekik azzal a kettős mércével kell szembesülniük, hogy

a siker érdekében nem elég kompetensnek lenniük, de még a hagyományosan femininnek tartott tulajdonságokkal – mint a kedvesség – is rendelkezniük kell (Acker 2009; Powell és Graves 2003):

H4. *Azt feltételezem, hogy azok a férfiak, akik női felettes vezetése alatt dolgoznak, kevesebb konfliktust tapasztalnak, mivel a női vezetőkről alkotott pozitív sztereotípiák szerint a nők empatikusabbak és könnyebb velük a kommunikáció, mint egy férfi menedzser esetében.*

A családfüggő konfliktust a kutatók általában azokkal a tényezőkkel szokták párhuzamba hozni, melyek a család javára vonnak el időt. Így azt feltételezik, hogy a házasság nagyobb konfliktust tapasztalnak, mint az egyedülállók, ugyanúgy, ahogy a szülők is a gyermektelenekkel szemben (Gahan és Abeysekera 2008; Greenhaus és Powell 2003; Martinengo 2007). Ebből adódóan a háztartás méretét, illetve a kisgyermek jelenlétét én is figyelembe veszem az elemzésemben. Továbbá bevonom a vizsgálatba a házimunkára fordított idő tényezőjét. Végül ezen magyarázó tényezők közé sorolom azt a kevésbé családi, mint inkább magánéleti aspektust, mely az egyén társasági életére, azaz a barátokra vonatkozik. Ebben az esetben a pozitív kölcsönhatások azon magyarázatából indulok ki, hogy habár a barátokkal való kapcsolattartás sok időt vesz igénybe, olyan energiákat szabadít fel a társas interakciók révén, melyek inkább csökkentik a konfliktust (Tammelin 2009; Martinengo 2007):

H5. *A barátokkal való intenzív társasági élet csökkenti az általános feszültséget, következképpen a munka-család konfliktus mértéke is alacsonyabb lesz.*

A munka-család konfliktust vizsgáló elemzések gyakori hiányossága, hogy a fent említett tényezőkön kívül nem számolnak olyan egyéb egyéni jellemzőkkel, mint az értékek vagy a nemiszerep-orientációk (Aminah 2008; Martinengo 2007). Ezért kutatásomban a családi és a munkahelyi magyarázó tényezőkön kívül a változók egy harmadik csoportját, a megkérdezett értékrendjét is bevonom az elemzésbe. Ilyen tényezők az egyén politikai nézete, az emberekbe vetett általános bizalom mértéke, a vallás, a nemekkel kapcsolatos attitűd, vagy hogy mit tart a megkérdezett fontosnak az életben.

Forrás, módszerek

Mivel elemzésem alapjául a European Social Survey 2010. évi, ötödik hullámának adatbázisa szolgált, mely 26 ország adatait tartalmazza, az országok tipológiába való sorolása fontos feladat volt. A tipológia alapjául szolgáló tényezők kiválasztása vitatott kérdés, mivel a különböző szerzők eltérő aspektusokat tartanak fontosnak. Az egyik legtöbbet kritizált, de legelterjedtebb tipológia az Esping-Andersen (1991) nevéhez kötődő három jóléti rezsim: a liberális, a konzervatív, illetve a szociáldemokrata. Feminista szerzők azt hiányolják Esping-Andersen tipológiájából, hogy szinte kizárólagos hangsúlyt fektet a piac és az állam közötti kapcsolatra, figyelmen kívül hagyva a munkamegosztás nemi jellegét, illetve a családpolitikák hatását (Stier et al. 2001). Az egyik leghíresebb feminista kritika Jane Lewis nevéhez fűződik, aki

a különböző kenyérkeresői modellek meghatározásával kívánta a társadalmi nem aspektusát beemelni a jóléti rezsimek tipológiájába (Lewis megközelítését ismerteti Boje és Ejrnæs 2008).

Az általam elemzett 26 ország kategorizálásához Kaplan és Stier (2008) tipológiáját vettem alapul, mely ötvözni igyekszik a klasszikus jóléti-rezsim-megközelítést, illetve a Lewis-féle feminista kritikát. A tipológia megalkotásához két dimenziót alkalmaztak: a jóléti ellátás rendszerét, valamint a genderideológiát. Az előbbi esetben azt vizsgálták, hogy az adott országban mi számít a fő ellátó forrásnak: az állam, vagy inkább a piac és a család. Az utóbbi dimenzió azt méri, hogy a munkamegosztás erősen nemileg meghatározottnak vagy inkább semlegesnek tekinthető. A két dimenzió alapján a munka-család rezsimek négy típusa határozható meg: családfüggő (*family-dependence*), államfüggő (*state-dependence*), individuális-független (*individual-independence*), valamint piacfüggő (*market-dependence*)⁴ (1. táblázat).

1. táblázat: *Munka-család tipológia*

Munkamegosztás	Jóléti ellátó	
	nem állam	állam
Gendermeghatározott	családfüggő (Olaszország, Spanyolország)	államfüggő (Németország, Belgium)
Gendersemleges	piacfüggő (Egyesült Államok, Egyesült Királyság)	individuális-független (Svédország, Dánia)

Forrás: Kaplan és Stier 2008

A szerzők is felhívják arra a figyelmet, hogy ezek ideáltípusok, így a besorolt országok csak többé-kevésbé tudják megközelíteni ezeket a tiszta típusokat. Kaplan és Stier nyolc országot sorolt be ebbe a tipológiába, így a többi mintában szereplő ország beosztásáról az olvasott irodalmak (Fenger 2007; Boje és Ejrnæs 2008; Stier, Lewin-Epstein és Braun 2001), illetve a szerzők által használt statisztikák (OECD 2011; UNSD 2011) alapján döntöttem. Az országtípusok közti különbségekre a következő hipotézist fogalmaztam meg:

H6. *A skandináv országokat magában foglaló individuális-független rezsim esetében várom átlagosan a legkevesebb konfliktust, mivel ezek az államok fektetik a legnagyobb hangsúlyt a munka és a család összehangolására.*

Az adatbázis összesen 23 179 férfi adatait tartalmazza. A családfüggő típusba 4501, az államfüggőbe 11 631, az individuális-függetlenbe 4801, míg a piacfüggőbe 2246 férfi tartozik. A foglalkoztatottsági, illetve családi állapotukra vonatkozó táblázatokat a *Függelék* tartalmazza (4. és 5. táblázatok).

4 Családfüggő: Spanyolország, Portugália, Görögország, Ciprus, Izrael; államfüggő: Németország, Belgium, Franciaország, Svájc, Magyarország, Lengyelország, Csehország, Bulgária, Horvátország, Szlovénia, Szlovákia, Ukrajna, Oroszország; individuális-független: Svédország, Dánia, Norvégia, Finnország, Hollandia, Észtország; piacfüggő: Egyesült Királyság, Írország.

Eredmények

Az elemzés során azt nézem meg, hogy a négy országtípusba sorolt európai férfiak életében hogyan hatnak a munkához és a családhoz kötődő, illetve értékrendbeli magyarázó tényezők. A European Social Survey ötödik hullámának adatbázisa – mely az állandó mellett tartalmazott egy a munka, család és jólét kapcsolatával foglalkozó blokkot – hét változót tartalmaz a konfliktus mérésére. Ebből az egyik általánosan vizsgálja a megkérdezett munka-család egyensúlyal való elégedettségét. Mivel ez a változó nem veszi figyelembe a konfliktus két irányát, nem alkalmaztam elemzésem során. Ehelyett a többi, ötfokú Likert-skálából alakítottam ki főkomponens-elemzés segítségével egy családfüggő, illetve egy munkahelyfüggő konfliktust mérő változót.⁵ Az előbbi abból a három kérdésből tevődik össze, hogy az egyén milyen gyakran tapasztalja, hogy párjának, családjának elege van a megkérdezett munkájából eredő nyomásból, hogy a családi kötelezettségek miatt nem tud elegendő időt szánni munkájára, illetve ezek meggátolják a munkára való koncentrálásban. A Cronbach Alpha értéke 0,75, és az így létrejövő főkomponens az eredeti három változó varianciájának 69 százalékát magyarázza. A munkahelyfüggő konfliktust mérő főkomponenst szintén három változó alapján alakítottam ki, melyek arra kérdeztek rá, hogy a válaszadó milyen gyakran tapasztalja, hogy munkaidőn kívül is a munkahelyi problémák miatt aggódik; hogy munka után túl fáradtnak érzi magát ahhoz, hogy élvezze az otthonlétet; vagy hogy a munka meggátolja abban, hogy elég időt szentelhesse a családjának. A Cronbach Alpha értéke 0,65. A kapott főkomponens a vizsgált három változó varianciájának 62 százalékát magyarázza. Mindkét újonnan létrehozott változó esetében jóval kisebb az elemszám, mint a teljes férfiminta, hiszen értelemszerűen a munka és a család kölcsönhatását mérő eredeti hat kérdés mind olyan kérdézzelre vonatkozik, akinek van állandó munkája és nem egyedül él. Így tehát a lineáris regresszióelemzések a foglalkoztatott és kapcsolatban élő férfiakra vonatkoznak.

A két főkomponens közötti Pearson-féle korrelációs együttható szignifikáns, mértéke 0,53. Tehát van kapcsolat a konfliktus két iránya között, bizonyos mértékben együtt jár a két jelenség. Ez megcáfolja azoknak a kutatóknak a megközelítését (Grzywacz és Marks 2000; Biswas és Hassan 2009), akik a két konfliktusirány teljes függetlensége mellett érveltek.

Eredetileg külön lineáris regresszióelemzésben vizsgáltam meg a magyarázó tényezők három csoportjának – egyéni, munkahelyi, családi változók – hatását a két konfliktusirányra, a családfüggőre, illetve a munkahelyfüggőre, és csak ezután vontam be a szignifikáns tényezőket egy összesített modellbe. Jelenleg a cikk terjedelme miatt csak ez utóbbit prezentálok.

A felhasznált változók közül a következők szorulnak magyarázatra:

⁵ Ezzel a módszerrel a konfliktus mindkét iránya, a munkahelyfüggő és a családfüggő konfliktus is megragadható olyan összetettebb indexek segítségével, melyek a konfliktus több szempontját (idő, stressz, azonosulás) egyszerre képesek figyelembe venni.

politikai nézet: tízfokú baloldali-jobboldali irányultságváltozó (0 – baloldali, 10 – jobboldali),

vallásosság: index három kérdésből – mennyire tartja vallásosnak magát az egyén; milyen gyakran jár templomba a különleges alkalmakat leszámítva; milyen gyakran imádkozik (1 – nem vallásos, 8 – vallásos),

bizalom: index három kérdésből – mennyire ért egyet azzal, hogy az emberek többsége megbízható; a legtöbb ember igyekszik fair lenni; az emberek leggyakrabban segítőkészek (0 – alacsony bizalom, 10 – magas bizalom),

nemi attitűd: két kérdés átlaga – mennyire ért egyet azzal, hogy a nőknek a család érdekében vissza kell venniük a fizetett munka mértékéből; illetve: munkahiány esetén a férfiakat több jog illeti meg a munkavállaláshoz, mint a nőket (1 – tradicionális attitűd, 5 – egyenjogúságot támogató attitűd),

felelősségvállaló értékrend: főkomponens 21 változóból, mely azt nézte, hogy mit tart az egyén fontosnak az életben: a természet és a környezet iránti elhivatottság; a barátok iránti lojalitás; a megfelelő viselkedés; a biztonságot nyújtó kormány; a másoknak való segítségnyújtás; az emberek megértése; a biztonságos élet fontossága,

kalandvágyó értékrend: másik főkomponens abból a 21 változóból, hogy mit tart az egyén fontosnak: új dolgok megélése; a kellemes időtöltés; a kalandok és a szórakozás keresése; az izgalmas élet fontossága,

társasági élet: két kérdés átlaga – milyen gyakran él társasági életet a barátaival, rokonaival, kollégáival; milyen gyakran vesz részt társasági eseményeken kortársaihoz viszonyítva (1 – nincs társasági élet, 6 – aktív társasági élet),

foglalkozás: négy kategóriában – vezető értelmiségi; egyéb fehér galléros; szolgáltatói; kékgalléros,

túlóra: index három kérdésből – milyen gyakran fordul elő a kérdezettel, hogy túlóráznia kell; hétvégén is be kell mennie a munkahelyére; késő estig benn kell maradnia (1 – nincs túlóra, 5 – gyakori túlóra),

idő feletti kontroll: index három kérdésből – mennyi beleszólása van az egyénnek a napirend kialakításába; a szervezeti döntéshozatalba; a munkatempó meghatározásába (0 – nincs beleszólása, 10 – teljes kontroll).

A 2. táblázat a családfüggő konfliktus eredményeit mutatja. Az összes változó kontrollálása mellett is van különbség az egyes munka-család rezsimek között. A táblázat szerint egyedül a családfüggő rezsimek válaszadói számoltak be ritkábban arról, mint az államfüggő csoport tagjai, hogy családi életük akadályozza a munkában való kiteljesedésüket. Ez ellentmond annak az előzetes várakozásnak, hogy a skandináv államok munka-család politikája kisebb konfliktusészlelést eredményez a többi rezsimehez képest. Lehet, hogy a férfiak aktív szülői szerepei tényleg ilyen hatást gyakorolnak a percepciókra, vagy egyszerűen arról van szó, hogy a skandináv országokban benne van ez a kérdés a társadalmi diskurzusban.

2. táblázat: A családfüggő munka-család konfliktus az összes magyarázó tényező függvényében, országtípológia szerint – a lineáris regresszió eredményei

Változók	Munka-család rezsimiek				Összesen
	Családfüggő	Államfüggő	Individuális-független	Piacfüggő	
Konstans	-0,03	-0,58	-0,57	-0,23	-0,46
Politikai nézet	-0,007	0,009	-0,016	0,034*	0,008
Bizalom	-0,020	-0,023**	-0,005	-0,001	-0,019**
Vallásosság	-0,058	-0,070***	-0,029	0,004	-0,058***
Nemi attitűd	-0,025	-0,054***	-0,064	-0,034	-0,050***
Felelősségvállaló	0,133***	0,075***	0,007	-0,017	0,064***
Kalandvágyó	-0,061	-0,084***	0,026	-0,024	-0,063***
Kor	0,021	0,021	0,032	0,029	0,0244***
Kornégyzet	0,000	-0,000	0,000	0,000	-0,000***
Felsőfokú végzettség	-0,036	0,063*	0,063	0,013	0,043*
Társasági élet	-0,070*	-0,033*	-0,067*	-0,057	-0,045***
6 évesnél fiatalabb gyerek	0,032	0,234***	0,172*	0,186*	0,195***
Háztartásban élők száma	0,023	-0,037**	0,044	0,051*	-0,010
Házimunkaidő (heti órák száma)	-0,005	0,001	0,012*	0,020**	0,003
Partnerével él	-0,300***	-0,206***	-0,122	-0,343***	-0,237***
Foglalkozás: vezető értelmiségi	0,302***	0,176***	0,165*	0,154*	0,180***
Partner foglalkozása: vezető értelmiségi	0,008	-0,053	0,014	-0,035	-0,028
Partnere dolgozzon kevesebbet	0,005	0,060	-0,059	0,074	0,043
Túlóra	0,174***	0,193***	0,190***	0,207***	0,192***
Kontroll	-0,064	0,052	-0,054	0,053	0,038*
Felelős-e kollégái munkájáért	-0,056	0,021	-0,030	-0,155*	-0,017
Felettes neme	0,132	0,184***	0,025	-0,194*	0,104**
Ledolgozott órák száma	0,003	0,007***	0,010**	0,0133***	0,008***
Családfüggő	–	–	–	–	-0,168***
Individuális-független	–	–	–	–	0,095*
Piacfüggő	–	–	–	–	0,234***
Korrigált R ²	0,132***	0,110***	0,134***	0,211***	0,135***
N	858	5017	689	889	7454

Magyarázat: * p < 0,05; ** p < 0,01; *** p < 0,001

Megjegyzés: Függő változó: családfüggő munka-család konfliktus. Referencia: alacsony végzettség; nem változtatna, hogy partnere dolgozzon kevesebbet; felettes neme nő; államfüggő

Forrás: European Social Survey 2010 alapján saját számítás

A családfüggő országtípusoknál öt tényező együtthatója szignifikáns, melyből a vezető pozíció, illetve a túlórák gyakoriságának konfliktusnövelő hatása a másik három rezsim esetében is megjelenik. A felelősségvállaló attitűddel való azonosulás szintén növeli a konfliktus gyakoriságát, ami abból adódhat, hogy a család iránti felelősség nagy hangsúlyt kap, így valószínűleg nehezebb az otthonnal kapcsolatos gondolatokat kizárni a munkából. Az aktív társasági életet élő férfiak kevesebb konfliktusról számoltak be.

Az államfüggő országok esetében megjelennek olyan attitűdbeli változók, mint az emberekbe vetett általános bizalom, a vallásosság, az egyenlőbb hozzáállás a nemek kérdéséhez, vagy az izgalmas, kalandos élettel való azonosulás, melyek mind csökkentik a megkérdozett férfiak családfüggő konfliktusát. A felelősségteljes értékekkel való azonosulás az államfüggő rezsim esetében is a konfliktus egyik forrását jelenti. A társasági élet, valamint a partner jótékony hatásán kívül azonban az államfüggő típus esetében szerepet játszik még az iskolai végzettség, melynek növekedésével gyakoribbá válnak a konfliktusos válaszok. A kisgyermekes jelenléte a családban szintén több feszültséget eredményez, csakúgy, mint a munkaórák növekedése. A nagyobb háztartásban élő férfiak, illetve a női felettesnek dolgozó válaszadók ritkábban tapasztalták, hogy családi életük gátolná munkahelyi boldogulásukat. Az előbbi esetében valószínű, hogy a többi családtag szerepet vállal az otthoni kötelezettségekben – például a nagyszülők besegítenek a gyereknevelésbe –, megteremtve a feltételeket, hogy a férfi a munkájával foglalkozhasson.

Az individuális-független rezsimen belül a mindenhol megjelenő vezetői pozíció, illetve a túlórák hatásán kívül csupán a társasági élet, a kisgyermekes jelenléte, a ledolgozott órák száma bírnak jelentőséggel.

A piacfüggő csoport esetében az attitűdbeli változók közül a politikai nézet szignifikáns – a konzervatívabb nézetűek gyakrabban érzik úgy, hogy az otthon miatt kevesebb idő jut a munkára –, ami valószínűleg abból ered, hogy ebbe a típusba csak két ország tartozik, így könnyebb egy politikailag egységes hatást kimutatni, mint sok különböző ország esetében. A gyerek változó itt is konfliktusnővelő befolyást mutat, ami nem meglepő, hiszen egy kisgyermek rendkívül sok figyelmet igényel. A háztartásnagyság növekedése gyakoribb konfliktusérzéssel jár, ami ellentétes az államfüggő rezsimen belül megfigyeltekkel. Könnyen lehet, hogy itt valóban arról van szó, hogy a nagyobb háztartásméret mögött az államfüggő országok esetében, mint Magyarország is, a nagyszülők támogatása áll. A piacfüggő országokra azonban nem jellemző, hogy a nagyszülők vigyáznak a gyerekekre, tehát a plusz családtagok ily módon nem fejtenek ki konfliktuscsoökkentő hatást. Ezenkívül a túlóra, a munkaidő és a vezető pozíció jelentenek nagyobb konfliktust. Azok a férfiak, akiknek nő a felettese, szintén nagyobb konfliktusról számoltak be, ami megint ellentétes az államfüggő rezsim esetében tapasztaltakkal.

A 3. táblázat a másik konfliktusirány, a munkahelyfüggő konfliktus eredményeit mutatja. Tehát a különböző tényezők hatását arra nézve, hogy az adott férfi mennyire érzi úgy, hogy munkája meggátolja abban, hogy elegendő figyelmet, időt és energiát szenteljen a családjának.

A munka-család rezsimök összehasonlításában csupán az államfüggő, illetve az individuális-független országok között található szignifikáns differencia. Az előző táblázatnál azt az eredményt kaptuk, hogy a skandináv országokat, Hollandiát és Észtországot magában foglaló csoport átlaga volt a magasabb. A munkahelyfüggő konfliktus vizsgálatakor ennek ellenkezője tapasztalható, az individuális-független rezsim válaszadói átlagosan ritkábban nyilatkoztak arról, hogy munkájuk hátráltatná családi

életüket, mint az államfüggő típusba tartozók. Ez összhangban van azzal a hipotézissel, hogy a skandináv országok hatékonyabban kezelik a munka-család egyensúlyt.

3. táblázat: A munkahelyfüggő munka-család konfliktus az összes magyarázó tényező függvényében, országtipológia szerint – a lineáris regresszió eredményei

Változók	Munka-család rezsimek				Összesen
	családfüggő	államfüggő	individuális-független	piacfüggő	
Konstans	6,81	-12,89	-5,69	5,36	-8,10
Politikai nézet	0,038	0,014	-0,035	-0,106***	0,003
Bizalom	0,008	-0,072***	-0,047	-0,041	-0,061***
Vallásosság	0,015	0,000	0,017	-0,094*	-0,008
Nemi attitűd	-0,040	0,057**	-0,083	0,084	0,041**
Felelősségvállaló	-0,003	-0,050*	0,010	0,013	-0,040*
Kalandvágyó	0,008	0,061**	0,027	0,061	0,050**
Kor	-0,015	-0,002	-0,010	0,023	-0,002
Kornégyszet	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
Felsőfokú végzettség	-0,180*	-0,044	0,160*	-0,016	-0,015
Társasági élet	-0,127*	-0,019	-0,117*	-0,182***	-0,060***
6 évesnél fiatalabb gyerek	0,086	0,154**	0,091	0,182	0,134**
Háztartásban élők száma	0,070	-0,048*	0,033	-0,063*	-0,021
Házimunka idő (heti órák száma)	-0,019*	-0,009***	0,010	-0,021*	-0,010***
Partner házimunkaideje	0,007	0,005**	0,002	0,014	0,006***
Foglalkozás: vezető értelmiségi	0,626***	0,244***	0,024	0,217*	0,236***
Kevesebbet dolgozna	0,405**	0,204***	0,092	0,143	0,213***
Többet dolgozna	-0,175	0,147**	0,076	0,088	0,130**
Túlóra	0,235***	0,226***	0,246***	0,180***	0,221***
Partnertúlóra	-0,065	0,092***	0,103*	0,140***	0,096***
Kontroll	0,159	0,013	-0,097	-0,098	0,010
Felettes neme	0,102	0,166**	0,216*	-0,428***	0,068
Jelenlegi munkahelyén mikor kezdett	-0,003	0,006**	0,003	-0,003	0,004*
Vállalatméret	-0,062	0,036*	0,021	0,050	0,025*
Ledolgozott órák száma	0,010	0,013***	0,014*	0,015**	0,013***
Családfüggő	–	–	–	–	-0,043
Individuális-független	–	–	–	–	-0,145**
Piacfüggő	–	–	–	–	-0,026
Korrigált R ²	0,255** *	0,182***	0,179***	0,270***	0,182***
N	335	2589	448	457	3829

Magyarázat: * p < 0,05; ** p < 0,01; *** p < 0,001

Megjegyzés: Függő változó a munkahelyfüggő munka-család konfliktus. Referencia: alacsony végzettség; nem változtatna, ha kevesebbet dolgozna; nem változtatna, ha többet dolgozna; felettes neme nő; államfüggő

Forrás: European Social Survey 2010 alapján saját számítás

A bevont változók közül egyedül a túlóra konfliktusnövelő hatása jelenik meg munka-család rezsimtől függetlenül.

A családfüggő típuson belül az iskolai végzettség tényezője szignifikáns, emelkedésével csökken a konfliktus észlelése. Ez ellentétes a másik konfliktusirány eredményével. Az intenzív társasági élet a munkahelyfüggő konfliktus esetében is jótékonyan hat a feszültség levezetésére, ehhez hasonlóan a magasabb házimunkával töltött óraszám is kevesebb konfliktussal jár együtt. Ennek hátterében állhat egy olyan családközpontú mentalitás, mely nem is engedi, hogy a munka gátat szabjon a családi életnek. A menedzseri pozíció, valamint a munkaidővel való elégedetlenség ezzel szemben növeli a feszültséget.

Az államfüggő csoport elemzésénél elmondható, hogy a legtöbb attitűdváltozó hatása szignifikáns. Míg az emberekbe vetett magasabb bizalmi szint, illetve a felelős személyiség alacsonyabb munkahelyfüggő konfliktussal jár együtt, addig a kalandvágyó hozzáállás, illetve az egyenlőbb genderattitűd magasabb konfliktusészlelést jelent. Az utóbbi együttthatójának előjele éppen ellentétes a családfüggő konfliktusiránynál tapasztaltakkal. Tehát az a férfi, aki egyenlőbb eszméket vall a nemek kapcsolatát illetően, gyakrabban érzi úgy, hogy a munkája akadályozza abban, hogy kellő figyelmet szenteljen a családjának. Feltételezhetően ezeknek a férfiaknak nem feltétlenül a munka az első, és nagyobb igényük van a családi életre. A munkához köthető változók esetében az idő alapú tényezők, mint a túlóra, vagy akár a partner túlórájának gyakorisága, a munkaidővel való elégedetlenség vagy a menedzseri pozíció mind növelik azt az érzést, hogy a munka miatt kevesebb idő jut a családi életre. A női feleslegesnek dolgozó férfiak ezzel szemben kiegyensúlyozottabban élik meg a munka és a család egyensúlyát. A háztartás mérete csakúgy, mint a családfüggő konfliktusirány esetében, csökkenti a két terület közötti negatív interakciót. Tehát megint vagy arról lehet szó, hogy a többi családtag nagyobb segítségnyújtást biztosít, vagy a társasági élethez hasonlóan ez is egy olyan aspektus, mely a hiányméltos várakozásaival ellentétben pótolja az erőforrásokat a társas érintkezések pozitív hozadékain keresztül.

Az individuális-független csoportba sorolt országokon belül szignifikáns a társasági élet, az iskolázottság, a túlóra, a ledolgozott munkaórák száma, a partner túlórájának száma, illetve a felesleges hatása. A társasági élet és a női felesleges ismét pozitív hatást gyakorolnak az egyensúlyra, ugyanakkor a magasabb iskolai végzettség nagyobb konfliktusészlelést eredményez. A munkaidő és a túlóra nem meglepő módon növelik azt az érzést a férfiakban, hogy nem töltenek elég időt szeretteikkel.

Az Egyesült Királyság és Írország esetében van egyedül jelentősége a politikai orientációnak, illetve a vallásnak, csakúgy, ahogy a családfüggő konfliktusiránynál – a konzervatív nézetek erősítik azt a percepciót, hogy a munka miatt nem jut elég figyelem a családra. A háztartás méretének növekedésével párhuzamosan alacsonyabb az észlelt munkahelyfüggő konfliktus gyakorisága, csakúgy, mint az állam-

függő rezsim esetében. A felettes nemének hatása megint ellentétes azzal, amit az államfüggő, illetve az individuális-független rezsimnél tapasztaltunk. A piacfüggő típusba tartozó férfiak ritkábban érzik úgy, hogy a munka a családi élet rovására megy, ha férfi a közvetlen felettesük.

Összefoglalás

Kutatásom középpontjában az európai férfiak munka-család konfliktusa állt. Arra a kérdésre kerestem a választ, hogy a különböző tényezők hogyan befolyásolják azt, hogy egy férfi úgy érzi, családi élete meggátolja abban, hogy a munkában kiteljesedjen, vagy éppen fordítva, a munka miatt nem tud kellő figyelmet, időt és energiát fordítani szeretteire.

Természetesen számolni kell a cikk korlátaival. Egyrészt az általam használt országtípológia megkérdőjelezhető, más típusú felosztással, illetve bizonyos országok más csoportba való sorolásával lehet, hogy eltérő eredmények születtek volna. Továbbá az egész európai minta vizsgálatával inkább egy általánosabb képet kapunk a férfiak konfliktusészleléséről, mintsem egy részletgazdag betekintést, különösen, ami az államközpontú rezsim sok országot magában foglaló típusát illeti. Ezenkívül egy ilyen minta esetében helytállóbb lehet többszintű elemzés alkalmazása. Ugyanakkor úgy vélem, talán sikerült egy jó kiindulópontot szolgáltatni további elemzések számára, illetve megvalósult az a szándékom, hogy a magyarázó tényezők egy olyan körét ragadjam meg, mellyel a későbbiekben részletesebben meg lehet vizsgálni például egy-egy országot.

Az eredmények igazolják azokat az álláspontokat, miszerint a férfiak életében is megjelenhet a munka és a család gyakran ellentétes elvárásaiból fakadó konfliktus problémája. Tehát a munka-család konfliktus nem kizárólag „női” kérdés. Megerősítést nyert azon kutatók – mint Martinengo (2007) vagy Cinamon és Rich (2002) – álláspontja is, akik a within gender aspektus, tehát kizárólag a férfiak vizsgálatának fontosságát hangsúlyozták. A kapott eredmények szerint a férfiak különbözően élik meg a konfliktust családi státuszuktól, munkájuk típusától, a világról való gondolkodásuktól függően, hiszen nem egy homogén csoportról van szó.

Az a döntés is igazolást nyert, miszerint nem általában véve a munka-család konfliktust vizsgáltam, hanem a témával foglalkozó irodalom hagyományait (elsősorban Greenhaus és Beutell 1985) követve megkülönböztettem a konfliktus két irányát, a családfüggő, valamint a munkahelyfüggő konfliktust. Eredményeim szerint a két konfliktusirány reciprocitásáról folyó viták esetében valahol a két vélemény között található az igazság. Elemzésem alapján a két konfliktustípus nem tekinthető teljes mértékben különálló folyamatnak, hanem közepes erősségű korreláció fedezhető fel közöttük. Ezzel összhangban a magyarázó tényezők esetében sem valósult meg teljes mértékben az a végkifejlet, amit a függetlenséget hangsúlyozó kutatók (többek között Leaptrott és McDonald 2009; Grzywacz és Marks 2000) állítanak. Tehát a családfüg-

gő konfliktus okai nem kizárólag a családi változóban keresendők, és a munkahelyfüggő konfliktust sem csak a munkához köthető tényezők magyarázzák. Van alapja ennek a feltételezésnek, ez tagadhatatlan, ugyanakkor az összes változó egyidejű elemzése azt bizonyította, hogy a családi és a munkahelyi tényezők egyaránt szerepet játszanak mindkét konfliktusfolyamat megértésében. Ez pedig inkább a Greenhaus-féle (1985; 2003) reciprocitásmegközelítést erősíti. Ezenkívül megerősítést nyert az a döntés is, hogy a családon és munkán kívül egyéb változókat is figyelembe kell venni, mint az egyén attitűdbeli orientációi. Ez összhangban van Aminah (2008) és Martinengo (2007) javaslatával. Az eredmények alapján a nemi egyenlőtlenséghez való hozzáállás, a felelősségteljes értékek, vagy ellenkezőleg, a kalandos életmód, de akár a vallásosság vagy a politikai nézetek is befolyásolhatják a konfliktus észlelését. Ez nagyban kitágítja a probléma továbbgondolási lehetőségeit, mégis kevesen alkalmazzák. Az eredményekből továbbá kiderült, hogy téves kizárólag a konfliktus- és hiányelméletekből kiindulni – mint a legtöbb Greenhaus és Beutell (1985) definícióján alapuló írás –, azt feltételezve, hogy több terület egyidejű menedzselése az idő és energia szűkös erőforrásjellegéből adódóan feltétlenül konfliktushoz vezet. A társasági élet, illetve a háztartásméret esetében tapasztalható volt, hogy a társas interakciók valóban képesek ezeket az energiákat újratermelni. Tehát nem szabad megelégedezni a pozitív interakciókról sem (Martinengo 2007; Tammelin 2009). A két konfliktusirány eredményeit tekintve úgy tűnik, hogy helytállóak azok a megállapítások, miszerint a férfiak életében dominánsabb a munkahelyfüggő konfliktus, mint a családfüggő (Leaptrott és McDonald 2009; Adekola 2010).

A vezető pozíció majdnem az összes munka-család rezsimen belül egy olyan meghatározó aspektus, mely mind a családfüggő, mind a munkahelyfüggő konfliktus gyakoriságát növeli – ismét összhangban a reciprocitás- (Greenhaus és Beutell 1985; Greenhaus és Powell 2003) elképzeléssel. Azonban ebből az elemzésből nem derül ki biztosan, hogy ennek hátterében vajon tényleg az ideális apával, illetve ideális vezetővel szemben támasztott elvárások közötti ellentmondás feszül-e. Kontrollálva a többi változóra, elmondható, hogy ezen az sem segít, ha az adott férfi nagyfokú döntési szabadsággal és kontrollal rendelkezik a munkaideje fölött, vagy ha a feleség otthon marad. Ezáltal megcáfolódtak azok a hipotézisek, melyek Tausig és Fenwick (2001) alapján a döntési kontroll vagy a partner karrierje hiányának (Guillaume és Pochic 2009) konfliktuscsökkentő hatására vonatkoztak.

A két konfliktus reciprocitására (Greenhaus és Beutell 1985; Greenhaus és Powell 2003) egy további példa a kérdezett felettesének neme, mely az államfüggő, illetve a piacfüggő típuson belül is ugyanúgy megjelent mindkét konfliktusirány esetében. Ugyanakkor jól demonstrálja ez a változó, hogy a tényezők eltérő hatást tudnak gyakorolni a makrorendszerrel, jelen esetben a munka-család rezsimtől függően. Míg az államfüggő és individuális-független típusba sorolt országok esetében a női felettesnek dolgozó férfiak kevesebb feszültséget tapasztaltak – ahogy azt hipotézisemben vártam –, addig a piacközpontú csoporton belül ennek épp az ellenkezője valósult

meg konfliktusiránytól függetlenül. A magyarázat az lehet, hogy az előbbi csoport esetében dominálnak a poszt szocialista országok, ahol évtizedeken keresztül elfogadott volt egyrészt a női vezető alakja, másrészt pedig a hozzájuk kapcsolat pozitív kép, miszerint megértőbbek (Nagy 2001). Ezzel szemben az angolszász rendszerben erőteljes az elvárás az iránt, hogy a női vezetők is a férfinormához igazodjanak (Acker 2007). Továbbá lehet, hogy a kompetitív környezet, szemben a bürokratikus-sal, kevésbé kedvez a női vezetésnek tulajdonított „soft” technikáknak.

A felettes nemének bevonása nem csak abból a szempontból volt jelentős, mert a feldolgozott irodalmak során nem találkoztam ezzel az aspektussal, hanem mert megerősíti, hogy a szervezetek nem gendersemlegesek (Collinson és Hearn 1994; Acker 2011). Emellett rámutat arra, hogy bizonyos rezsimekben, illetve bizonyos élethelyzetekben lévő férfiak profitálhatnak a női vezetők jelenlétéből.

Az intenzív társasági élet a vezető pozícióhoz hasonlóan ismét egy olyan általános tényező, mely szinte mindegyik munka-család rezsime-re érvényes. Csakúgy, mint a felettes neme, ez is egy olyan tényező, ami nem tartozik a konfliktus „klasszikus” magyarázó tényezői közé. Az eredmények azonban azt bizonyítják, hogy ez egy lényeges szempont, valamint, ahogy azt már többször említettem, egy kiváló példája a pozitív interakciónak (Martinengo 2007; Tammelin 2009). Nem zárható ki azonban teljes mértékben, hogy a két tényező egymást magyarázza, tehát az találkozik gyakran a barátaival, akinek egyensúlyban van az élete.

Végül pedig, ami a munka-család rezsimek összehasonlítását illeti, eltérő eredményeket kaptunk a konfliktus irányától függően. A családfüggő konfliktus esetében megcáfolódott az a hipotézis, miszerint az individuális-független rezsime a leg-hatékonyabb a konfliktuscsökkentésben. A munkahelyfüggő konfliktus vizsgálata-kor viszont ennek ellenkezője tapasztalható a várakozásoknak megfelelően.

A további irányokat illetően úgy vélem, hogy egy ilyen jellegű probléma megér-téséhez elengedhetetlen a kvalitatív módszerek bevonása is. Azonban a kvantitatív módszertan önállóan is sok továbbgondolási lehetőséget rejt magában. Érdekes vol-na például keresztmetszeti adatok helyett paneladatsoron megvizsgálni, hogy bizo-nyos tényezők hatása időben változik-e.

A munka-család konfliktus tehát egy komplex probléma, mely további elemzést igényel nem csak a nők, de mindkét nem esetében.

ABSTRACT: The paper examines the conflict arising from the often contradictory requirements of work and family life. Researchers are more and more interested in the topic of work-family conflict, however it is considered mainly as a woman issue. In contrast this paper analyzes the question focusing on men, assuming that they also face the difficulties of harmonizing work and private life and can experience conflict differently depending on their employment status, age, marital status and other characteristics. Based on the data of European Social Survey's fifth round the main question of this paper is that which attitude, work and family factors influence the perception of European men on work-to-family and family-to-work conflicts. I applied linear regression analysis where the two conflict directions (work-to-family and family-to-work) were the dependent variables. Including the broader social context

I investigated the participating countries in four groups according to a typology based on welfare and gender dimensions. According to the results manager men experience the most conflict. Intense social life however helps in stress reduction. The gender of the interviewee's supervisor in turn has different effects based on country typology.

Irodalom

- Acker, J. (2007): A „társadalmi nem és a szervezetek” irányzat jövője: kapcsolódások és határvonalak. In Nagy B. (szerk.): *Szervezet, menedzsment és nemek*. Budapest: Aula Kiadó, 13–30.
- Acker, J. (2009): From Glass Ceiling to Inequality Regimes. *Sociologie du Travail*, 51(2): 199–217.
- Ádám Sz. (2010): *A munkahely-család konfliktus prevalenciája, prediktorai és lehetséges hatásai az egészségi állapotra Magyarországon*. http://www.behsci.sote.hu/eloadasok/gender/gender20101108_adam.pdf
- Adekola, B. (2010): Interferences between Work and Family Among Male and Female Executives in Nigeria. *African Journal of Business Management*, 4(6): 1069–1077.
- Allen, S. M. – Webster, P. S. (2001): When Wives Get Sick: Gender Role Attitudes, Marital Happiness, and Husbands' Contribution to Household Labor. *Gender and Society*, 15(6): 898–916.
- Becker, G. S. (1965): A Theory of the Allocation of Time. *Economic Journal*, 75(299): 493–517.
- Biswas, K. – Hassan, K. (2009): A Test of Association between Working Hour and Work Family Conflict: A Glimpse on Dhaka's Female White Collar Professionals. *International Journal of Business and Management*, 4(5): 27–35.
- Boje, T. P. – Ejrnæs, A. (2008): Family Policy and Welfare Regimes. http://www2.sofi.su.se/RC19/pdfpapers/Boje_Ejrnaes_RC19_2008.pdf
- Bukodi E. (2005): Női munkavállalás és munkaidő-felhasználás. In Nagy I. – Pongrácz T.-né – Tóth I. Gy. (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. Budapest: TÁRKI, Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, 15–43.
- Burke, R. (2000): Do Managerial Men Benefit from Organizational Values Supporting Work-Personal Life Balance? *Women in Management Review*, 15(2): 81–89.
- Chesley, N. (2011): Stay-at-Home Fathers and Breadwinning Mothers: Gender, Couple Dynamics, and Social Change. *Gender & Society*, 25(5): 642–664.
- Cinamon, R. Gali – Rich, Y. (2002): Gender Differences in the Importance of Work and Family Roles: Implications for Work–Family Conflict. *Sex Roles*, 47(11–12): 531–541.
- Collinson, D. – Hearn, J. (1994): Naming Men as Men: Implications for Work, Organization and Management. *Gender, Work and Organization*, 1(1): 2–22.
- Collinson, D. – Hearn, J. (1996): Men at 'work'; multiple masculinities/multiple

- workplaces. In Mac – Ghail (szerk.): *Understanding Masculinities. Social Relations and Cultural Arenas*. Buckingham: Open University Press, 61–76.
- Connell, R. W. – Messerschmidt, J. W. (2009): Hegemón maszkulinitás: A fogalom újragondolása. *Replika*, 69: 135–163.
- Connell, R. W. (2005): A Really Good Husband. *Work/life Balance, Gender Equity and Social Change. Australian Journal of Social Issues*, 40(3): 369–383.
- Demetriou, D. Z. (2011): Connell „hegemón maszkulinitás” fogalmának kritikája. In Hadas M. (szerk.): *Férfikutatások*: TÁMOP online-szöveggyűjtemény.
- Duyvendak, J. W. – Stavenuiter, M. M. J. (2004): *Working Fathers, Caring Men: Reconciliation of Working Life and Family Life*. http://www.verwey-jonker.nl/doc/participatie/D9433292_def.pdf
- Emslie, C. – Hunt, K. (2009): ‘Live to Work’ or ‘Work to Live’? A Qualitative Study of Gender and Work-life Balance among Men and Women in Mid-life. *Gender, Work and Organization*, 16(1): 151–172.
- Eräranta, K. – Moisander, J. (2011): Psychological Regimes of Truth and Father Identity: Challenges for Work/Life Integration. *Organization Studies*, 32(4): 509–526.
- Esping-Andersen, G. (1991): *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. New Jersey: Princeton University Press.
- Gahan, P. – Abeysekera, L. (2008): *How do Couples Experience Work-Family Conflict? The Effect of Role Salience*. <http://www.buseco.monash.edu.au/mgt/research/acrew/worklife/gahan.pdf>
- Greenhaus, J. H. – Beutell, N. J. (1985): Sources of Conflict Between Work and Family Roles. *Academy of Management Review*, 10(1): 76–88.
- Greenhaus, J. H. – Powell, G. N. (2003): When Work and Family Collide: Deciding between Competing Role Demands. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 90(2): 291–303.
- Grzywacz, J. G. – Marks, N. F. (2000): Reconceptualizing the Work-Family Interface: An Ecological Perspective on the Correlates of Positive and Negative Spillover between Work and Family. *Journal of Occupational Health Psychology*, 5(1): 111–126.
- Guillaume, C. – Pochic, S. (2009): What Would You Sacrifice? Access to Top Management and the Work-life Balance. *Gender, Work and Organization*, 16(1): 14–36.
- Hadas M. (2011): A kulturális fordulat és a férfikutatások. In Hadas M. (szerk.): *Férfikutatások*. TÁMOP online-szöveggyűjtemény.
- Halford, S. (2006): Collapsing the Boundaries? Fatherhood, Organization and Home-working. *Gender, Work & Organization*, 13(4): 383–402.
- Halrynjo, S. (2009): Men’s Work-life Conflict: Career, Care and Selfrealization: Patterns of Privileges and Dilemmas. *Gender, Work and Organization*, 16(1): 98–125.
- Hatten, W. – Vinter, L. – Williams, R. (2002): *Dads on Dads. Needs and Expectations at Home and at Work*. Manchester: Equal Opportunities Commission and MORI Social Research Institute.
- Hill, E. J. – Yang, C. – Hawkins, A. J. – Ferris, M. (2004): A Cross-Cultural Test of

- the Work-Family Interface in 48 Countries. *Journal of Marriage and Family*, 66(5): 1300–1316.
- Hochschild, A. R. (2001): *The Time Bind: When Work Becomes Home and Home Becomes Work*. New York: Holt Paperbacks.
- Holter, O. G. (1999): Social Theories for Researching Men and Masculinities. Direct Gender Hierarchy and Structural Inequality. In Powell, G. N. (ed.): *Handbook of Gender & Work*. Thousand Oaks, Sage Publications.
- Kaplan, A. – Stier, H. (2008): *Political Economy of Family Life: Welfare Regimes, Economic Resources and Divorce*. Letöltve 2012. 04. 08-án a European Population Conference 2010 honlapjáról: <http://epc2010.princeton.edu/download.aspx?submissionId=100430>
- Kasper, H. – Meyer, M. – Schmidt, A. (2005): Managers Dealing with Work-Family-Conflict: An Exploratory Analysis. *Journal of Managerial Psychology*, 20(5): 440–461.
- Kelly, E. L. – Ammons, S. K. – Chermack, K. – Moen, P. (2010): Gendered Challenge, Gendered Response: Confronting the Ideal Worker Norm in a White-Collar Organization. *Gender & Society*, 24(3): 281–303.
- Korabik, K. – Lero, D. S. – Whitehead, D. L. (2008): *Handbook of Work-Family Integration. Research, Theory and Best Practices*. San Diego, CA: Elsevier.
- Kvande, E. (2009): Work-Life Balance for Fathers in Globalized Knowledge Work. Some Insights from the Norwegian Context. *Gender, Work and Organization*, 16(1): 58–72.
- Leaptrott, J. – McDonald, J. M. (2009): The Conflict between Work and Family Roles: The Effects on Managers' Reliance on Information Sources in Dealing with Significant Workplace Events. *Journal of Behavioral Studies in Business*, 1: 1–12.
- Linkow, P. – Civian, J. (2011): *Men and Work-Life Integration: A Global Study*. <http://www.worldatwork.org/waw/adimLink?id=51556>
- Martinengo, G. (2007): *Gender Differences and Similarities in the Work-Family Interface: The Importance of Considering Family Life Stages*. <http://lib.byu.edu/cgi-bin/TxtOnly/betsie.pl/0001/contentdm.lib.byu.edu/ETD/image/etd2123.pdf>
- Maume, D. J. – Sebastian, R. A. – Bardo, A. R. (2010): Gender, Work-Family Responsibilities, and Sleep. *Gender & Society*, 24(6): 746–768.
- Nagy B. (2001): *Női menedzserek*. Budapest: Aula Kiadó.
- OECD (2008): *Babies and Bosses: Balancing Work and Family Life*. <http://www.oecd.org/dataoecd/12/2/34566853.pdf>
- Powell, G. N. – Graves, L. M. (2003): *Women and Men in Management*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Rantanen, J. (2008): *Work-Family Interface and Psychological Well-Being: A Personality and Longitudinal Perspective*. <https://jyx.jyu.fi/dspace/bitstream/handle/123456789/19200/9789513934255.pdf?sequence=1>
- Sikora, P. – Moore, S. – Grunberg, L. – Greenberg, E. S. (2001): *An Exploration of Cau-*

sal Relationships in a 10-year, 4-wave Panel Study. <http://www.colorado.edu/ibs/pubs/pec/pec2007-0001.pdf>

- Stier, H. – Lewin-Epstein, N. – Braun, M. (2001): *Welfare Regimes, Family-Supportive Policies, and Women's Employment along the Life-Course*. http://www.stanford.edu/group/scspi/_media/pdf/Reference%20Media/Stier,%20Lewin-Epstein,%20and%20Braun_2001_Lifecourse,%20Family,%20and%20Demography.pdf
- Tammelin, M. (2009): *Working Time and Family Time. Experiences of the Work and Family Interface among Dual-Earning Couples in Finland*. http://www.uta.fi/laitokset/sostut/tutkimus/labournet/pdf/Tammelin_dissertation.pdf
- Tausig, M. – Fenwick, R. (2001): Unbinding Time: Alternate Work Schedules and Work-Life Balance. *Journal of Family and Economic Issues*, 22(2): 101–119.
- Thébaud, S. (2010): Masculinity, Bargaining, and Breadwinning: Understanding Men's Housework in the Cultural Context of Paid Work. *Gender & Society*, 24(3): 330–354.
- Van Echtelt, P. – Glebbeek, A. – Lewis, S. – Lindenberg, S. (2009): Post-Fordist Work: A Man's World? Gender and Working Overtime in the Netherlands. *Gender & Society*, 23(2): 188–214.

Függelék

4. táblázat: A férfiak foglalkoztatottsági mutatói (%)

	Fizetett munka, mint fő tevékenység az elmúlt héten				Foglalkozás			
	Végzettségi csoportok szerint			Összesen	Vezető értelmi-ségi	Egyéb fehér-galléros	Eladó, szolgál-tató	Kék-galléros
	Alap	Közép	Felső					
Belgium	28,5	55,5	70,7	51,8	29,2	24,1	4,2	42,5
Bulgária	15,7	48,9	62,1	41,2	19,9	12,0	10,1	58,0
Svájc	36,2	64,4	75,6	63,9	25,9	26,0	7,9	40,2
Ciprus	37,8	59,9	78,8	56,7	10,7	17,2	16,3	55,8
Csehország	14,0	64,3	68,3	58,0	13,4	17,3	8,1	61,2
Németország	26,0	58,9	64,7	55,9	25,5	23,9	5,6	45,0
Dánia	28,9	53,7	72,9	54,8	29,2	19,7	8,3	42,8
Észtország	22,0	63,1	63,8	53,6	22,3	8,8	6,2	62,7
Spanyolország	44,1	57,7	74,4	54,2	17,6	20,1	10,7	51,6
Finnország	24,2	56,0	70,8	51,2	34,0	12,6	6,3	47,1
Franciaország	25,4	59,7	69,1	52,4	29,6	26,1	7,9	36,5
Egyesült Királyság	41,4	64,8	72,9	57,5	29,8	14,8	9,1	46,3
Görögország	29,3	52,3	68,2	46,4	21,6	11,5	13,1	53,8
Horvátország	15,4	42,7	69,0	44,3	15,3	19,6	11,9	53,2
Magyarország	25,0	56,6	69,2	52,7	13,4	14,6	8,4	63,6
Írország	27,8	46,9	55,2	41,6	24,9	7,9	13,2	54,0
Izrael	31,7	42,0	67,0	46,7	24,7	21,4	14,6	39,3
Hollandia	40,8	64,4	70,8	57,6	37,4	26,6	7,5	28,4
Norvégia	31,5	63,8	78,3	64,0	26,2	22,9	12,9	38,0
Lengyelország	16,9	63,6	81,4	56,8	29,8	10,3	8,3	51,6
Portugália	38,5	64,7	67,9	45,5	7,2	16,0	14,8	62,1
Oroszország	24,4	58,0	71,6	61,0	16,1	11,3	10,3	62,3
Svédország	26,1	66,1	75,3	57,8	22,8	23,8	10,2	43,2
Szlovénia	24,8	49,4	76,9	49,5	19,9	19,5	9,9	50,7
Szlovákia	11,9	60,7	73,1	58,4	26,4	18,0	4,6	51,0
Ukrajna	7,5	51,9	56,4	50,3	27,6	12,9	6,7	52,8
Összesen	30,0	56,8	69,4	52,9	23,3	17,5	9,4	49,7
N	1855	6201	4284	12386	4892	3668	1980	10434
családfüggő	41,2	54,2	72,5	51,4	17,4	18,4	11,9	52,3
államfüggő	23,0	58,7	68,3	56,2	23,1	17,5	8,1	51,4
individuális-független	33,5	62,1	72,8	57,1	31,0	22,3	8,6	38,0
piacfüggő	40,5	63,2	71,8	56,4	29,5	14,4	9,3	46,8

Forrás: A European Social Survey 2010 alapján saját számítás

5. táblázat: A férfiak családmintái párkapcsolat, illetve gyerek függvényében (%)

	Házastárssal, partnerrel élő férfiak aránya	Házastársával, partnerével együtt élő férfiak		Egyedülállóak
		Van vele együtt élő gyermeke	Van vele együtt élő 6 éves vagy annál fiatalabb gyermeke	Van vele együtt élő gyermeke
Belgium	63,7	48,9	19,3	7,0
Bulgária	67,2	62,9	12,9	9,2
Svájc	64,5	51,4	20,1	5,5
Ciprus	67,6	49,7	19,4	2,6
Csehország	59,2	55,3	14,7	4,2
Németország	62,2	42,2	15,3	5,8
Dánia	69,1	41,6	15,6	6,4
Észtország	59,8	53,7	22,7	6,9
Spanyolország	62,8	62,8	22,5	5,3
Finnország	64,3	41,5	18,8	4,9
Franciaország	65,9	51,9	18,8	6,4
Egyesült Királyság	64,4	47,6	19,6	8,2
Görögország	60,2	58,0	14,2	7,5
Horvátország	68,4	71,4	15,5	6,1
Magyarország	62,1	57,0	17,3	7,0
Írország	49,8	57,4	22,4	3,5
Izrael	58,7	65,1	30,0	3,4
Hollandia	73,2	45,1	18,2	10,5
Norvégia	66,5	47,0	22,0	8,2
Lengyelország	62,8	67,4	24,6	4,8
Portugália	69,2	47,8	11,0	4,9
Oroszország	66,1	62,2	21,4	5,7
Svédország	65,0	42,2	19,9	6,8
Szlovénia	59,8	62,8	14,5	8,5
Szlovákia	63,2	73,8	7,9	10,1
Ukrajna	61,6	64,6	17,6	9,7
Összesen	63,4	54,7	18,2	6,3
N	14832	8110	2698	541
családfüggő	62,9	60,2	20,4	5,3
államfüggő	64,1	56,4	18,9	6,2
individuális- független	68,6	44,0	18,8	7,9
piacfüggő	63,4	48,0	19,7	7,8

Forrás: A European Social Survey 2010 alapján saját számítás

Rendszermodellezés és részvétel: egy magyar kísérlet tanulságai¹

Király Gábor, Köves Alexandra, Pataki György, Kiss Gabriella

kiraly.gabor@pszfb.bgf.hu; koves.alexandra@gmail.com; gyorgy.pataki@uni-corvinus.hu; kiss.gabriella@pszfb.bgf.hu

Beérkezés: 2013. 09. 22.

Atdolgozott változat beérkezése: 2013. 12. 04.

Elfogadás: 2014. 02. 24.

ÖSSZEFOGLALÁS: A részvétel kérdése nem csupán egy absztrakt társadalom- vagy politikaelméleti probléma, hiszen a részvételi folyamatok tervezésénél és lebonyolításánál nagyon is gyakorlati szempontok kerülnek előtérbe. Kit vonjunk be, hogyan, milyen módon történjen ez a bevonás, és ennek milyen hatása lesz rövid és hosszú távon – ezek olyan kérdések, amelyeket egy folyamat tervezésénél és a módszer kiválasztásánál figyelembe kell venni. Az utóbbi években egy új típusú részvételi megközelítés jelent meg a társadalomtudományok módszertani eszköztárában, amelyben a résztvevők közösen komplex oksági modelleket dolgoznak ki egy adott témában, és ez alapján fogalmaznak meg javaslatokat. A tanulmány a megközelítés hazai adaptációjának kísérletét és annak módszertani tanulságait mutatja be a részvétel szempontjából.

Kulcsszavak: részvétel, rendszerdinamika, rendszermodellezés, fenntartható fogyasztás

Bevezetés

A részvétel kérdése nem csupán egy absztrakt társadalom- vagy politikaelméleti probléma, hiszen a részvételi folyamatok tervezésénél és lebonyolításánál nagyon is gyakorlati szempontok kerülnek előtérbe. Kit vonjunk be, hogyan, milyen módon történjen ez a bevonás, és ennek milyen hatása lesz rövid és hosszú távon – ezek olyan kérdések, amelyeket egy folyamat tervezésénél és a módszer kiválasztásánál figyelembe kell venni. Az utóbbi években egy új típusú részvételi megközelítés jelent meg a társadalomtudományok módszertani eszköztárában, amelyben a résztvevők közösen komplex oksági modelleket dolgoznak ki egy adott témában, és ez alapján fogalmaznak meg javaslatokat. Cikkünk a megközelítés hazai adaptációjának kísérletét és annak módszertani tanulságait mutatja be a részvétel szempontjából.²

1 A tanulmány létrejöttét támogatta a Nemzeti Fenntartható Fejlődési Tanács. Külön köszönjük Bartos Gábornak, az ESSRG (Environmental Social Science Research Group) munkatársainak, valamint Géring Zsuzsannának a szakmai támogatást. Köszönjük továbbá a workshop résztvevőinek, hogy megosztották velünk gondolataikat, és időt szántak a kutatásban való részvételre. Továbbá külön köszönjük a lektorok munkáját és értékes megjegyzéseit, amelyeket igyekeztünk minél nagyobb mértékben felhasználni. A cikkben szereplő minden állításért természetesen kizárólag a szerzők felelősek.

2 A bemutatni kívánt kutatás a Nemzeti Fenntartható Fejlődési Tanács (NFFT) megrendelésére készült. A Nemzeti Fenntartható Fejlődési Tanácsot a Magyar Országgyűlés hozta létre annak érdekében, hogy elősegítse és koordinálja a hazai fenntartható

Ez a kutatás a részvételi rendszermodellezés segítségével fedte fel a műhelymunkákba bevont résztvevők fenntartható fogyasztásról konstruált mentális modelljeit, mutatott rá a fenntartható fogyasztás kognitív szintű konstrukcióira, valamint az ezek nyújtotta – eddig ki nem aknázott – szakpolitikai beavatkozási lehetőségekre.³

A 2013 áprilisában lezajlott két workshopra egy „szakértői” és egy „laikus” panelt állítottak össze a kutatók. Ennek oka, hogy a szakértők és a laikusok látásmódja alapvetően eltérő, ugyanakkor jól kiegészíti egymást, ezért a különböző eredményekből további következtetéseket lehet levonni. A szakértői csoportba kilenc szakértőt hívtunk meg, akiknek munkája valamilyen módon kapcsolódik a fenntartható fogyasztás vagy a fenntarthatóság témaköréhez az állami, civil, tudományos vagy vállalati szektorban. Bár az egyes szakértők véleménye egyénenként megjelenhet a különböző tudományos írásokban és tanulmányokban is, a részvételi módszertan lehetővé teszi, hogy a folyamat során közös álláspontot alakítsanak ki. A másik panelben részt vevő laikusok mentális térképének felrajzolása pedig azért kiemelkedően fontos a téma szempontjából, mert végeredményben ők „valósíthatják meg” a fenntartható fogyasztást, ezért a szakpolitikának is nagy hangsúlyt kell fektetnie a hétköznapi fogyasztók véleményére.

A módszertan bemutatása azért is érdekes, mert egyre elfogadottabbak a szociológiában és a társadalomtudományokban a kvalitatív és kvantitatív vizuális módszerek (Rose 2007). Míg ezek fejlődésének leginkább korunk multimédiás és digitális közegének vizuális túlterheltsége ad lendületet (Knoblauch et al. 2008; Grady 2008), az ábrakészítés módszertani technikái is egyre több esetben adják társadalomtudományi kutatások módszertani keretét (Kesby 2000; Wheeldon és Ahlberg 2011). Ezért is tartottuk lényegesnek egy ilyen típusú módszer kipróbálását és az ezzel kapcsolatos tapasztalatok megosztását a szélesebb közönséggel.

Éppen emiatt jelen tanulmány ezeknek a workshopoknak a módszertani tanulságait igyekszik bemutatni, különös tekintettel arra a kérdésre, hogy milyen előnyei és korlátai lehetnek a rendszermodellezésnek egy részvételi folyamatban. Az írás felépítése tükrözi ezt a célkitűzést, hiszen először bemutatjuk a részvétellel kapcsolatos fő érveket, majd rátérünk annak a tárgyalására, hogy milyen szempontokat kell figyelembe venni egy részvételi folyamat lebonyolításánál. A tanulmány következő része röviden ismerteti a rendszerdinamikai modellezést, majd tárgyalja ennek a megközelítésnek a kapcsolatát a részvételi megközelítéssel. Ezt követően az általunk kidolgozott módszertani megközelítést és folyamatot tárgyaljuk, majd a ma-

fejlődéssel kapcsolatos feladatok és célkitűzések létrejöttét. Az NFFT is fontosnak tartja az új gazdaságpolitikai alternatívák elemzését, mint például az ún. nem növekedésközpontú (*de-growth*) szemléletet. Azonban a gazdaság nem növekedésközpontú fejlődési útjainak, lehetőségeinek elemzésekor a tudományos eszmefuttatások mellett gyakorlatias kutatásokra is szükség van. Az NFFT felkérésére 2012-ben már készült egy részvételi megközelítésű, ún. backcasting módszert használó, alternatív gazdaságpolitikai szemléletet előtérbe helyező kutatás a fenntartható foglalkoztatás témakörében (Pataki et al. 2012; Köves et al. 2013). Egy évvel később pedig megvalósult az alábbiakban bemutatásra kerülő kutatás, amely a nem növekedés paradigmáin belül központi szerepet játszó fenntartható fogyasztás összefüggéseinek feltárására irányult.

3 Mivel cikkünk kifejezetten a módszertani kérdésekre fókuszál, ezért a workshopok eredményeit és szakpolitikai konklúzióit terjedelmi korlátok miatt nem tudjuk itt ismertetni. A kutatás jelentése részletesen tárgyalja ezeket a témákat (Pataki et al. 2013).

gyarországi kísérlet értékelése következik, ahol a saját tapasztalatok elemzése közben reflektálunk a korábban már bemutatott részvételi szempontokra, illetve a részvétel és a rendszerdinamikai modellezés kombinálásának feltételezett előnyeire.

A részvétel elmélete

A részvételi folyamatok hétköznapi emberek, laikusok bevonását célozzák (Pataki 2007; Kiss 2012) olyan összetett kérdések, dilemmák megvitatásába, amelyek komolyan érintik az életüket. E mögött a cél mögött az a feltételezés húzódik meg, hogy nem feltétlenül szükséges elmélyült szakmai tudás⁴ ahhoz, hogy valaki véleményt formálhasson és dönteni tudjon olyan kérdésekről, mint például, hogy mekkora az a forgalom, amit a lakóhelyén el tud viselni; hogy legyen-e, és milyen messze legyen szeméttégető a községétől; vagy hogy milyen arányban allokáljanak forrásokat egy önkormányzat különböző feladataira.⁵

Nem teljesen egyértelmű azonban, miért is szükséges hétköznapi embereknek részt venniük összetett technikai kérdések megvitatásában és az azt követő döntésekben. Az erre a kérdésre adott lehetséges válaszokat sokan és sokféleképpen foglalmazták meg az utóbbi évtizedekben (Habermas 1996; Abels és Bora 2006; King et al. 1998; Laird 1993; Wilcox 1994). Az egyik lehetséges módja a tágabb társadalmi közösség bevonása melletti érvek csoportosításának, ha azt vizsgáljuk meg, hogy kinek miért hasznos a részvétel. Eszerint a részvétel előnyös lehet a közösség tagjainak, a döntéshozóknak és általában a társadalom egészének. Az alábbiakban ezeket az érveket ismertetjük.

A *közösség tagjaira* vonatkozó érvek általában a részvétel „transzformációs” hatását emelik ki, vagyis azt, hogy az embereket megváltoztatja, úgymond átformálja a részvétel lehetősége és tapasztalata. Egyrészt azáltal, hogy az ilyen típusú folyamatok lehetőséget biztosítanak a közvetlen életfeltételeiket meghatározó döntésekben való részvételre, a közösség tagjai motiváltabbak lesznek, hogy tájékozódjanak és egymással is megvitassák ezeket a kérdéseket. Ezáltal a részvételnek van egy közösségépítő jellege, hiszen a közösség tagjai egymáshoz is kapcsolódhatnak, egymást is jobban megismerik az érvek és érdekeik ütköztetése által. Másrészt több szerző kiemeli, hogy a részvétel nem csupán egy érdekközpontú mechanizmus (mint pl. a választás és népszavazás), hanem az emberek érdekei és nézetei is változnak a részvétel folyamatában (Isin és Turner 2002; Laird 1993; Habermas 1996). Nem utolsósorban érdemes kiemelni, hogy a közvetlen életfeltételeink meghatározásában való részvétel alapvető pszichológiai igény is, amit számos vizsgálat alátámaszt (Iyengar 2010; Ariely 2010; Király – megjelenés alatt). Ha a közösség tagjai nagyobb

4 Szükség van azonban az alapvető technikai fogalmak ismeretére és a döntési alternatívákkal kapcsolatos tájékoztatásra, így a deliberatív részvételi folyamatoknak mindig része a résztvevők tájékoztatása.

5 Erre például a leginkább elterjedt módszertan a „részvételi költségvetés”. Lásd bővebben: Fazekas (2010); valamint Sintomer et al. (2008).

kontrollt érznek a saját sorsuk felett, akkor ezáltal az életminőségük is javul, ezért mindenképpen érdemes őket bevonni ezekbe a folyamatokba.

A *döntéshozók* szempontjából megfogalmazott érvek elsősorban a praktikus előnyöket emelik ki. Egyrészt a széles körű részvétel hatására javulhat a döntés minősége, hiszen a döntéshozó az érintettek egy tágabb körétől származó tudásra és tapasztalatra támaszkodhat a döntés során. Másrészt a részvételnek lehet jobb esetben konfliktusmegelőző, rosszabb esetben konfliktuskezelő funkciója. Konfliktusmegelőző funkcióval akkor bír, ha felszínre kerülnek olyan ellentétek vagy társadalmi ellenérzések egy beavatkozás vagy beruházás kapcsán, amelyeket a döntés előtt még lehetséges kezelni. Konfliktuskezelő funkciója pedig azért lehet, mert ha ezek a konfliktusok már nyíltak (akár a közösség és a döntéshozók, akár a közösség különböző tagjai között), akkor egy strukturált közös gondolkodási folyamat nagyobb eséllyel vezet konszenzushoz, vagy legalábbis akadályozza meg a konfliktus elmérgesedését (King et al. 1998).

A *társadalom egésze* szempontjából megfogalmazott érvek pedig általában a demokráciával, a demokratikus kultúrával kapcsolatosak. A hétköznapi emberek részvételének fontossága mellett érvelők általában a demokratikus deficitet emelik ki, hangsúlyozva, hogy egyre nagyobb a szakadék a képviselők és a képviseltek között, ami aláássa a demokratikus intézményrendszer legitimációját és az intézményekbe vetett bizalmat. Éppen ezért olyan új részvételi mechanizmusokra van szükség, amelyek az állampolgároknak valódi jelentéssel bíró részvételt jelentenek, és csökkentik a döntéshozók és állampolgárok közötti távolságot. Továbbá, az állampolgári vélemények tematizálása és becsatornázása a formális döntéshozatali folyamatokba hosszú távon elősegíti a társadalom adaptációs készségének javulását és a társadalmi tanulást (Habermas 1996).

Bármennyire is támogatandóak és szimpatikusak ezek az elméleti szinten megfogalmazott részvételi elvek, a gyakorlati megvalósítás számos buktatót és veszélyt rejtget magában, melyek a „gondatlanságból elkövetett” módszertani hibáktól a résztvevők nyílt manipulációjáig terjedhetnek. A hibák elkerüléséhez és ahhoz, hogy egy ilyen jellegű folyamat kiegyensúlyozott, módszertanilag korrekt és etikailag is megalapozott és védhető lehessen, szükség van bizonyos vezérelvekre. Az *International Association for Public Participation* (magyarul: *Nemzetközi Társaság a Társadalmi Részvételért*) a társadalmi részvétel alapvető értékeit 7 pontban foglalja össze, amelyek listája az *I. melléklet*ben található. A továbbiakban ezeket az alapelveket ismertetjük röviden, témacsoportokra bontva.

A felsorolt értékek mögött valójában három kérdéskör húzódik meg: egyrészt, hogy kit kell bevonni a folyamatba; másrészt, hogy mi része ideális esetben egy ilyen folyamatnak; végül pedig, hogy milyen hatással van a részvételi folyamat a végső döntésre.

Az első, „*kit kell bevonni*” kérdéshez azok az alapértékek (1., 4. pont) kapcsolódnak, amelyek az érintettek feltérképezését és bevonását hangsúlyozzák. Ezek az ér-

tékek azt fejezik ki, hogy ha valakit érint egy döntés, akkor joga van abban részt venni, a különböző döntési lehetőségeket megvitatni és befolyásolni a végső döntés eredményét. A társadalmi részvételi mechanizmusok ezt a befolyást a szavazásoknál, választásoknál szélesebben értelmezik, és a társadalmi közösség közvetlenebb bevonását célozzák. Azt persze már a gyakorlati, szervezési kérdések – azaz a projekt rendelkezésére álló erőforrások, idő és pénz – döntenek el, hogy ez milyen szintű bevonást és az érintett közösségből hány embert jelent.

A folyamatra és a folyamat részeire (2. kérdés) vonatkozó értékek elsősorban arra figyelmeztetnek, hogy nagyon fontos a résztvevők tájékoztatása (6. pont) ahhoz, hogy ténylegesen részt tudjanak venni egy komplex kérdés megvitatásában; valamint, hogy minden érintett véleményének meg kell jelennie a folyamat során. Kiemelt fontossággal bír az az alapérték (5. pont), amely alapján a résztvevőknek joguk van meghatározni, hogy egy adott kérdést (esetleg dilemmát vagy problémát) milyen módon szeretnének megvitatni, és a kérdés mely aspektusaira kívánnak fókuszálni a viták során. Ez lehetővé teszi, hogy a folyamat ne legyen túlságosan zárt és előre rögzített, ami megakadályozná a közösség számára fontos témák felvetését.

A döntésre (3. kérdés) vonatkozó alapértékek (3., 7. pont) azt hangsúlyozzák, hogy egy részvételi folyamat esetén alapvető elvárás, hogy a résztvevőknek hatásuk lehessen a döntéshozatalra, és hogy tájékoztassák a résztvevőket, hogy a részvételi folyamat eredménye milyen módon befolyásolta a végső döntést. Ez persze azt is jelenti, hogy nem minden, sőt a részvételi folyamatok jelentős része nem arról szól, hogy közvetlenül döntési jogkört kapnának az állampolgárok. Sokkal inkább az a jellemző, hogy állásfoglalásuk segíti, támogatja a döntéshozatal folyamatát. Ennek a befolyásnak a mértéke eltérő lehet, és a részvételi technikát is érdemes az alapján megválasztani, hogy milyen hatásuk lehet a bevont állampolgároknak. Ami lényeges viszont ebben az esetben, hogy előre kell közölni a bevont állampolgárokkal, milyen hatása lehet a részvételi folyamatnak, elkerülve ezáltal a lehetséges csalódásokat és a folyamat lezárása közben/után eszkalálódó frusztrációkat (Király – megjelenés alatt).

A következő részekben röviden bemutatjuk, mit takar a rendszerdinamikai modellezés kifejezés, hogyan kapcsolódott össze az ilyen típusú modellezés gyakorlati a részvétel fent ismertetett megközelítésével, valamint hogy milyen különböző módszerekkel találkozhatunk ezen a területen. A részvételi szempontok kérdésére az írás végén, a saját folyamat értékelésénél térünk vissza bővebben.

Rendszerdinamikai modellezés és részvétel

A rendszerdinamikai modellezés

A rendszerdinamika kiemelt célja, hogy modellek kidolgozásán keresztül le tudja írni komplex rendszerek működési folyamatait. A megközelítés Jay Forrester nevéhez fűződik, aki az 1950-es években dolgozta ki az MIT-n (Massachusetts Institute

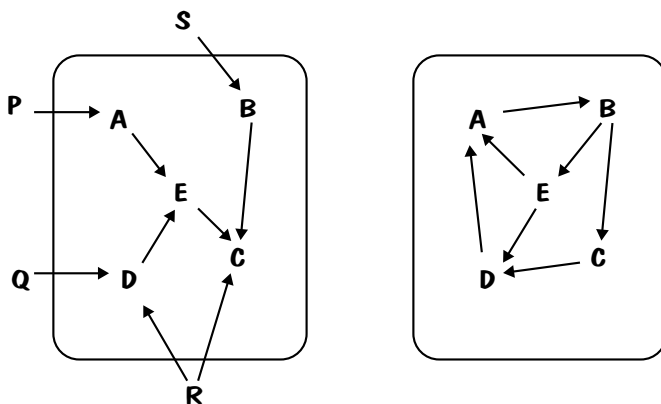
of Technology) iskolájának alapjait. Bár Forrester eredetileg mérnök végzettségű – ami alapvetően meghatározza a szemlélet jellemzőit –, a rendszerdinamika mégsem tekinthető mérnöki tudománynak, hanem egyaránt alkalmazható közgazdasági, szociológiai, ökológiai problémák értelmezéséhez (Lane 2007).

A szemlélet olyan menedzsment megközelítésként indult, amely a gazdasági vezetők különböző döntéseinek a cégek sikerére gyakorolt hatását próbálta feltárni. Megközelítésében lényeges jellemző, hogy az üzleti folyamatokat egy zárt oksági térben értelmezte, a cég belső struktúrájára koncentrálna. A rendszerdinamika alkalmazási területe azonban idővel kibővült, ahogy Forrester egyre inkább általános társadalmi problémák és rendszerek elemzésére vállalkozott (Lane 2007). A rendszerdinamika alkalmazásának talán legismertebb és legnagyobb hatású művei között említhetjük a Római Klubbal kapcsolatos *World Dynamics* [A világ dinamikája] című vagy a Meadows és munkatársai által írt, magyarul is megjelent *A növekedés határai* (*Limits to Growth*) művet (Meadows et al. 1972, 1973). Ez a két mű jelentős társadalmi visszhangot váltott ki, és a globális társadalom számára fontos és kiterjedt társadalmi viták kiindulópontjává vált (Forrester 1987).

Ha a rendszerdinamika legfontosabb jellemzőit próbáljuk megragadni, akkor Richardsonnak a megközelítés alapjaival kapcsolatos cikkére támaszkodhatunk (Richardson 2011). A szerző ebben két olyan jellemzőt emel ki, amely sajátossá, különlegessé teszi a rendszerdinamikai szemléletet. Az egyik a visszacsatolási mechanizmusok fontosságának hangsúlyozása, amely különösen fontos szerepet kap összetett jelenségek értelmezésénél. A másik fontos jellemző pedig a belső (*endogeneous*) nézőpont, vagyis az, hogy az adott rendszer viselkedését belülről, belső struktúrájából, nem pedig valamilyen külső hatásból vagy hatásokból kell levezetni. Ez a két jellemző ráadásul erősen összefügg, ahogyan ezt az 1. ábra mutatja a következő oldalon.

Gyakran hangoztatott érv a rendszerdinamikai szemlélet mellett, hogy hétköznapi észlelésünket inkább jellemzi az eseményszerű, mint a rendszerszerű gondolkodás, és az ettől való elmozdulást segítheti ez a módszertani megközelítés. Ha például a híreket olvassuk, és olyan témák tűnnek fel, mint a munkanélküliség, a válság vagy a klímaváltozás, akkor eseményeket látunk, de gyakran nem tárulnak fel azok a komplex rendszerek, amelyek ezeket az eseményeket létrehozzák (Meadows 2008). A rendszerdinamika több képviselője szerint egy olyan típusú perspektívát kell használnunk, amely ezeket az eseményeket vagy akár a velük kapcsolatos egyszerű magyarázatokat egy rendszerbe képes szervezni és rendszerként képes megjeleníteni (Lane 2007; Lane és Schwaninger 2008). Ennek a rendszerdinamikai perspektívának a használatát elősegíti a különböző típusú diagramok használata, amelyek egyfajta vizuális gondolkodási nyelvnek tekinthetők.

1. ábra: Bal: a rendszer szerkezetének külső nézőpontja; az oksági viszonyok rendszeren kívüli hatásokat mutatnak be. Jobb: belső nézőpont; az oksági viszonyok a rendszer határain belül maradnak; visszacsatolási hurkok figyelhetők meg (Richardson 2011: 4)

Az utóbbi évtizedekben számos alkalommal történt próbálkozás arra, hogy ezt a vizuális nyelvet a szociológiában is felhasználják elméleti modellek kidolgozásához (Jacobsen és Bronson 1987; Jacobsen és Law-Yone 1984). Lane (Lane 2001b) szerint a rendszerdinamikai gondolkodásmód leginkább az analitikus szociológiával (Hedström és Swedberg 1998) rokonítható mint rigorózus és formális alapokon nyugvó elméletalkotási mód. Míg az analitikus szociológia inkább a mikroszintű, ágens alapú szimulációt favorizálja, a makroszintű modellezés rendszerdinamikai lehetőségeit Jonathan T. Turner alkalmazza kiterjedten (Turner 2012) szociológiai elméleti munkásságában.

A rendszerdinamikai modellezésben az egyik leggyakrabban használt diagramtípus a komplex oksági diagram (*causal loop diagram*).⁶ A komplex oksági diagramok előnye, hogy egyszerű és könnyen átlátható módon ábrázolnak összetett viszonyokat egy adott témában. Maga az ábra változókból, a változók közötti kapcsolatokról és a kapcsolatokról kirajzolódó visszacsatolási mechanizmusokból épül fel. Ez a három egymásra épülő elem lehetővé teszi, hogy nagy komplexitással rendelkező rendszerek is leírhatóvá váljanak (Schaffernicht 2010). Az ilyen típusú ábrákat kiterjedten alkalmazzák részvételi környezetben is, ami a következő rész témája.

A részvételi rendszerdinamikai modellezés területei

Bár a rendszerdinamikai modellezés és a részvétel közötti kapcsolatnak már több mint 40 éves története van (Prell et al. 2007), a részvételi modellezés használata

⁶ A másik gyakran használt diagramtípus az áramlás-állomány diagram (*stock and flow diagram*). Ebben a tanulmányban csak a komplex oksági diagramtípust ismertetjük, mivel a részvételi modellezésben ez az elterjedtebb. Érdemes megemlíteni, hogy a legtöbb esetben az oksági diagramok alkotják az áramlás-állomány diagramok kiindulópontját is.

csak az elmúlt évtizedben vált igazán elterjedtté a vízgazdálkodási, a szervezetfejlesztési és egyéb szakpolitikai területeken. Leginkább a vízgazdálkodás esetén beszélhetünk egy úgynevezett ökológiai fülkéről (*niche*), amelyen belül a részvételi modellezés megerősödött és kidolgozásra került. Az általunk végzett, különböző tudományos adatbázisokban (Science Direct, EBSCO, Springer, Sage) történő irodalomkutatásunk eredménye azt mutatta, hogy a témában fellelhető legtöbb cikk alapjául olyan esettanulmányok szolgálnak, amelyek során helyi vízgazdálkodási rendszerek megértéséhez, átalakításához szükséges modelleket a szakértők együtt dolgozzák ki a helyi közösséggel.

Természetesen felmerül a kérdés, hogy miért pont ezen a területen jelent meg ennek a két szemléletnek (részvétel, rendszerdinamika) az összekapcsolódása. Egy lehetséges magyarázat, hogy a vízgazdálkodással foglalkozó szakértők sokan ismerik és használják munkájuk és kutatásaik során a rendszerdinamikai alapelveket (Winz, Brierley és Trowsdale 2009). Más oldalról viszont a vízgazdálkodás az egyik olyan terület, ahol az emberi/közösségi tényező viselkedésének, rövid és hosszú távú céljainak és szándékainak a megértése nélkül nagyon nehéz a rendszer egészét leírni és értelmezni (van Eaten et al. 2002; Stave 2002, 2003; Kallis et al. 2006; Andersson et al. 2008; Beall et al. 2011). Továbbá az is kijelenthető, hogy ez egy olyan szakterület, ahol a helyi tudásnak és környezetismeretnek kiemelt szerepe van. Nem elhanyagolható továbbá az az érv sem, hogy egy vízgazdálkodási rendszer fenntartható irányba való elmozdításához szükség van a helyi közösség tagjainak támogatására. Mindezek a hatások valószínűsíthetően együtt formálták a részvételi modellezés gyakorlatát a vízgazdálkodás területén.

A részvételi modellezés másik kiemelkedő területe a szervezetfejlesztés, ahol a tanuló szervezetek szemlélete áll a középpontban (Senge 1991; Vennix 1999). Ebben az esetben kiemelt szerepe van annak, hogy egy adott intézményen belül az eltérő pozícióval bíró szereplők milyen különböző módokon írják le a szervezet belső rendszerét. Az egyik fő kérdés, hogyan lehet ezeket a különböző szemléleteket egységes rendszerben kezelni, valamint elősegíteni a párbeszédet a különböző szervezeti szereplők között, akár olyan esetekben is, ahol már elmérgesedett a viszony. Ilyenkor a rendszerdinamikával foglalkozó szakemberek általában nem kutatók, hanem tanácsadó szerepben próbálnak egy közös tanulási folyamatot facilitálni klienseik bevonásával.

Az elmúlt években kísérleti jelleggel több más területen is megjelent a részvételi modellezés. Felhasználták a programértékelésekben (Martinuzzi, Kopp és Kleingasse 2010) vagy a RESPONDER⁷ nevű, jelenleg is zajló projektben többek között a fenntartható közlekedési rendszerek, a fenntartható fogyasztás és a fenntartható infokommunikációs technológia kérdésének megvitatásánál (RESPONDER).

⁷ A RESPONDER projekt egy jelenleg is zajló kutatási projekt az EU 7. keretprogramjának finanszírozásában. A projekt fő célja a fenntartható fogyasztás és a gazdasági növekedés közötti potenciális ellentmondások feltárása, amihez a különböző témákban a szervezők a részvételi rendszertérképezés módszerét használják. További információk a projekt honlapján érhetők el: <http://www.scp-responder.eu/>

Alapvető kérdés, hogy ezek a társadalomtudományi módszertani kísérletek mennyiben képesek nagyobb társadalmi összefüggéseket megragadni, vagy akár „hibrid” (társadalmi, technikai és környezeti elemeket egyaránt tartalmazó) rendszereket leképezni, mindeközben megőrizve részvételi jellegüket. Ami azonban egyértelmű, hogy a részvételi modellezés alkalmazása ezeken az új területeken alapvetően szakpolitikai indíttatású, azaz stratégiák, hosszú távú tervek és konkrét beavatkozási lépések kidolgozásához használják fel elsősorban a módszertani megközelítést. A következő rész azt tárgyalja, hogy ez a megközelítés milyen különböző módszertanokat foglal magában.

A részvételi rendszerdinamikai modellezés módszerei

Annak ellenére, hogy jelen tanulmányban a részvételi modellezés átfogó fogalmát használjuk, fontos kiemelni, hogy a fenti esetekben számos különböző módszer használatáról van valójában szó. Bár véleményünk szerint ezek között a módszerek között több a hasonlóság, mint a különbség, röviden mégis bemutatjuk, milyen dimenziókban térnek el egymástól. Ezek azokkal a kérdésekkel kapcsolatosak, hogy mit tekintenek részvételnak, milyen kimenetet céloznak meg,⁸ valamint ezzel szoros összefüggésben, hogy hogyan állnak az objektivitás/interszubjektivitás ismeretelméleti dilemmához (Lane 1999, 2001a).

Számos esetben részvételnként jelenik meg az adatgyűjtés (interjú, fókuszcsoport, dokumentumelemzés) egy adott populáción belül, amely során az egyének vagy a közösség viselkedésének, döntéseinek pontosabb megértését és ezáltal az adott rendszer jobb és realisabb leírását vagy modellezését igyekeznek a kutatók elérni (Stave 2002). Ide sorolhatjuk például a Prell és munkatársai által használt integrált számítógépes modellezést (Prell et al. 2007). Egyes esetekben, mint például a puha rendszerelemzési módszertan (*soft systems methodology*) (Checkland 2000) technikájánál, az adatgyűjtést követően a rendszerelemző szakember az általa készített rendszerábrát mutatja be az adatokat szolgáltató csoportnak, majd a visszajelzéseik alapján módosítja azt (The Open University).

Más esetekben nincs ilyen „hézag” a részvételnél, hanem magukat a rendszerterképeket is az érintett csoport tagjai dolgozzák ki, mint például a mediált modellezés (*mediated modelling*, Antunes, Santos és Videira 2006), a csoportos modellépítés (*group model building*, Andersen et al. 1997; Vennix 1999; Stave és Dwyer 2005) vagy a részvételi rendszerterképezés (*participatory system mapping*, Sedlacko 2011) módszertani technikáinál.

A részvétel eltérő értelmezése mellett megkülönbözteti a módszereket az is, hogy mi a kimenete ezeknek a folyamatoknak. Megcélzott kimenet lehet az egyéni

8 Hovmand és munkatársai (Hovmand et al. 2011) ezzel kapcsolatban kérdeznék rá arra, hogy mit is jelent a részvétel a részvételi modellezés kifejezésben. Szerintük a részvétel nagyon eltérő bevonódási szinteket takar, és az is kérdés (ahogy a cikkük címe is mutatja: *Whose model is it anyway?*), hogy ki a szerzője a végső modellnek, amely a folyamat végkimenetelének tekinthető.

vagy közösségi tanulás, a közösség szempontjait magába foglaló szimulációs modell, a konszenzus elérése egy szervezeten vagy közösségen belül, vagy esetleg más csoportok vagy a saját csoport döntéshozatali útjának megismerése és megváltoztatása (Lane 1999, 2006). Természetesen ezek egy adott folyamatnak akár egyszerre is lehetnek a megcélzott kimenetei, de a hangsúlyok mégis sokatmondóak egy-egy módszer esetén. Például a mediált modellezés és a csoportos modellépítés esetén egyaránt az adott közösség tagjai egy valódi jelentéssel bíró bevonás és tanulási folyamat részesei, mégis a végső szimulációs modellt egy szűk szakértői csoport dolgozza ki (Videira et al. 2003; Antunes et al. 2009; Stave 2002). Ezeket a módszereket gyakran használják a fent már említett vízgazdálkodási helyzetekben, amikor a végső cél a rendszer viselkedésének számszerűsíthető leírása és előrejelzése. Ezzel szemben a részvételi rendszertérképezés esetén a végső modelleket is a résztvevők dolgozzák ki (Sedlacko 2011). A fő cél viszont ennél a technikánál nem egy kvantitatív összefüggéseket megjeleníteni képes szimulációs modell kidolgozása, hanem a közös tanulás, a különböző érintetti csoportok szemlélete közötti különbségek és a lehetséges beavatkozási pontok feltárása (Lane 1999; Kesby 2000).

Utolsóként pedig érdemes megemlíteni, hogy eltérnek a módszerek abban, hogy objektív vagy interszubjektív tudás kialakítására törekednek-e (Lane 2001a, 2006). Azok a módszerek, amelyeknek a kimenete egy számszerűsíthető összefüggérendszerre épülő modell, azt feltételezik, hogy képesek a valóságot leegyszerűsítve ábrázolni. Ebben az értelmezésben magának a részvételnek is az az elsődleges célja, hogy a modell minél közelebb álljon a valósághoz, az összefüggések rendszerébe építve a „bizonytalanoknak és kiszámíthatatlannak” tekinthető emberi tényezőket is (példák: csoportos modellépítés, mediált modellezés, integrált számítógépes modellezés). Azoknál a technikáknál, ahol inkább a kvalitatív modellezés áll előtérben, az a fő kérdés, hogy miben tér el a különböző csoportok gondolkodása a rendszerfolyamatok kapcsán. Arra is rámutathatnak, hogy mi az oka ezeknek a szemléletbeli eltéréseknek, valamint hogyan lehet áthidalni ezeket a különbségeket. A cél tehát az interszubjektív tudás elmélyítése, feltételezve, hogy egyetlen szereplő sem látja át a rendszer egészét, így a különböző csoportok tudásának összekapcsolódása nagyon fontos és értékes egy részvételi folyamaton belül (The Open University – web).

Ebben az értelmezésben a rendszertérképezés fő célja nem az, hogy tudományos bizonyítékot szolgáltatasson. Sokkal inkább az, hogy az ábrakészítés folyamatában részt vevők képesek legyenek kidolgozni a saját mentális modelljüket és elmélyíteni a saját megértésüket az adott helyzettel kapcsolatban. Az interszubjektív megközelítés elmélete és gyakorlata mögött két feltételezés húzódik meg. Egyrészt minden tudásunk a valóság összetettségének csupán egy leegyszerűsített modelljét adhatja. Ebben beleérthetjük a tudományos tudást is, amely – hasonlóképpen a mindennapi tudáshoz – sohasem kész, sohasem befejezett (Stehr 2001). Másodszor pedig emiatt a modellek kidolgozása és láthatóvá tétele nem elsősorban az igazság kinyilvánításá-

ról szól, hanem arról, hogy feltárjuk az ezekben rejlő feltevéseinket, szembesüljünk a tudásunk határaival, és ráláthassunk, hogy mások mit és miért látnak másképp, mint mi (The Open University – web).

Ez egyúttal azt is jelenti, hogy maguk a meghívott szakértők sem légüres térből jönnek, hanem a modelljeik célja, a társadalmi és intézményi pozíciójuk és a feltevéseik már eleve körülírnak egy (vagy szakértői viták esetén több) lehetséges modellt számos potenciális modell közül (Jasanoff 2003). Ezek a mentális modellek tehát egy közös gondolkodási keretet jelenthetnek, hogy a különböző tudással, szaktudományi szemlélettel vagy értékkel rendelkező egyének képesek legyenek kommunikálni egymással, és ideális esetben képesek legyenek egy konszenzusos modellt kialakítani az adott kérdésben.

Természetesen lényeges kérdés, hogy miben nyújtanak többet a rendszerdinamikai eszközök egy folyamatban, mint egyéb gyakran használt részvételi technikák, gondoljunk akár a tematikus, nyílt végű megközelítésekre (mint például a konszenzuskonferencia vagy a szcenárióműhely – Andersen és Jæger [1999]), akár egy adott problémára vagy dilemmára fókuszáló módszerekre (mint a deliberatív közvélemény-kutatás, lásd Fishkin, Luskin és Jowell [2000]; Lengyel [2009]; Tóth és Göncz [2009]; az állampolgári tanácskozás, lásd Wakeford [2002], vagy a részvételi költségvetés, lásd Pataki [2007]).

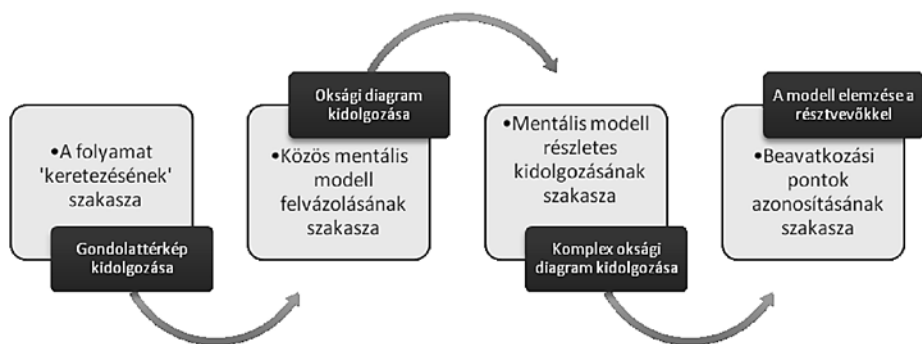
A részvételi modellezés potenciális előnyeit négy jellemző köré lehet rendezni. Egyrészt feltáró jellegű a módszer, azaz elmélyítheti egy egyén vagy csoport megértését egy helyzetről azáltal, hogy az oksági viszonyokat és a visszacsatolási mechanizmusokat vizuálisan követhetővé teszi (Vennix 1999). Másrészt semleges kommunikációs eszközt biztosít, amely a változók és oksági kapcsolatok azonosításán keresztül lehetővé teszi a különböző típusú tudással rendelkezők párbeszédét (akár különböző tudományágak, akár szakértők és laikusok tudásáról van szó) (Sedlacko 2011). Harmadrészt könnyebbé teszi a gondolkodási folyamat nyomon követését és dokumentálását (Stave 2002), hiszen a különböző gondolkodási fázisok részeredményeit könnyen vissza lehet követni a rendszermodellek különböző változatain keresztül. Negyedik jellemzője a megközelítésnek, hogy viszonylag könnyen tanulhatóak és taníthatóak, nincs szükség külön előképzettségre a használatukhoz. Ezt mutatja például az is, hogy Forrester (1992, 2007) fontosnak tartotta, hogy a gyerekek minél fiatalabb korban elsajátítsák a rendszerdinamikai gondolkodás alapelveit (külön tananyagot fejlesztett általános iskolások számára).

Mindezek nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a fenntartható fogyasztás vizsgálatához miért ezt a részvételi módszert választottuk. A következő részben az általunk kidolgozott részvételi modellezési módszert és a folyamat felépítését mutatjuk be. A fent bemutatott szempontokra (részvétel értelmezése, kimenet, szubjektivitás/objektivitás kérdése), hasonlóképp a részvételi kérdésekhez, az írás végén reflektálunk.

Részvételi modellezés a fenntartható fogyasztás témakörében – egy magyar módszertani példa

A kutatás választott módszertana a fenntartható fogyasztás témakörében újszerű kísérletnek számít. Ahogy a fentiekben bemutattuk, a rendszerdinamikai vizsgálatok összetett rendszerek működési folyamatait próbálják modellezni egy adott időtávon belül. Kutatásunk a rendszerdinamika területén belül komplex oksági diagramok részvételi kidolgozását valósította meg egy laikus és egy szakértői panellel. Ahogyan azt a 3. ábra is mutatja, maga a folyamat követte a részvételi folyamatok tipikus felépítését: a keretezéstől, a téma határainak és fő sarokpontjainak meghatározásától haladt a konkrét, szakpolitikába becsatornázható ajánlásokig.

2. ábra: A részvételi modellezés workshop folyamatszakai

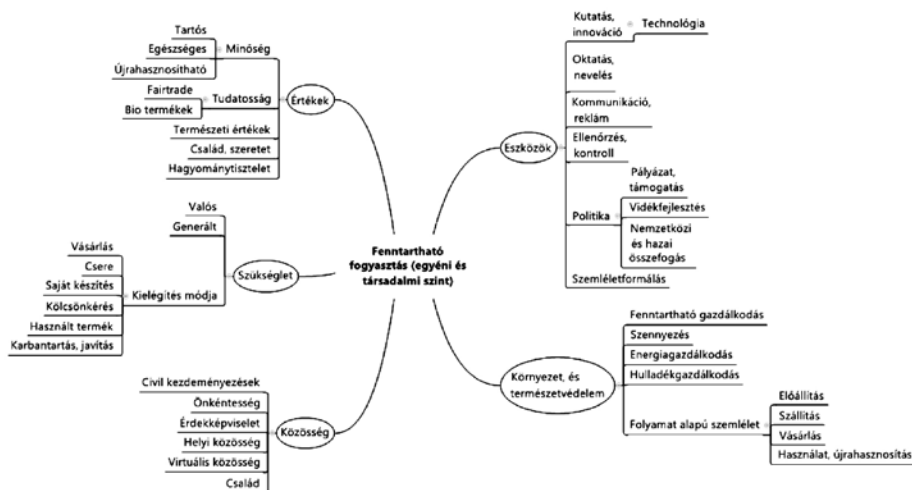
Ahogyan az ábra is mutatja, a folyamat annyiban tért el más részvételi folyamatoktól, hogy a gondolkodási szakaszok változásához egy-egy ábratípus elkészítése kapcsolódott. Az egymást követő ábratípusok jól tükrözik azt a folyamatot, ahogy a résztvevők gondolkodása a diffúzabb, asszociatívabb jellegű működéstől a formálisabb, oksági viszonyokra koncentráló stílus felé haladt. A folyamat során használt három ábratípus: *a)* a gondolattérkép (*mind map*), *b)* az oksági diagram (*multiple cause diagram*), valamint a *c)* komplex oksági diagram (*causal loop diagram/sign graph*) volt, amelyből az első két diagramtípus úgy tekinthető, mint amely megalapozza és megkönnyíti a komplex oksági diagram kidolgozását és a beavatkozási pontok azonosítását. Az alábbiakban e három ábratípuson keresztül mutatjuk be a kutatás módszertanát. Az ábratípusokat a laikus csoportban kidolgozott ábrákon keresztül szemléltetjük, terjedelmi okok miatt viszont nem elemezzük az eredményeket.

A gondolattérkép alkalmazása

A gondolattérkép funkciója a folyamat során a fenntartható fogyasztás körüli asszociatív tér feltárása volt, és esetünkben a téma keretezésénél kapott fontos hangsúlyt. A gondolattérkép gyakran használt és széles körben ismert eszköz, melynek előnye, hogy egyszerre alkalmaz egy hierarchikus és egy asszociatív gondolkodási stílust, hiszen az egy központi fogalom vagy esemény körüli asszociatív teret tárja fel úgy, hogy az egy-egy fogalom körüli gondolatok újabb és újabb gondolatok kiindulópontjaivá válnak (Wheeldon és Ahlberg 2011).

A folyamat során a résztvevők először saját gondolattérképüket dolgozták ki a fenntartható fogyasztással kapcsolatban, majd megpróbálták másokhoz kapcsolódni a térképeiken jelen lévő közös elemekkel. Így ennek a szakasznak a végére kialakult a csoport közös gondolattérképe (ld. 3. ábra), amely amellett, hogy elindította a gondolkodási folyamatot az adott témáról, kiindulópontként szolgált ahhoz is, hogy a résztvevők meghatározzák, hogy a fenntartható fogyasztás mely aspektusát kívánják továbbbontani a folyamat során.

3. ábra: A laikus csoport gondolattérképe

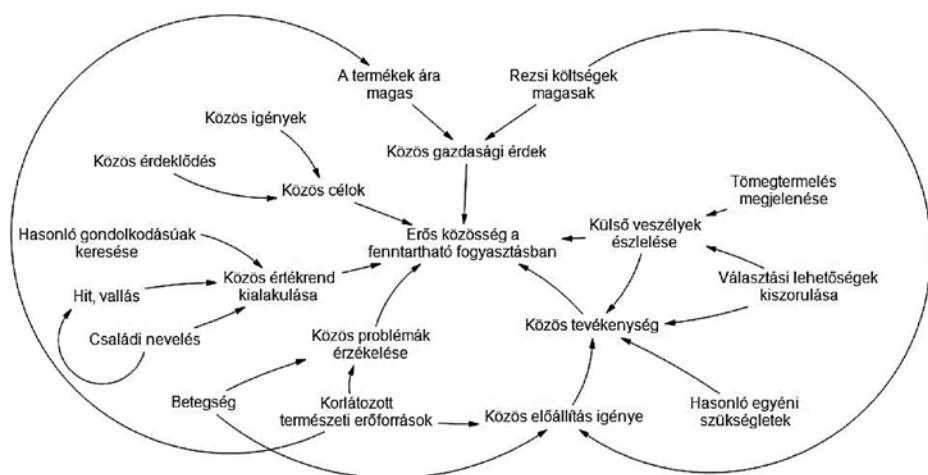
Az oksági diagram alkalmazása

A második diagramtípus, az oksági diagram használata elősegíti az egymást kölcsönösen befolyásoló okok hálózatának felvázolását, amelyek egy esemény vagy állapot előfordulását kiváltják, vagy fenntartanak, esetleg súlyosbítanak egy helyzetet (The Open University – web). Az oksági diagram legfontosabb szabályai, hogy minden kapcsolatnak oksági kapcsolatnak kell lennie, és az okság irányát az ok-okozati viszonylatban helyesen kell meghatározni. Ennek megfelelően az oksági struktú-

rát a megfelelő részletességig kell kidolgozni, valamint annak is kiemelt jelentősége van, hogy a visszacsatolási hurkok felismerhetőek legyenek. Először az eseményt vagy az állapotot kell pontosan meghatározni; majd feltárni az oksági hálózatot az esemény vagy állapot körül; és végül azonosítani a tényezők közötti kapcsolatokat és visszacsatolási hurkokat. A részvételi folyamat során az oksági diagramokat a fogyasztással kapcsolatos helyzet laza felvázolására és a különböző nézőpontok közötti párbeszéd elősegítésére alkalmaztuk. Fontos szerepe volt az ábra elkészítésének abban is, hogy alapot nyújtson a komplex oksági diagram kidolgozásához.

A csoport által a gondolattérképen felvázolt öt nagyobb témából a résztvevők a közösség altémáját választották ki, ezért a későbbi diagramok (az oksági diagram is) már a leszűkült, a csoport által kiválasztott résztéma mélyebb megértését célozták a mögöttes struktúra feltárásával. A panel tagjai azt is meghatározták, hogy mi legyen az elemzési szint, amelyen az oksági diagramokat kidolgozzák. Úgy döntöttek, hogy a közösségek és a fenntartható fogyasztás kapcsolatát a helyi (lokális) szinten dolgozzák fel. Ebben a szakaszban a központi kérdés tehát az volt, hogy milyen tényezők vezetnek az adott helyzet kialakulásához, példánkban konkrétan az, hogy milyen okok vezetnek egy erős közösség kialakulásához. Ennek megfelelően az oksági diagram végső állapota a laikus csoportban az alábbi ábra szerint nézett ki.

4. ábra: Erős közösségek a fenntartható fogyasztásban – oksági diagram

A komplex oksági diagram alkalmazása

Az általunk használt harmadik, és egyben végső diagramtípus, a komplex oksági ábra nagymértékben átfed az oksági diagrammal, hiszen lényegében ugyanak az oksági logikának az alkalmazását jeleníti meg, és mindkettő arra irányul, hogy feltárja és ábrázolja a kölcsönösen összefüggő okok és okozatok hálózatát egy rendsze-

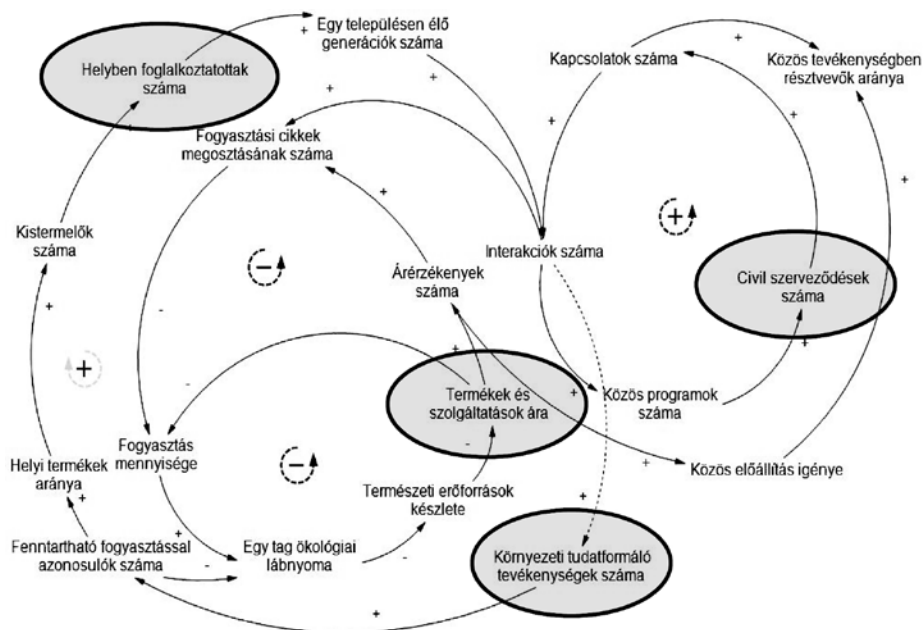
ren belül. Fontos különbségek vannak azonban a két diagramtípus között. A komplex oksági ábrát úgy lehet tekinteni, mint a helyzet egy szigorúbb, pontosabban definiált modelljét. Egy oksági diagram átalakítása egy komplex oksági ábrává azt jelenti, hogy az ábrakészítők megpróbálnak kiküszöbölni minden kétértelműséget a megfogalmazásokban és az oksági kapcsolatok meghatározásánál, így az ábra precízebben fejezi ki az egyén vagy a csoport megértését (Sedlacko 2011). Úgy is fogalmazhatunk, hogy míg az oksági diagram alkalmasabb a helyzet elnagyoltabb, szabadabb értelmezésére, addig a komplex oksági diagram fegyelmezettebben és világosabban írja le a helyzetet. Emiatt az így készült modell könnyebben használható fel egy számítógépes szimulációhoz, formalizált hipotézisek megfogalmazásához és az adatelemzés módjának kiválasztásához (Morecroft 2010).

További különbséget jelent a nyilak jelölése és az ábrán szereplő tényezők megfogalmazása. Ahogyan azt már a rendszerdinamikával kapcsolatos rész röviden bemutatta, a komplex oksági modellekben a nyilak melletti (+) és (–) jelek jelölik, hogy a két változó azonos vagy ellentétes irányba mozog-e. A másik fontos különbség, hogy amíg az oksági diagramon állapotok vagy események jelenítik meg az okokat és az okozatokat, addig a komplex oksági kapcsolati modelleken ezeket változókként foglalmazzák meg: olyan tényezőkként, amelyeknek az értéke változik az idők folyamán és elméletileg mérhető (The Open University). Míg mindkét ábratípus alkalmas visszacsatolási hurkok azonosítására, összetettebb ábrák esetében a komplex oksági kapcsolati modell könnyebbé teszi az öngerősítő (pozitív) és az önszabályozó (negatív) visszacsatolási hurkok közötti különbségtételt (Haraldsson 2000).

Mindez természetesen azt is jelenti, hogy egy oksági ábra lefordítása komplex oksági diagrammá három egymásra épülő tevékenységet foglal magában: a változók pontos megfogalmazását (akár mértékegységek pontos meghatározásával), az oksági kapcsolatok irányainak meghatározását (egyazon vagy különböző irányokba mozognak-e), valamint ezek alapján a visszacsatolási hurkok öngerősítő/önszabályozó jellemzőjének meghatározását (összességében pozitív vagy negatív a hurok polaritása, ha „összeadjuk” a változók közötti kapcsolatok polaritását). A következők oldal 5. ábráján láthatjuk a laikus csoport által felállított komplex oksági diagramot.

A komplex oksági diagram kidolgozása után a következő szakaszban a résztvevők átnézték a különböző kapcsolatokat, és elemezték, hogy szakpolitikai intézkedésekkel milyen beavatkozási pontokon milyen módon lehetne elősegíteni a fenntartható fogyasztást. A komplex oksági diagram alapján megfogalmazott szakpolitikai ajánlások a komplex oksági diagram egy-egy eleméhez kötődtek, amelyek megváltoztatása kihathat a teljes rendszer dinamikájára. Érdemes kiemelni, hogy a folyamat e pontján a csoport egyes tagjai hangsúlyozták, hogy a helyi közösséget önszerveződő rendszernek kell tekinteni, ahol nincsen szükség külső beavatkozásra. A rendszer endogenitásának feltételezése tehát, spontán módon, a szervezők ráhatása vagy sugalmazása nélkül jelent meg a csoport gondolkodásában.

5. ábra: A laikus csoport által felvázolt komplex oksági diagram és a legfontosabb beavatkozási pontok a rendszermodellezés alapján

A részvételi modellezés magyar tapasztalatának értékelése

Az eddigiekben egy magyarországi kutatás folyamatán keresztül mutattuk be, hogyan lehet a rendszerdinamikai nézőpontot és a részvételi megközelítést összekötni. Annak ellenére, hogy a részvételi folyamatok rendszerdinamikával történő kombinálásának nincs hosszú előtörténete és a társadalomtudományi területeken még kevés tapasztalattal rendelkezik, a szakirodalomból kitűnnek a két terület összekapcsolásából eredő előnyös pontok. Egyrészt az így kialakuló módszer feltáró jellegű, ami egy komplex, többféle tudást involváló probléma esetén kiemelten fontos lehet. Másrészt a vizualitáson keresztül semleges kommunikációs eszközt biztosít egészen különböző (diszciplináris) nyelvet beszélő szakemberek és laikusok számára. Harmadrészt előnyös a gondolkodási folyamat dokumentálása, követése és későbbi elemzése szempontjából. Végül pedig a szakirodalom szerint a módszer könnyen tanulható és tanítható. A módszertani megközelítés hazai adaptációja értékes tapasztalatokkal szolgált, különösen, ha a szakirodalomban megjelent „potenciális” előnyöknek a tükrében értelmezzük azokat.

Ami a módszer feltáró jellegét illeti, a hivatkozott magyar kutatás megerősítette, hogy a részvételi rendszermodellezés valóban tud olyan feltáró jellegű megállapításokhoz vezetni, amelyek eddig nem, vagy csak kismértékben jelentek meg a szakiro-

dalomban. Ennek egy példája, ahogyan a laikus csoportban központi, kiinduló elemként jelent meg az erős közösségek szerepe a fenntartható fogyasztásban, amelyet ugyan említ a szakirodalom, de más kiindulási axiómákkal.

Szintén megerősítette a hazai tapasztalat azt a feltételezést, miszerint a módszer semleges kommunikációs eszközöket biztosít, hiszen például a szakértői csoportban a résztvevők rendkívül eltérő működési területekről jöttek (civil szféra, állami szektor, vállalati szféra, felsőoktatás), és mégis viszonylag könnyen találták meg azokat a megoldásokat, amelyek a közös vélemény kifejezésére alkalmasak.

További előnynek tekinthető az is, hogy a módszer dokumentálhatóvá teszi a gondolkodási folyamatot aránylag könnyen áttekinthető módon, ábrák segítségével. Ahogyan az már a jelen tanulmányban bemutatott, időben egymást követő ábrákon is látszik, viszonylag könnyen követhető, hogyan kerülnek be új elemek vagy kerülnek ki a folyamat elején még fontosnak látszó elemek a gondolkodási folyamat során. Tapasztalataink alapján továbbá a résztvevők számára is segítséget nyújtott a gondolkodási folyamat áttekinthetősége az ábrázoláson keresztül, valamint az, hogy a folyamat végén egyben láthatták az általuk kidolgozott modellt egy számítógépes szoftver segítségével. Ezt az áttekinthetőséget azonban olyan nagyon is gyakorlatias szempontok is segítik, mint például post-itek használata az ábrakészítések során annak érdekében, hogy a vázlatoknál ne kelljen a tényezőket újraírni, és szabadon lehessen a már meglévő tényezőket mozgatni a diagram „absztrakt terében”, ha szükségessé válik az átrendezés.

A módszertani megközelítés hazai adaptációja azonban nem teljes mértékben támasztotta alá azt az előzetes elvárást, miszerint a módszer könnyen tanítható és tanulható. Míg a módszer nyelvezte valóban könnyen érthető, és az egyszerűbb példák alapján a résztvevők könnyen és gyorsan átlátják, hogy milyen gondolkodási folyamatot és eredményeket várnak el tőlük, maga a korlátok közé szorított gondolkodásmód elsajátítása a rávezető gyakorlatok ellenére sem volt zökkenőmentes a rendelkezésre álló időtartamon belül. Különösen az okozott problémát, hogy a résztvevők az ok-okozati összefüggéseket egy komplex rendszeren belül meghatározzák (hiszen az okozat sokszor önmaga is okként viselkedik); hogy a társadalmi szempontból bonyolult fogalmakat takaró tényezőket változókként tudják megfogalmazni; valamint, hogy a „minden mindennel összefügg” kérdéskörén túllépve csak a legfontosabb elemekkel dolgozzanak tovább.

A részvételi megközelítés módszertani értékelésén túl érdekes lehet megvizsgálni a módszertani megközelítés lehetőségeit a részvétel elveinek szempontjából. Jelen tanulmány első fejezete részletesen tárgyalja a részvétel legfontosabb elveit. Véleményünk szerint ezek három csomópont köré rendezhetőek. Egyrészt az érintettek szempontjából kérdés, hogy a módszer mennyire képes a különböző háttérrel, tudással, élethelyzettel bíró emberek részvételét biztosítani. Másrészt a folyamat felépítésével kapcsolatban kérdés, hogy a folyamat mennyire zárja be a résztvevők gondolkodását egy előre meghatározott keretbe, más szavakkal: érvényesülhet-

nek-e a folyamatban a résztvevők által felvetett új témák és/vagy gondolati keretek. Harmadrészt pedig részvételi szempontból kiemelt kérdés, hogy mennyiben hat a részvételi folyamat a végső döntésre vagy az érintett szakpolitikai beavatkozásra. Jelen kutatás tapasztalatai ezekben a kérdésekben vegyesek.

Az érintettek szempontjából értékelve a módszert, kijelenthető, hogy kevésbé alkalmas a laikusok általános bevonására. Kutatásunkban mind a szakértői, mind a laikus csoport magas végzettségű résztvevőkből állt, és főként az előző megállapítás fényében a magyar tapasztalat megerősítette azt a feltételezést, hogy ez a módszer nem feltétlenül alkalmas alacsonyabb tudástőkéjű résztvevők bevonására, és ez a módszer korlátait is láthatóvá teszi. Amennyiben alacsonyabb végzettségűek bevonására is szükség van, vélhetőleg a szervezetfejlesztésben már bevált megközelítés megfelelőbb lehet, amelyben a tanácsadó/kutató első körben inkább fókuszcsoportos interjúkat folytat a résztvevőkkel. Ezt követően az azonosított tényezőkből összeállítja magát a rendszermodellt, és bemutatja azt a résztvevőknek, akik meg tudják őt erősíteni vagy módosításokat tudnak benne kezdeményezni. Ez a lehetőség azonban felveti azokat a kérdéseket, hogy ez ilyen formában valóban részvételnek tekinthető-e, valamint, hogy kié is az elkészült modell (Prell et al. 2007).

Saját kutatásunkban a csoportok meghatározásakor használt szakértői és laikus panel különbségtétele segített a téma minél több szempontot magában foglaló értelmezésének a feltárásában, hiszen mindkét résztvevői kör másként tudta elősegíteni a téma elemzését. A csoportok dinamikáját tekintve a laikusoknak könnyebben ment az egymás közötti párbeszéd, hiszen nem kellett maguk mögött hagyniuk az intézményeket, amelyeket képviseltek. Ugyanakkor a szakértők jobban be tudták hozni saját szakmai tapasztalataikat, ami egyfelől rendkívül érdekes megközelítéseket eredményezett, másfelől azonban a rendkívül széles szakmai tudás nehezítette a komplex témák ábrában történő leegyszerűsítését.

A folyamat felépítésének tekintetében a szervezők – a részvételi módszerek alapelveit figyelembe véve – nagy hangsúlyt helyeztek arra, hogy a résztvevők választási lehetőségei nyíltak legyenek a tekintetben, hogy milyen témával kívánnak a különböző szinteken foglalkozni. Ebben nem csak a folyamat felépítése, de a moderálási stílus megfelelő megválasztása is kulcsfontosságú. A tapasztalat szerint a részvételi rendszermodellezés esetében a moderátor aktivitása nagyobb, mint például egy fókuszcsoportos interjú esetében (a modellezésben használt oksági nyelv hangsúlyozása miatt), azonban ráhatása a résztvevőkre kisebb, mint például egy állampolgári tanácskozás moderálása esetében (mivel a folyamat jelentős részében a résztvevők a moderátor nélkül „rajzolják” az ábrákat). A részvételi folyamatokban gyakran használt előzetes tájékoztatás (*briefing*) ebben a konkrét esetben elmaradt, hiszen a témafelvetés a résztvevők mindennapi tudására támaszkodott, és a kutatók nem látták szükségét sem plusz információk behozatalának, sem a szélesebb témán belüli szűkítésnek. Ez azonban nem jelenti azt, hogy egy más

téma esetében a részvételi rendszermodellezésnél nem érdemes biztosítani az előzetes felkészítést.

A folyamat három ábrára épülő felépítése beváltotta ugyan a hozzá fűzött előzetes feltételezéseket, és valóban segítette a gondolkodási folyamat felépítését, viszont a második fázis, az oksági diagram elkészítése a folyamat legnehezebb részét képezte. Nehéz meghatározni azonban, hogy az oksági diagram hosszadalmas elkészítése mennyiben járult hozzá a komplex oksági diagram viszonylag zökkenőmentes megszerkesztéséhez. A folyamat időigénye hozzávetőlegesen egy hosszú munkanap, hiszen 8-9, tisztán a feladattal töltött óra alatt lebonyolítható a fent leírt módszer. A magyar kutatás során a tiszta idő csak 7 óra volt, ez azonban a végére maradt szakpolitikai ajánlások pontos megfogalmazására már a szükségesnél kevesebb időt adott. Az egynapos lebonyolítás lehetősége azonban a módszertannak előnyére válik egyrészt a költségek, másrészt pedig a résztvevők rendelkezésre állásának tekintetében.

A verziók követésére használt post-it megoldások beváltak, mivel interaktívvá tették a részvételt, hiszen a résztvevők körbeülhették a részeredményeket, bárki írhatott új javaslatot vagy a lapok elmozdításával szemléltethette a javaslatát. Ugyanez az interaktivitás egy számítástechnikai megoldás használatakor nem jöhet létre, és így kevésbé vonja be a résztvevőket. Ugyanakkor a magyar kutatás során az egyik szervező a háttérben párhuzamosan számítógépen feldolgozta a workshop során elkészült ábrákat, ami nemcsak a fázisok dokumentáltságában segített, hanem a nap végén a letisztult végeredmény látványa meglegedettséggel töltötte el a résztvevőket.

Abból a szempontból, hogy a végeredmény mennyiben járul hozzá a végső döntés meghozatalához, a bemutatott kutatás több okból is nehezen értékelhető. Egyrészt, a kutatás részben egy társadalmi kísérlet része volt, amely mind módszertanában, mind eredményében vizsgálta, hogy mennyire lehet alternatív szakpolitikai intézkedéseket megfogalmazni részvételi rendszermodellezés segítségével. Másrészt a végeredményként létrejött javaslatok inkább szolgálnak municióként egy jövőbeni stratégia kialakításához, mint egy azonnali beavatkozást alátámasztó háttéranyagként. Az azonban a magyar tapasztalatból is kiderült, hogy a rendszermodellezés eredményeként létrejövő ábrák egyszerű prezentálhatóságukból, gyors áttekinthetőségükből és könnyű értelmezhetőségükből adódóan megfelelő eszközként szolgálhatnak a döntéshozók számára komplex kérdéskörök központi témáinak azonosításához. A részvételi rendszermodellezés döntésekhez történő hozzájárulásának mértéke nyilván nagymértékben függ a döntéshozók deliberációval kapcsolatos fogadókészségétől is.

Általánosságban elmondható, hogy a hazai tapasztalat azt támasztotta alá, hogy a rendszerdinamikai megközelítés nem kultúridegen a magyarországi közegben, és így akár társadalomtudományi téren is használható módszer.

Konklúzió

A szociológiai kutatásokban eddig ritkán jelentek meg rendszerdinamikával kombinált részvételi folyamatok. A szakirodalomból és a magyar kísérlet tapasztalataiból egyaránt kitűnik, hogy bizonyos feltételek között a két terület módszertani társítása jelentős előnyökkel járhat. A részvételi rendszermodellezés feltáró jellegű módszertani megközelítés. Ezen belül is olyan kutatások esetében érdemes alkalmazni, amelyek arra irányulnak, hogy különböző tudásokkal rendelkező csoportok kognitív sémáit egy adott komplex témával kapcsolatban megjelenítsék.

Más kvalitatív módszerekhez képest a részvételi modellezés egyik előnye a vizualitása, ami nagymértékben hozzájárul ahhoz, hogy az eltérő háttérrel rendelkező résztvevők is kapcsolódni tudnak egymáshoz, mégpedig egy semleges kommunikációs csatornán keresztül. A vizuális ábrák segítségével a gondolkodási folyamat könnyen követhető, nem csupán a kutató, hanem a résztvevők számára is. Ezáltal nyomon követhetik, hogy honnan hová tartanak a folyamatban, valamint a folyamat legvégén létrejövő eredményben láthatják, mit hoztak létre együtt. Ebben az értelemben túllépnek azon, hogy csupán „alanyai” legyenek egy kutatási folyamatnak, és ténylegesen sajátjuknak érezhetik a végeredményt. Ez utóbbi különösen fontos lehet például olyan szakpolitikai célú kutatások esetében, amelyek különböző érintetti (*stakeholder*) csoportok bevonásán alapulnak.

A kutató szemszögéből az sem elhanyagolható szempont, hogy az elemzéshez nem feltétlenül kell sokórányi szöveget legépelni, majd az ebből származó adathalmazt szelektálni és kódolni, hanem a létrejött ábrák önmagukban elegendő alapot nyújthatnak a gondolkodási folyamat rekonstruálásához és elemzéséhez. A vizualitás ahhoz is hozzájárul, hogy – szakpolitikai célú kutatások esetén – a kognitívan általában túlterhelt döntéshozók számára átláthatóbb jelentés készülhessen, hiszen könnyebb áttekintést biztosít egy olyan anyag, amely röviden elemez egy-egy ábrát, mint egy több száz oldalas részletes elemzés. Ezáltal talán nagyobb eséllyel hasznosulnak a végző javaslatok.

A módszer vizuális előnyei azonban más nézőpontból hátrányt is jelenthetnek, hiszen az ilyen típusú megközelítések óhatatlanul is leegyszerűsítéseket hordoznak magukban. Míg a módszer kiterjedt és komplex tématerületet tud áttekinteni viszonylag rövid idő alatt, és már a résztvevők egyszeri alkalommal történő bevonása is jelentős összefüggéseket tárhat fel, ez az eszköz nem alkalmas arra, hogy a résztvevőkben megfogalmazódó gondolatokat és felvetéseket a maguk gazdagságában ragadja meg. Így olyan kutatások esetében, ahol elkerülhetetlen, hogy a kutató egy adott felmerülő téma „mélyére fúrjon” és feltárja a felszínen megjelenő részletek mögött rejlő összefüggéseket, ez a módszer nem nyújt megfelelő alapot.

Annak ellenére, hogy a szakirodalom a módszert könnyen tanulhatónak és taníthatónak értékeli, a magyar tapasztalat azt mutatta, hogy a részvételi rendszermodellezés kevésbé alkalmas a kisebb tudástőkével rendelkező társadalmi csoportok véleményének feltárására. Még a magasabb tudástőkével rendelkezők számára is

jelentős kognitív terhet jelenthet egy hosszabb műhelynap. Ezt a jelentős igénybevételt csökkentheti az, ha a műhelymunka több napon keresztül folyik, ez azonban nagyobb kutatási költséggel és a résztvevők időterhelésének növekedésével jár, ami a bevonhatóság rovására mehet.

Összefoglalásképpen, a rendszerdinamika módszerének részvételi folyamatba ágyazása lehetővé teszi, hogy a résztvevők által behozott különböző tudások szintézise kialakuljon. Korlátként azonban megemlítendő, hogy más kvalitatív módszertanokhoz képest (pl. egyéni interjúk, fókuszcsoporthoz vagy akár más részvételi technikák, mint az állampolgári tanácskozás) a megkövetelt gondolkodási mód a szabadabb, asszociatívabb gondolkozást erősen strukturálja és a valóságot bizonyos mértékben leegyszerűsíti, ami értékes ötletek elvesztéséhez vezethet. Ugyanakkor a módszer alkalmas arra is, hogy befogadjon és integráljon a főáramtól eltérő gondolatokat és irányokat annak megfelelően, ahogyan a résztvevők azokat a saját kognitív sémájukban is vegyíteni tudják.

ABSTRACT: The question of participation is not only an abstract theme of social or political theory since planning and conducting participatory processes are laden with practical dilemmas. The main issues of participation can be centered on questions such as who the participants are, how the participatory process is structured and what effect the outcome has on the final decision. These issues come up both when organizers decide about a particular set-up of a process and select their methodological approach. In the last few years, a new type of participatory method emerged in the methodological toolbox of social sciences in which participants develop causal loop diagrams together about a given issue. Moreover, they also elaborate policy recommendations based on these cognitive models. The paper discusses an experiment of the method's adaptation to the Hungarian context and draws the main lessons in terms of its participatory potential.

Függelék

Alapvető értékek a társadalmi részvétel gyakorlatához (IAP2, 2007)

1. A társadalmi részvétel azon az elképzelésen alapul, hogy mindazoknak, akiket érint egy adott döntés, joguk van részt venni annak döntéshozatali folyamatában.
2. A társadalmi részvételnek része az az elvárás, hogy a társadalmi közösség hozzájárulása befolyásolja a végső döntést.
3. A társadalmi részvétel elősegíti a fenntartható döntéseket azáltal, hogy elismeri és közvetíti minden résztvevő – beleértve a döntéshozók – igényeit és érdekeit.
4. A társadalmi részvétel feltérképezi azokat, akik potenciálisan érintettek a döntés által vagy érdeklődnek a döntés iránt, és elősegíti a bevonódásukat.
5. A társadalmi részvétel segíti a résztvevőket, hogy eldönthessék, milyen módon szeretnének részt venni.
6. A társadalmi részvétel ellátja a résztvevőket azokkal az információkkal, amelyek szükségesek a valódi jelentéssel bíró részvételhez.

7. A társadalmi részvétel tájékoztatja a résztvevőket, hogy a hozzájárulásuk milyen módon befolyásolta a végső döntést.

Irodalom

- Abels, G. – Bora, A. (2006): Public Participation, Stakeholders and Expertise: Multi-actor Spaces in the Governance of Biotechnology. *Bielefeld: Policies for Research and Innovation in the Move towards the European Research Area*.
- Andersen, I. E. – Jæger, B. (1999): Scenario Workshops and Consensus Conferences: Towards More Democratic Decision-Making. *Science and Public Policy*, 26(5): 331–340.
- Andersen, D. F. – Richardson G. P. – Vennix, J. A. M. (1997): Group Model Building: Adding More Science to the Craft. *System Dynamics Review*, 13(2): 187–201.
- Andersson, L. – Olsson, J. A. – Arheimer, B. – Jonsson, A. (2008): Use of Participatory Scenario Modelling as Platforms in Stakeholder Dialogues. *Water SA*, 34(4): 439–447.
- Antunes, P. – Santos, R. – Videira, N. (2006): Participatory Decision Making for Sustainable Development – the Use of Mediated Modelling Techniques. *Land Use Policy*, 23(1): 44–52.
- Antunes, P. – Kallis, G. – Videira, N. – Santos, R. (2009): Participation and Evaluation for Sustainable River Basin Governance. *Ecological Economics*, 68(4): 931–939.
- Ariely, D. (2010): *Upside of Irrationality: The Unexpected Benefits of Defying Logic at Work and at Home*. New York: HarperCollins.
- Beall, A. – Fiedler, F. – Boll, J. – Cosens, B. (2011): Sustainable Water Resource Management and Participatory System Dynamics. Case Study: Developing the Palouse Basin Participatory Model. *Sustainability*, 3(5): 720–742.
- Checkland, P. (2000): Soft Systems Methodology: A Thirty Year Retrospective. *Systems Research and Behavioral Science*, 17: 11–58.
- Fazekas M. (2010): *Részvételi költségvetés. A demokratikus döntéshozatal erősítésének lehetősége önkormányzatok számára*. (Kézirat) http://www.mihalyfazekas.eu/Fazekas_Reszveteli_ktgvetes_100807_final.pdf
- Fishkin, J. S. – Luskin, R. C. – Jowell, R. (2000): Deliberative Polling and Public Consultation. *Parliamentary Affairs*, 53(4): 657–666.
- Forrester, J. W. (1987): Lessons from System Dynamics Modeling. *System Dynamics Review*, 3(2): 136–149.
- Forrester, J. W. (1992): System Dynamics and Learner-Centered-learning in Kindergarten Through 12th Grade Education. Text of remarks delivered December, 12.
- Forrester, J. W. (2007): System Dynamics – the Next Fifty Years. *System Dynamics Review*, 23(2–3): 359–370.
- Grady, J. (2008): Visual Research at the Crossroads. *Forum: Qualitative Social Research*, 9(3). <http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/issue/view/11>

- Habermas, J. (1996): *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Haraldsson, H. V. (2000): *Introduction to System and Causal Loop Diagrams. System Dynamics Course*. Lumes, Lund University, Sweden.
- Hedström, P. – Swedberg, R. (eds.) (1998): *Social Mechanisms: An Analytical Approach to Social Theory*. Cambridge University Press.
- Hovmand, P. S. – Brennan, L. – Chalise, N. (2011): Whose model is it anyway? <http://www.systemdynamics.org/conferences/2011/proceed/papers/P1422.pdf>
- Iap2 (2007): IAP2 Core Values of Public Participation. International Association for Public Participation szervezet honlapja. <http://www.iap2.org/associations/4748/files/CoreValues.pdf>
- Isin, E. F. – Turner, B. S. (2002): Citizenship Studies. An Introduction. In Isin, E. F. – Turner, B. S. (eds.): *Handbook of Citizenship Studies*. London & Thousand Oaks & New Delphi: Sage Publications, 1–10.
- Iyengar, S. (2010): *The Art of Choosing*. London: Hachette.
- Jacobsen, C. – Law-Yone, H. (1984): Sociology and System Dynamics. *Dinamica*, 10(1): 1–8.
- Jacobsen, C. – Bronson, R. (1987): Defining Sociological Concepts as Variables for System Dynamics Modeling. *System Dynamic Review*, 3(1): 1–7.
- Jasanoff, S. (2003): Technologies of Humility: Citizen Participation in Governing Science. *Minerva*, 41(3): 223–244.
- Kallis, G. – Videira, N. – Antunes, P. – Pereira, A. G. – Spash, C. – Coccossis, H. – Quintana, S. C. – del Moral, L. – Hatzilacou, L. D. – aloLobo, G. – Mexa, A. – Paneque, P. – Mateos, B. P. – Santos, R. (2006): Participatory Methods for Water Resources Planning. *Environment and Planning C*, 24(2): 215.
- Kesby, M. (2000): Participatory Diagramming: Deploying Qualitative Methods Through an Action Research Epistemology. *Area*, 32(4): 423–435.
- King, C. S. – Feltey, K. M. – Susel, B. O. N. (1998): The Question of Participation: Toward Authentic Public Participation in Public Administration. *Public Administration Review*, 58(4): 317–326.
- Király G. (megjelenés alatt): „Másképpen dönteni” – A részvétel igénye és esélyei Magyarországon. In Pataki Gy. – Fabók V. – Balázs B. (szerk.): *Bölcs laikusok: Környezet, részvétel, demokrácia Magyarországon*. Budapest: Alinea Kiadó – Védegylet – ESSRG, 11–34.
- Kiss G. (2012): Milyen a jó részvétel? Társadalmi részvételi folyamatok értékelése környezeti ügyekben. *Társadalomkutatás*, 19(4): 370–385.
- Knoblauch, H. – Baer, A. – Laurier, E. – Petschke, S. – Schnettler, B. (2008): Visual Analysis. New Developments in the Interpretative Analysis of Video and Photography. *Forum: Qualitative Social Research*, 9(3). <http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/issue/view/11>

- Köves, A. – Király, G. – Pataki, Gy. – Balázs, B. (2013): Backcasting for Sustainable Employment: A Hungarian Experience. *Sustainability*, 5(7): 2991–3005.
- Laird, F. N. (1993): Participatory Analysis, Democracy, and Technological Decision Making. *Science, Technology, & Humans Values*, 18(3): 341–361.
- Lane, D. C. (1999): Social Theory and System Dynamics Practice. *European Journal of Operational Research*, 113(3): 501–527.
- Lane, D. C. (2001a): Rerum Cognoscere Causas: Part I. How do the ideas of system dynamics relate to traditional social theories and the voluntarism/determinism debate? *System Dynamics Review*, 17(2): 97–118.
- Lane, D. C. (2001b): Rerum Cognoscere Causas: Part II. Opportunities Generated by the Agency/Structure Debate and Suggestions for Clarifying the Social Theoretic Position of System Dynamics. *System Dynamics Review*, 17(4): 293–309.
- Lane, D. C. (2006): With a Little Help from our Friends: How System Dynamics and Soft OR can Learn from Each Other. *System Dynamics Review*, 10(2–3): 101–134.
- Lane, D. C. (2007): The Power of the Bond between Cause and Effect: Jay Wright Forrester and the Field of System Dynamics. *System Dynamics Review*, 23(2–3): 95–118.
- Lane, D. C. – Schwaninger, M. (2008): Theory Building with System Dynamics: Topic and Research Contributions. *Systems Research and Behavioral Science*, 25(4): 439–445.
- Lengyel, Gy. (2009): From Community Forums to Civil Discussions. In Lengyel Gy. (szerk.): *Deliberative Methods in Local Society Research. The Kaposvár Experiences*. Budapest: CESR, Új Mandátum, 9–20.
- Martinuzzi, A. – Kopp, U. – Kleingasse, F. (2010): Experience with Systems Constellations in Theory-Based Evaluation-a New Tool to Support Actor-Centred Evaluation. Full paper (abstract No: 10EES-0841) for the 9th International European Evaluation Conference in Prague, October 6–8.
- Meadows, D. H. – Meadows, G. – Randers, J. – Behrens III., W.W. (1972): *The Limits to Growth*. New York: Universe Books.
- Meadows, D. H. – Meadows, G. – Randers, J. – Behrens III., W.W. (1973): *A növekedés határai*. Budapest: Kossuth.
- Meadows, D. (2008): *Thinking in Systems: A primer*. White River Junction: Chelsea Green Publishing.
- Morecroft, J. (2010): System Dynamics. In Reynolds, M. – Holwell, S. (eds.): *Systems Approaches to Managing Change: A Practical Guide*. London – Dordrecht – Heidelberg – New York: Springer, 25–85.
- Pataki Gy. (2007): Bölcs „laikusok”: Társadalmi részvételi technikák a demokrácia szolgálatában. *Civil Szemle*, 4(3–4): 144–156.
- Pataki Gy. – Király G. – Kiss G. – Köves A. (2013): *Nem-növekedés központú gazdaságpolitikai alternatívák: a fenntartható életmód felé való átmenet szakpolitikai lehetőségei*. Budapest: Nemzeti Fenntartható Fejlődési Tanács.
- Pataki Gy. – Király G. – Köves A. – Balázs B. (2012): *A fenntartható társadalom felé*

- való átmenet gazdaságpolitikai alternatívái – A fenntartható foglalkoztatáspolitikai alapvonalai. Budapest: Nemzeti Fenntartható Fejlődési Tanács.
- Prell, C. – Hubacek, K. – Reed, M. – Quinn, C. – Jin, N. – Holden, J. – Burt, T. – Kirby, M. – Sendzimir, J. (2007): If You have a Hammer Everything Looks Like a Nail: Traditional Versus Participatory Model Building. *Interdisciplinary Science Reviews*, 32(3): 263–282.
- RESPONDER (web) Projekt honlap. <http://www.scp-responder.eu/>
- Richardson, G. P. (2011): Reflections on the Foundations of System Dynamics. *System Dynamics Review*, 27(3): 219–243.
- Rose, G. (2007). *Visual Methodologies: An Introduction to Researching with Visual Materials*. Thousand Oaks: Sage.
- Schaffernicht, M. (2010): Causal Loop Diagrams between Structure and Behaviour: A Critical Analysis of the Relationship between Polarity, Behaviour and Events. *Systems Research and Behavioral Science*, 27(6): 653–666.
- Sedlacko, M. (2011): Why does RESPONDER use Systems Mapping for Knowledge Brokerage? RESPONDER projekt. Tájékoztatóanyag. <http://www.scp-responder.eu/>
- Senge, P. M. (1991): *The Fifth Discipline: The Art and Practice of the Learning Organization*. New York: Century Business.
- Sintomer, Y. – Herzberg, C. – Röcke, A. (2008): Participatory Budgeting in Europe: Potentials and Challenges. *International Journal of Urban and Regional Research*, 32(1): 164–178.
- Stave, K. A. (2002): Using System Dynamics to Improve Public Participation in Environmental Decisions. *System Dynamics Review*, 18(2): 139–167.
- Stave, K. A. (2003): A System Dynamics Model to Facilitate Public Understanding of Water Management Options in Las Vegas, Nevada. *Journal of Environmental Management*, 67(4): 303–313.
- Stave, K. A. – Dwyer, M. (2005): A Group Model Building Process to Integrate Land Use, Transportation, and Air Quality Planning in Las Vegas, Nevada. Kézirat. <http://www.systemdynamics.org/conferences/2005/proceed/papers/STAVE396.pdf>
- Stehr, N. (2001): Modern Societies as Knowledge Societies. Smart, B. – Ritzer, G. (eds.): *Handbook of Social Theory*. London – Thousand Oaks – New Delhi: Sage, 494–508.
- The Open University (web): System Diagramming. Learning material. <http://openlearn.open.ac.uk/mod/oucontent/view.php?id=397793>
- Tóth, L. – Göncz, B. (2009): Approaches and Experiences of Previous Deliberative Polling. In Lengyel Gy. (szerk.): *Deliberative Methods in Local Society Research. The Kaposvár Experiences*. Budapest: CESR, Új Mandátum, 21–28.
- Turner, J. H. (2012): *Contemporary Sociological Theory*. Thousand Oaks: Sage.
- van Eeten, M. J. – Loucks, D. P. – Roe, E. (2002): Bringing Actors Together Around

- Large-Scale Water Systems: Participatory Modeling and Other Innovations. *Knowledge, Technology & Policy*, 14(4): 94–108.
- Vennix, J. A. (1999): Group Model-Building: Tackling Messy Problems. *System Dynamics Review*, 15(4): 379–401.
- Videira, N. – Antunes, P. – Santos, R. – Gamito, S. (2003): Participatory Modelling in Environmental Decision-Making: The Ria Formosa Natural Park Case Study. *Journal of Environmental Assessment Policy and Management*, 5(3): 421–447.
- Wakeford, T. (2002): Citizen's Juries: A Radical Alternative for Social Research. *Social Research Update*, 37: 1–5.
- Wheeldon, J. – Ahlberg, M. K. (2011): *Visualizing Social Science Research: Maps, Methods & Meaning*. London – Thousand Oaks – New Delhi: Sage.
- Wilcox, D. (1994): *The Guide to Effective Participation*. Brighton: Partnership.
- Winz, I. – Brierley, G. – Trowsdale, S. (2009): The Use of System Dynamics Simulation in Water Resources Management. *Water Resources Management*, 23(7): 1301–1323.

A népi szociográfia elmélete és gyakorlata: Kovács Imre és *A néma forradalom*¹

Bartha Ákos

akosbartha@yahoo.com

Beérkezés: 2013. 04. 22.

Átdolgozott változat beérkezése: 2014. 03. 06.

Elfogadás: 2014. 04. 12.

ÖSSZEFOGLALÓ: Tanulmányom Kovács Imre legismertebb, *A néma forradalom* című munkáját járja körbe, elsősorban a különböző identitásstratégiák és a szociográfia műfajának kapcsolatára fókuszálva. Utóbbi – általános vélekedés szerint – olyan realista irodalmi műfaj, mely tudományos megismerési mód és politikai tett is egyben. Rövid pillantást vetve Kovács életútjára, írásom a népi mozgalmat a tradicionális vidéki népesség és a modern városi értelmiségi lét határán formálódó közösségeként értelmezi. Elsősorban az alábbi kérdésekre keresem a válaszokat az irodalomelmélet, a kulturális antropológia és a xenológia segítségével (Kovácsra és művére helyezve a hangsúlyt): Mi okozta az átütő sikert? Mi a kutatók jelenlegi álláspontja *A néma forradalom*mal kapcsolatban? Milyen retorikai, kulturális vagy politikai kódokat fedezhetünk fel a szövegben? Értelmezhető-e a szociográfia írója narratív identitásaként? Noha sohasem tartozott az állandóan felmerülő, agyonkutatott témákhoz, a népi mozgalmat aligha lehet megérteni a fenti kérdések beható vizsgálata nélkül.

Kulcsszavak: Kovács Imre, népi mozgalom, szociográfia, *A néma forradalom*, identitás

Egy hányatott életmű

Amikor 1947 őszén – látva az egyenlőtlen politikai küzdelmet – Kovács Imre külföldre távozott, ezzel a nehéz döntéssel nemcsak emigrációs évei, de életművének tabusítása is kezdetét vette. Hiába volt ugyanis a Nemzeti Parasztpárt reménysége a Horthy-rendszer kérlelhetetlen ellensége, a negyvenötös fordulat után egyértelművé vált, hogy nemcsak a jobboldali autokratikus berendezkedés, de a baloldali diktatúra sem egyeztethető össze nemzeti radikális demokrata nézeteivel. Ekképp, bár Kovács az Egyesült Államokban is komoly publikációs tevékenységet végzett, csak a rendszerváltozás előestéjén vált lehetővé gazdag életművének „visszahonosí-

¹ A tanulmány a Magyar Szociológiai Társaság 2013. március 10-én, az ELTE Társadalomtudományi Karán megtartott Kovács Imre-emlékkonferencián („*A paraszteleforma csődje és egy paraszti nemzet víziója a kései modernitás korában*”) elhangzott előadás alapján készült. Ezúton mondok köszönetet a résztvevőknek az inspiráló előadásokért és a tartalmas eszmecsereért, valamint Bognár Bulcsunak a formálódó szövegre vonatkozó hasznos észrevételeiért. A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergenciaprogram” című kiemelt projekt keretei között valósult meg.

tása”. Az örömteli folyamat napjainkban is tart, noha a kinti hagyatékok teljes feldolgozása és a tudományos igényeknek megfelelő, monografikus életrajz megírása még várat magára. Ha csak az utóbbi néhány év termését tekintjük át, megállapíthatjuk: akadnak még nyitott kérdések és (potenciális) viták.² Az alábbiakban azonban nem a Kovács-recepció bemutatására,³ hanem az életmű legismertebb darabjának, *A néma forradalomnak* újszerű értelmezésére vállalkozom. Kiindulópontom szerint a népi szociográfiák – kiváltképp elemzésem tárgya – sajátos identitásstratégiaként is olvasandóak, mivel egy közegéből kiváló egyén számára nyújtanak ön-, csoport- és múltértelmezési lehetőségeket, valamint kínálnak fel politikai alternatívákat, jövőbeli célokat. Erre a szociográfia műfaja azért különösen alkalmas, mert benne – más irodalmi műfajoktól eltérően – a jelenben megtalálni vélt társadalmi problémák egy írói világon „átszűrve” kerülnek történelmi kontextusba epikus formában, gyakorta prózai én-elbeszélésként.

Az elsősorban angolszász szerzőkhöz köthető szociálisidentitás-elmélet az egyén csoportazonosulásából kiindulva az „én” önállóságának, értékességének és cselekvőképességének fenntartására irányuló folyamatokat kutatja. Az elmélet feltételezi a pozitív szociális identitás szükségletét, amit az egyén a csoportidentitás élménye révén kaphat meg. E csoport tagjai számára fontos lesz az a „nézetrendszer, tágabb értelemben vett valóságkonstrukció, amit saját csoportjukkal közösen dolgoznak ki és tartanak fenn” (László 1999: 94–97). Tanulmányomban amellet érvelek, hogy a népi mozgalom szociográfiailrodalmát épp e valóságkonstrukció létrehozásának igénye motiválta. Ekképp a szociográfia „öszvérműfaja”⁴ mint népi identitásstratégia is értelmezendő, benne írásom szűkebben vett tárgyával, Kovács Imre legismertebb alkotásával. Az identitásstratégiák a társadalmi elismerésért és státuszért folytatott harc eszközei (is) egyben (Csabai és Erős 2000: 110), mely belátás lényegében az összes népi szociográfiára érvényesnek tekinthető.⁵ Az identitásstratégia kifejezés az egyes kisebbségi helyzetben lévő csoportok öntudatra ébresztése és jogaik elismertetése körüli problémák miatt került reflektorfénybe a szociálpszichológiában. Joseph Kastarsztejn a jelenséget *elismertetési és különállási* alternatívákra bontotta, további alkategóriákat különítve el e két részrendszerben.⁶ Kastarsztejn

2 A két új, népi mozgalommal foglalkozó monográfia közül Bognár Bulcsu elsősorban Kovács társadalomszemléletéről értekezett (2012), míg Papp István könyvének fókuszába jól érzékelhetően a korábban indexre helyezett politikus került (2012). (Munkáikat részletesen értékelem: Bartha [2012a], Bartha [2013a].) Ugyanebben az évben látott napvilágot Haas György Kovács Imre-kötete, mely inkább a tisztelgés, mintsem az értelmezés igényével készült (2012), míg Molnár M. Eszter 2010-ben közzétett egy vastkos, sok fontos írást tartalmazó, ám bevezető tanulmányában kissé elfogult és pontatlan kiadványt (Molnár M. 2010).

3 A centenáriumi előtti, kifejezetten Kovács Imrével foglalkozó szakirodalomhoz lásd: Monostori (2013: 110).

4 A szociográfia igen sokszínű műfaj, mely a szaktudomány és a szépirodalom határán helyezkedik el (Bartha 2008, 2010, 2013c).

5 A honi modernizációt illetően Pataki épp a paraszti létformával illusztrálta, milyen következményekkel jár, ha „kihullanak” az egyén alól a csoportot fenntartó „társas alakzatok” (2002). Ebben az élethelyzetben jelennek meg az identitásproblémák és az ezeket kezelni igyekvő, különböző „identitásstratégiák”. Ahogyan a paraszti életforma csődjéről 1940-ben könyvet megjelenítő Kovács Imre fogalmaz 1937-ben: „...egyedüli kiút: új életformát adni a parasztságnak, és az új életforma pl. a középosztály életformája is lehet” (1937: 15).

6 Az elismertetési stratégia arra irányul, hogy az egyén csoport-hovatartozását (vagy abbéli szándékát) elfogadtassa, a különállási pedig, hogy – éppen ellenkezőleg – különállását szavatolja. „Kastarsztejn szerint az előbbi fő stratégián belül olyan stratégiákat különböztethetünk meg, mint a konformizáció, az anonimitás vagy a depersonalizáció, valamint az asszimiláció, míg az utóbbin belül olyanokat, mint a differenciáció, a láthatóvá válás és a szingularizáció vagy individualizáció (amely a korábban hátrányként megélt jegyeket pozitív értékkel ruhazza fel)” (Erős 2001: 77, kiemelés az eredetiben).

modellje alapján a népi mozgalom érdekes kettősséget mutat. A társadalomreformer népiek jelentékeny hányada ugyanis több szempontból sikerrel integrálódott abba a középosztályba, melyet vehemensen ostorozott egy többmillió, jogfosztott csoport nevében. Egy konkrét példát említve: Illyés hivatalnokként, 1937-től a Magyar Nemzeti Bank sajtóreferenseként (Vasy 2002: 55–56), rendszerellenes kapcsolatai ellenére már nyilvánvalóan a sokat szidott hivatalnok középosztály tagja (is) volt, noha nem innen, hanem az irodalmi/kulturális mezőből⁷ fogalmazta meg radikális társadalomkritikáját. A népiek értelmiségi helyzetük mellett gyakorta kormánypárti lapok szerkesztőségében (Féja Géza, Kodolányi János), belügyminiszteri felkérésre betöltött közszolgálatban (Szabó Zoltán) dolgoztak, elit belvárosi kávéházakba jártak, és adott esetben (üldöztetve is sikeres íróként) szolid budai lakást tartottak fenn (Kovács Imre).⁸ Benkő Péter számításai szerint a népi mozgalom vezetőinek több mint a fele rendelkezett felsőfokú végzettséggel, az általa elemzett 351 főből pedig 226-nak volt értelmiségi vagy hivatalnoki állása (1996: 9–10).⁹ Kovács Imre *A néma forradalom* bírósági ügye miatt ugyan nem szerezhette egyetemi diplomát, de őt sem sorolhatjuk máshová (Tóth 2013: 36). A népi mozgalom sajátossága tehát, hogy míg a személyes életutak számos pontján az első (elismertetési) stratégia lehetőségei látszanak érvényesülni (*konformizáció*), addig a mozgalom – annak politikuma és az írárok – különutasságával tüntetett a rendszer ellen (*különállási stratégia*). Aligha véletlen, hogy Gyáni Gábor épp a paraszti *individualizáció* győzelmeként értelmezte legutóbb Németh László *Gyászát* (2013), és maga a mozgalom is joggal tűzhette volna zászlójára a „láthatóvá válás” kíváncsiságát (a kurzivált fogalmak mind Kastersztein részregiszterei).

A politikai hanghoz szükséges integrációban a népieket modernizációs változások is segítették. Ellentétben a századelős agrárszocialistákkal vagy a Kovács által is említett kaszáskeresztesekkel, a hangulatkeltés nem vidéken kezdődött. A népiek nem kívülről próbálták meg – szó szerint vagy átvitt értelemben – bevenni Budapestet, hanem a politikai centrum mozgósító erejét kihasználva, a fővárosból indulva igyekeztek kikényszeríteni a változásokat. A modernitás és népiség disszonáns kapcsolatának feltárásával még adós a történelemtudomány, azonban aligha kétséges, hogy a határozott paraszti érdekképviselő mellett modernizációs öntudat is szükségeltetett a népi politikához, melybe a nagyvárosi lét lehetőségeinek (könyvkiadók, kávézók, monstre tüntetések) igénye ugyanúgy beletartozott, mint a polgári életnívó vagy bizonyos nyelvi minták követése. E sajátos kettősség identitásformáló hatásait veszem górcső alá a következő fejezetben.

7 A népiek kapcsán érdemes megjegyezni, hogy Bourdieu a kulturális mező résztvevőinek – „az ész, az értelem és a szabadság” ügyében – politikai aspirációkat is megenged, sőt „az emberi szellem fejlesztésére” üdvösködik is (Bourdieu 2002: 200). Ki kell emelni ugyanakkor, hogy Bourdieu „munkásságának középpontjában egyértelműen a modern társadalmak osztályszervezete áll, empirikus tanulmányaiban mindenekelőtt Franciaországot” (Wehler 2001: 248).

8 Utóbbi jelenség – mint tudjuk – egyenesen világnézet, méghozzá polgári (Mészáros 2010). Kovács lakásvizonyait Lugosi András tárgyalta részletesen az MSZT centenáriumi konferenciáján. A népiség és a polgárosodás problémáját körvonalazom: Bartha (2014a).

9 Ugyanakkor óvatosságra int, hogy a népi elitlistára olyan apolitikus értelmiségi is felkerült, mint Weöres Sándor.

Nem fog a macska egyszerre kint s bent egeret?

Mivel *A néma forradalom* keletkezésének körülményeit igen jól ismerjük, ezúttal csupán az érvelésünkbe illeszkedő vonatkozásokra koncentrálok.¹⁰ Kovács először az Athenaeum Kiadó *Magyarország felfedezése* sorozatában kapott felkérést a Tiszántúl, pontosabban Hajdú, Bihar és Szolnok vármegyék feldolgozására. A 23 éves szerző ekkor már Szekfű Gyula *Magyar Szemléjének* munkatársa, ismert közíró, több mint 70 hosszabb-rövidebb írás szerzője (Hartyányi 1993: 14–16), aki a társ-szerzős kemsei kötetével a monografikus szociográfia műfajában is letette névjegyet (Elek et al. 1936). Mint írja, „nagy buzgalommal” látott munkához, aztán „valahol a felénél” abbahagyta az írást. Ekkor ugyanis „már *A néma forradalom* víziója gyötört, azt kellett megírnom” – vallott később döntéséről (Kovács 1958: 74). Víziójához közvetlen ihletet egy háromhetes útból merített: 1936 tavaszán Matolcsy Mátyással Zalaegerszegtől Békéscsabáig bejárták Dél-Magyarországot.¹¹ Kovács 1936/37 telén mindössze két hónapos (folyamatos) munkával vetette papírra tapasztalatait és összegezte kutatásait a Diákok Házában. A kötet könyvnapra jelent meg és óriási siker lett, noha a harmadik kiadást az ügyészség lefoglalta. A szerzőt a Márciusi Front zászlóbontása 1937. március 15-én a figyelem középpontjába repítette.

A könyvnél három startpozíció hangsúlyozandó, a társadalomkutató attitűd, a személyes érintettség írói vallomásszerűsége, továbbá a mindkét megközelítési módot uraló politikusi tettvágy. Saját szavaival: „Nekem nem volt szükségem módszeres falukutatásra ahhoz, hogy a parasztságot, a magyar falu kétségbeejtő viszonyait megismerjem. Én beleszülettem az agrárszegénységbe”, a falukutatás „csak felújította emlékeimet, amelyeket magammal hoztam a mélyből” (Kovács 1958: 69–71). Kovács vallomását kritikával kell fogadjuk, mert bár láthatóan hangsúlyozta „élményközeliségét”¹², apja uradalmi kulcsár, anyai nagyapja pedig bognármester volt, ezek pedig közel sem a legutolsó pozíciók a pusztai hierarchiában.¹³ Közvetlenül a cselédségből nem jött – nem jöhetett – egy népi potentát sem, ahogyan többek között éppen ő mutatott rá idézett írásában (Kovács 1958: 69–71).

Ami a kiemelkedés lehetőségét illeti, a népiek nem saját demitizált gyökereiket, inkább a felemelkedő, néptől, gyökereitől idegenné lett parasztság kérdését exponálták a két világháború között. Illyéshez¹⁴ vagy Erdeihez (1984) hasonlóan Kovács az első generációs értelmiségieket ostromozva 1935-ben megállapította, hogy

10 A keletkezéstörténethez lásd Erdész Ádám összefoglaló írását az alábbi kiadás végén: Kovács (1989: 283–312). A tanulmányban szereplő, szerző és/vagy évszám nélküli oldalszámok erre a kiadásra hivatkoznak.

11 Bár a szakirodalom megfélemedezik róla, nem először tehettké ezt. Kovács egy 1935-ös tanulmányában is hivatkozik egy kétfetes közös tanulmányútra (Kovács 1935c: 65). Matolcsy a Horthy-korszak egyik nagy politikai vándora, aki karrierje során megfordult a kormánypártban, a kisgazdáknál, majd a nyilasoknál is, hogy a korszak végén ismét a kormánypártnál kössön ki. Az 1937-es, Féja Géza és Kovács Imre védelmében írt, Lázár Andor igazságügy-miniszterhez intézett interpellációjában kiemelte, hogy ő maga Gömbös Gyula miniszterelnök megbízásából ment Sövényházára felmérni az állapotokat. Saját bevallása szerint írásban (táblázatokkal, statisztikai kimutatásokkal) jelentést is tett Vass Elek minisztériumi osztályvezetőnek az uradalomban tapasztalt állapotokról (Parlamentári interpellációja: 189–203).

12 Geertz valójában Kohuttól kölcsönözte e fogalmat (N. Kovács 2007: 107).

13 Családja társadalmi státuszát részletesebben ecsetelve a hetvenes évek végén úgy fogalmaz, hogy „apám inkább a tanítóval, a kertésszel vagy a mesteremberekkel (...) barátkozott” (Huszár 2005: 176).

14 Lásd például Illyés *Nem menekülhetsz* című versét.

„mindig csak kiválás történt, visszatérés nemigen” (Kovács 1935a: 63). Az eszményi „kulturparasztban” gondolkodó ifjú (Kovács 1934) számára „a visszatérés azt jelenti, hogy az egyetem elvégzése után haza megyek a falumba orvosnak, állatorvosnak, papnak, jegyzőnek, ügyvédnek, gazdálkodónak, egészen másképp végezve az »intelligencia« feladatát, mint az »osztályidegen« elődök. A visszatérés után jön az igazi munka: a falu kiemelése mostani helyzetéből” (Kovács 1935a: 63) – tette hozzá, bár ő végül életvitelszerűen nem tért vissza a családjához, lévén a paraszti érdekképviselet politikai útjára lépett.

A népiek mozgalmi színre lépése a fent körvonalazott határhelyzetnek is köszönhető, mert a társadalmi anomáliák felismerése gyakorta csak kívülről, egyfajta „(fél) idegen pillantás” által válik lehetségessé. Fehér M. István szerint az identitásképzés másképp, mint az „idegenségtapasztalat feldolgozása révén, nem is lehetséges” (2003: 11), ám ehhez a feldolgozáshoz a parasztság jogaiért küzdő népiek – némi képp paradox módon – nem nélkülözhatték a *másik* réteg gondolkodásbeli, nyelvi sémáit sem. Ellentmondásos helyzetükre mutat rá Prágai Tamás Illyés ars poeticája kapcsán: „...az ábrázolás tárgya (»egy népréteg lelkületének ábrázolása«) azok számára, akik nem »belőle származtak«, megérthetetlen. Márpedig Illyés olvasói nem azok, akik a pusztákról származnak (vagy legfeljebb kivételes esetben, mint Illyés is, ha valamiféle családi mobilitás következtében [...]) kiszakadnak az eredeti, inspiráló kulturális közegből). Tény ugyanis, hogy a népi írók, Illyés, Németh vagy Szabó Dezső olvasói – a harmincas években – nagyjából ugyanazok, akik, mondjuk, Máraié vagy Kosztolányié” (Prágai 2003). Felvetődik a kérdés: hogyan képesek sikeresen, mégis hitelesen megszólítani ezeket a rétegeket a népiek?¹⁵

A probléma egyszerre érinti a két kasterszteini regisztert, vagyis a népiek egyéni polgárosodási, akkulturációs stratégiáját (a *másik* rétegbe) és csoportszinten megnyilvánuló politikai küzdelmüket (a *másik* ellen). Ami a konkrét stratégiákat illeti, Veres Péter saját fegyverével győzné le a politikai riválisokat, vagyis a tudományos/politikai nyelv standardizáltságára hívja fel a figyelmet és „a nép” nyelvében való érdekérvényesítés kilátástalanságára utal.¹⁶ Az írói szerep felől nézve Veres egy korábbi, nyelvi (ön)reflexiót mintázó gondolatmenete szintén arra a már Kazinczy, W. Humboldt és főleg Wittgenstein óta közismert tézisére épül, miszerint nyelvünk behatárolja a világról való tudásunkat és végső soron magát a gondolkodásunkat is (Veres 1986: 28). A népiek e gondolatsort továbbfejlesztették azzal a szomorú belátással, miszerint a beszélő beszédének tárgyához (a néphez) nem alkalmas a tárgynak (tehát a népnek) a beszéde. Mint Gyáni Gábor figyelmeztet Erdei Ferenc kapcsán: „...az a nyelv, amire ágensként maga is szert tett valamikor [*a népi író*], köz-

¹⁵ E problémát részletesebben körbejártam: Bartha (2013c).

¹⁶ Mint fogalmaz: „Ha arról beszélünk – s ma már arról beszélünk –, hogy érettek és méltók vagyunk a közösség dolgaiban való teljes jogú részvételre, akkor bizony meg kell tanulunk a társadalomtudomány, közgazdaságtan, de még a szellemi tudományok, irodalom, történelem fogalmait is, mert az elvont gondolkodásban való jártasság nélkül a közösségi életben nem lehetünk egyenrangú tényezők. Éppúgy nem értjük meg a népi közösség vezetőit, ahogy grófjaink, papjaink nyelvét eddig sem értettük” (Szárszó 1943: 177).

vetlenül nem alkalmas arra, hogy parasztként szerzett tapasztalatait szociológiai diskurzus formájában továbbadhassa” (2010: 51). Ám nemcsak a szociológia, hanem az etnográfia is megerősíti az idegenség nyelvi feloldhatatlanságát (Nyíró 2005: 275). Veres – ezt az ellentmondást felismerve – a csoportcélként megfogalmazott különállási stratégiához adaptációs elemeket rendel.

Szabó Zoltán szavaival válaszolva a fenti kérdésre: „...nálunk népművészet vagy népi termék, éppúgy, mint a »népies« irodalom, csak akkor remélhet sikert a középosztály szélesebb rétegeiben, ha a népit lefordítja a középosztály nyelvére. E lefordításban a népit a középosztály ízléséhez alkalmazza, elrontja, higgá és szentimentálissá teszi” – tette hozzá igen (ön?)kritikusan Szabó (1986: II/79), akaratlanul is a „fordítás” xenológiai jelenségét körvonalazva, mely „arra szolgál, hogy az idegenséget normalizálja, és az idegent »másikká«, vagyis együttműködési vagy versengési kapcsolat partnerévé alakítsa” (Assmann 2008: 263–264). A *kutatandók* közül épp csak kiemelkedő *kutató*, Kovács Imre a „katedrai formák” elvetésével, a nép közt való elvegyüléssel, „természetes közvetlenséggel” igyekezett oldani az idegenséget, népi gyökereinek köszönhetően bizonyára nem is eredménytelenül.¹⁷ Hogy azonban pontosabban tudjuk pozicionálni a két világháború közti „neobarokk társadalomban” *A néma forradalom* szerzőjét, a népi identitásstratégiák felvázolása után nem lesz haszontalan futó pillantást vetni a kor által kínált értelmiségi szerepekre.

„Más közeg az irodalom, és megint más a politika”¹⁸ – szerepek és minták

Noha naivitás egyfajta neutrális kiindulási pontot feltételezni tudományos kutatásoknál, e belátás nem vezet szükségszerűen a tudományos igazság megismerésébe vetett hit relativizálásához (Bartha 2013b). A tudományszociológia érdeklődése már a hatvanas években a tudományos eredmények társadalmi referenciáira irányult, a politikum (tudománypolitika) helyét e két szektor közti közvetítői státuszban jelölve ki (Mosoniné Fried és Tolnai 2008: 15). Az utóbbi évtizedekben a narratív elméletek meggyőzően bizonyították azt is, hogy a tudományos gondolkodás korántsem mentes a szociális konstrukció, a narrativitás elemeitől és a közélet irányultságától. Vagyis „a tudomány világa éppen úgy a »jó« történetekre fogékony, mint a társadalmi kommunikáció egyéb területei” (László 1999: 57–58). A magyarországi földkérdés annyiban tekinthető „jó történetnek”, amennyiben univerzális magyarázóelvvé növe először a kulturális, majd a politikai szférában diadalmaskodott (témaként legalábbis). A földbirtokrendszer szociális anomáliái először a népiek féltudományos szociográfiai nyomán teremtettek közéleti hangulatot, majd ezt a politikai

17 Fóti falumunkájuk kapcsán megjegyezte, hogy a spontán módon helybelieket is mozgósító előadások által „egyszerre vagyunk hallgatók és előadók, illetőleg szórakoztatók” (Kovács 1935a: 67).

18 Kovács (1943: 20).

mező reprezentatív tereinek meghódítása követte,¹⁹ miközben a – Horthy-korszak uralmi rendszerétől korántsem független – tudományos mező is mozgásba lendült, mindenekelőtt Teleki Pál és Magyary Zoltán²⁰ érdeklődésének köszönhetően. Közismert a kormánykörök kapcsolata egyes fiatal szociográfusokkal – Szabó Zoltán mellett elsősorban épp Kovács Imrével (Erdész 1993; Monostori 2013) –, így számunkra ennél fontosabb kérdés, hogy miért pont a „Műegyetem” került Kovács látókörébe.

A választ röviden úgy lehetne összefoglalni, hogy mivel a szociológia intézményesülése még gyerekcipőben járt,²¹ a kor agrárproblémáinak tudományos igényű feltérképezéséhez a földrajztudományon (emberföldrajz, tájföldrajz, honismeret)²² és a közgazdaság-tudományon keresztül vezetett az út. E két diszciplína száalai a két világháború közt nőttek össze, noha a Királyi Magyar Tudományegyetem közgazdasági karának felállítását már a dualizmus utolsó éveiben kezdeményezték. Politika és tudományosság számára közös célként fogalmazódott meg a közigazgatás professzionalizációja, noha a tervet nagy erővel támadta több, gazdasági képzést folytató tanintézet. Végül 1920 őszén nyitotta meg kapuit az intézmény, mely elvileg az új kurzus szellemében kívánta segíteni a gazdasági őrsváltást. A kar intézményesülésében elévülhetetlen érdemei vannak a gazdaságföldrajzi tanszéken oktató Teleki Pálnak, aki jelentős kormányzati pozíciói mellett négy ízben irányította a húszas években szinte végig önállósodás és betagozódás között lavírozó intézményt. A megoldás a harmincas évekre maradt: 1934-ben a nagy rivális Műegyetemet (ide iratkozott be Kovács Imre 1933-ban), az állatorvosi főiskolát és a soproni bányászati főiskolát egyesítették a közgazdasági karral, létrehozva a Magyar Királyi József Náador Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemet (Ablonczy 2005: 242–256). A *Néma forradalom* szerzője itt ismerkedett meg a szakszerű adatkezeléssel, a grafikonok, táblázatok világával, a statisztikai és könyvészeti ismeretekkel, tehát „a tudományal” (Szabó A. 2003: 428; Benkő 2013: 153–155).

Hogy lett ebből mégis szociográfia? Válaszunkhoz érdemes megfontolni, hogy a két világháború közti éra nemcsak hazánkban volt a „tényszerűség” műfajteremtő, különböző művészeti ágakat és tudományterületeket egyaránt megérintő nagy periódusa (Csengey 1983: 107–110). Az összefüggéseket érzékelteti, hogy a német eredetű „új tárgyiasság” (Illés L. 1999: 56–82) után kapta nevét az „új történelmi realizmus”-nak is nevezett történelmi iskola, mely szociológiai megközelítéseivel hívta fel magára a figyelmet a harmincas évekbeli Magyarországon. Követők közül kiemelkedett a népiségtörténet révén elhíresült Mályusz Elemér (Romsics 2008: 186;

19 Jelzésértékű ebből a szempontból (is) a liberális-konzervatív politika doyenjének, Bethlen Istvánnak 1939-es képviselői búcsúlevele: „Ma nemzeti próféta csak az (...), aki a nemzeti érdek szent nevében zsidót früstököl, gróftot ebédél, és lefekvés előtt minden földet és vagyont szétoz, ami nem az övé” (idézi Romsics [1999: 401]). Két évvel később már Kovács is úgy vélte, hogy „...mennyi család, ámtás, mellébeszélés, felkészületlenség és érvényesülési szándék gyűjtőmedencéje volt az utóbbi években e szé: földreform” (Kovács 1941b: 35).

20 A Magyary körüli csoport jó ábrázolása A tanítványok című film Bereményi Géza rendezésében.

21 Mindössze Krisztics Sándort – akit Kovács nem sokra tartott (Huszár 2005: 181–182) –, a pécsi egyetem jog- és államtudományi karának egyetemi tanárát és Dékány Istvánt, a budapesti egyetem történetfilozófia magántanárát említhetjük meg e helyütt (Andorka 2006: 90–94; Torkos 1989).

22 Részletesen: Fodor (2006: 328–362, 367–372).

Erős 2012: 9–27, 250–288). A magyar népiségtörténet politikai (irredenta, völkisch) áthallásai ellenére tudományos alapokra épült, és ismert olyan interpretációja, miszerint éppen ezért „a magyar népi mozgalom legnívósabb szószólója is lett” egyben (Várdy 1978: 237). A honi szociográfia kialakulásáról írt tanulmányának zárszavában Huszár Tibor is a tudományos és az irodalmi megismerés szükségességét, valamint ezek egymásra gyakorolt hatását hangsúlyozta (1981: 96). A miérteket illetően – ha csak a *Századokra*, a *Földrajzi Közleményekre*, a *Közgazdasági Szemlére* vagy a *Magyar Statisztikai Szemlére* gondolunk – el kell vessük azt a megállapítást, miszerint a harmincas években „nem kristályosodtak még ki a szakmai fórumok” (Szabó A. 2003: 418). Vélhetően közelebb járunk az igazsághoz, ha a szociográfiát a kor multidiszciplináris lehetőségeként fogjuk fel, ahol egyszerre érvényesülhetett történelemtudományi, földrajztudományi, közgazdaságtani és statisztikai megközelítés (a még nem intézményesült szociológiai aspektusokról nem is beszélve), illetve elsősorban a nem tudományos szempontok. A legfontosabb elem azonban a Szabó Dezsőtől örökölt radikális politika volt, amit a korabeli tudományfilozófia kiűzendőnek tartott elefántcsonttornyából (Bognár 2012: 53–105).

A szociográfia tendenciózusságát jóformán senki sem vitatja. Kovács Éva és Melegh Attila már a kilencvenes évek közepén elkalauzolták olvasóikat Erdei Ferenc „elvárszolt kastélyába”, bemutatva, hogy a modern kori magyar társadalomtörténeti mesternarratíva tükörjátékai milyen következtetlenségeket eredményeztek. Erdei „változékony identitású” szövegében történetírás, történetpszichológia, marxista társadalomkritika, tudományos esszé és politikum „jól” megfér egymás mellett, és bár az írás ezer sebből vérzett, így is számos befogadó elvárását tudta (tudja) teljesíteni (Kovács és Melegh 1995: 487–505). Kovács Imre személyes sorsából és a kifejezetten korra hangolt koncepcióból adódóan *A néma forradalom* közel sem futott be az Erdei-szöveghez mérhető karriert, ám a változékony szociográfusi szerepeket itt is felfedezhetjük.

Kovács saját tudományos, publicisztikai és szépírói tevékenységét a gyakorlati célok alá rendelte, amihez politikus alkatként minden adottsága megvolt: „olyan módon tudta alakítani és magyarázni a valóságot, ahogyan azt saját céljai megkívánták” (Papp 2013: 62). A kritikát eleve nehezen viselő korabeli politikai rendszer mellett épp ez a sokat emlegetett „tendenciózusság” vezetett a falukutató-perekhez, amint azt maguk a népiek is be-bevallották. „Nem volt módszeres és egységes társadalomszemléletük, de nem is ragaszkodtak szigorúan a szociológiai értékeléshez, mert az volt a céljuk, hogy olvasható könyveket adjanak a közönség kezébe, és felhívják az egész ország figyelmét a parasztságra. (...) csak azt vették észre, ami igazolta korábbi elképzeléseiket a parasztságról” – vallott Kovács a falukutató írókról (1941a: 28), de idézhetnénk a Horthy-rendszer „mainstream”-jétől igen messze álló Darvas Józseftől is (1987: 6).

A két világháború közti korszakban ez a fajta módszertani nagyvonalúság, sokoldalúság és nyíltan vállalt politikum nem nyerte el a kormánypolitikához több szálon

kapcsolódó hivatalos szociológusok, földrajz- és történettudósok tetszését, sőt még a néprajztudományt is megosztotta a népiek koncepciója.²³ A legismertebb példa éppen Kovács Imréhez és társaihoz kapcsolódik, akiket Teleki Pál a tudomány nevében tagadott meg 1938 novemberében, a Károlyi-palotában megrendezett Táj- és Népkutató Központ kiállításának megnyitója után. A szerepek mobilitását érzékelteti Kovács Telekinek címzett nyílt levele, ahol már a megszólításnál is hezitál (Miniszter Úr – Professzor Úr), s míg végül az előbbi mellett dönt, mégis pont fordítva érvel: „...nagyméltóságod tudós a szó igazi értelmében. Tudós, aki csak az abszolút igazságot keresi”. Kovács a politikai és a tudományos mező összefonódására való utalás mellett a földrajztudomány politikai alkalmazásának korlátait is felsorolja: a táj- és népkutatásban csak a táj érdekli, az embert csak mint földrajzi tényezőt tárgyalja, a társadalmi, gazdasági és szociális viszonyokat nem érinti (Molnár 2010: 117–120). Konfliktusuk azonban nem tudományos jellegű, hanem merőben politikai természetű volt. Míg ugyanis Teleki az intézményesült tudományos világban és a hatalmi struktúrában egyaránt magasan pozicionált konzervatív politikusként szólalt meg, addig *A néma forradalom* szerzője politikai eszmevilága „a részvételi demokrácia, a politikai szabadságjogok és a vidéki agrárnépesség érdekei iránt elkötelezett amerikai agrárpopulizmus magyar rokonának tekinthető” (Papp 2013: 67). Nem meglepő tehát, hogy eltérő pozíciójuk közös nevezőre hozatala még a népiek közül leginkább politikusi vénájú Kovács számára is lehetetlen küldetésnek bizonyult.

Érdekes módon, míg a politikus tudósok „szakterületüket féltették a kontárok-tól”, az ekkor még kizárólagosan szociográfiákat megjelentető fiatal szerzőket (Erdei Ferencet és Kovács Imrét például) nem tudósnak, hanem írónak tartotta a közvélemény. Mindez jól példázza, hogy nemcsak maga az alkotó vagy egyfajta autorizáló közeg dönti el egy szöveg – vagy épp maga az alkotó – sorsát, de a befogadói, olvasói tudatot sem lehet figyelmen kívül hagyni a minősítésnél (Berkovits 1978: 3–12)²⁴. A képletet szerepekben gondolkodó íróink kuszálják össze még jobban. Csupán Németh Lászlót említem meg e helyütt, akinek önéletírásait Gyáni Gábor mint változékony narratív identitást értelmezte legutóbb (2008). Mindez Kovács esetében is megfontolandó, amennyiben *A néma forradalmat* egy (középosztálybelivé váló) népi író identitásigazoló mestermunkájának tekintjük.

Hasonlóképpen más szociográfiákhoz, *A néma forradalom*nál is hangsúlyos a sokoldalúság és a műfaji szórtság. Borbándi Gyula mérvadó megállapítása szerint „elbeszélés, szociológia, útirajz, társadalmelemzés váltja egymást” a műben, végeredményképpen pedig „értekező próza” „harci irata” lett a munka (1989: 221). Némethi Dénes e „többféle elemzési típus szervesen egymás mellé állítását” emeli ki az általa

23 Bár Györfy István kapcsolata a népiekkel közismert, mégsem ez a viszony tekinthető általánosnak. A néprajztudomány képviselőit megrettentette „a kulturális széthullástól, a biológiai széteséstől és az idilli végleges eltűnésétől való félelem”. A szociográfus írók pedig „talán Féja Géza kivételével, különösen a kezdetekben, visszahúzó erőt, a primitívség kultuszát látták a néphagyomány kutatásában, mely eltakarja a valóságos problémákat” (Kósa 2007: 336–344).

24 Berkovits tévesen ide, a kizárólagosan szociográfiákat író fiatalok táborába helyezte a költőként induló Szabó Zoltánt is (lásd: Hegedűs).

„könyvkonglomerátumnak” nevezett kötet kapcsán (1985: 196, 200). Molnár M. Eszter gyűjteményes kötetében szintén rámutat, miszerint Kovács Imre életművében „történelmi, politikai és irodalmi írásai között nehéz határt húzni” (2010: 6), és ezt a megállapítást *A néma forradalomra* is érvényesnek tarthatjuk. Bognár Bulcsu Kovács Imre 1945 előtti munkáinak tárgyalásmódját „szakszerűbb közéleti publicisztikának” minősíti és a „közírói perspektívát” hangsúlyozza (2012: 170), Papp István pedig „hatalmas, rendkívül komor, sötét színekkel festett történelmi tablónak” nevezi az 1937-es nagyszociográfiát (2012: 112). Ami a legújabb értékeléseket illeti, Haas György eléggé érthetetlen módon a „biográfiai munka” kifejezést használja (2012: 17), míg Birkás Anna invenciózus tanulmányában amellett érvel, hogy Kovács ebben az időszakában „leginkább etnográfusnak” tekinthető. Birkás véleményével vitatkoznunk kell, hiszen – noha meggyőzőek a szerző párhuzamai Kovács szociográfiája és a francia etnográfiai szürrealizmus között – az etnográfiai olvasat túlhangsúlyozása – a politikum rovására – aligha védhető álláspont. Ugyanakkor helyesen mutat rá a szerző, hogy *A néma forradalom* lényegében egy holista szemléletű interdiszciplináris kísérlet (Birkás 2013: 45, 58–60).

Mint már volt szó róla, épp ez a fajta totalitás volt a szociográfia nagy lehetősége. Egyik 1935-ös írásában Kovács Imre is felfigyelt rá, hogy Magyarországon nemcsak azért „öszvérműfaj” a szociográfia, mert a szaktudomány és a szépirodalom határmezsgyéjén helyezkedik el, hanem mert a szaktudományok is osztozkodni kényszerülnek rajta: „A magyar szociográfiai munkák történelmi és földrajzi vonatkozásokkal, a gazdasági helyzet rövid ismertetésével és a földbirtokmegoszlás statisztikájával rendszerint kimerítettnek tekintették a faluismeretet. És így inkább az egyes részletek (földrajzi, történelmi, gazdasági) egyesített monográfiáinak, mint szociográfiának lehetne azokat nevezni” – ítélkezett Kovács,²⁵ elismerve a szociográfia szintetikus mivoltát, ám hangsúlyozva a diszciplínák összefüggéseit, a gyakorlatiasság szükségét, a modern tudományok fontosságát és – meglepő módon – a tendenciózusság elleni védekezést, vagyis a hideg objektivitást. Kovács az ifjúsági falukutató csoportok dilettantizmusát ostorozva az aktív, vagyis a bajok orvoslására is hangsúlyt helyező szociográfia mellett tette le a voksát – ekkor még legalábbis (1935a: 61–68).²⁶

Két évvel később más koncepció mentén dolgozott az immáron „víziója” által gyötört szerző. Koncepcionális váltásának oka, hogy míg 1935-ben a *Magyar Szemle* ifjú társadalomtudósaként szólalt meg (politikai ambíciókkal, ám a tudományos mézóból), addig *A néma forradalomtól* aligha vitatható el a politikai töltet és a szépírói ihletettség, amivel már rögtön az első oldalon találkozunk. A mottóul választott

25 Kovács megjegyzése a két világháború közti korszak „népéletkutatóira” vonatkoztatva helytálló. A szociografizálást nem íróként vagy hivatásból űző népéletkutatók, vagyis a helyi intelligencia egy része lelkiismeretesen, ám különösebb előképzettség nélkül adatolta „faluja” fontosabb történéseit, ami a nagyobb perspektívában gondolkodó népi és hivatalos szerzők horizontján kívül esett. Lásd: Bartha (2013d: 227–275).

26 Ugyanakkor a lelki folyamatok és a mentális változások kutatásának fontosságát is hangsúlyozta a szerző – ezek pedig kitüntetett témái maradtak nagyszociográfiájának is (Kovács 1935a: 61–68).

három sor Madáchtól lényegében költői kérdés; kiutat, gyógymódot nem kapunk a bajokra a kötet lapjain.²⁷ Az idézet ráadásul csonkított, Kovács jelzés nélkül kihagyta az általa – vagyis a politizáló író által – bizonyára feudális ízűnek tartott sort („Nemesbedvén, hogy trónodhoz közelgjen”) az eredetű műből.²⁸ Az irodalmi ihletet vélhetjük felfedezni a *Szózat* fejezetcímként való evokálásában is („A sírt, hol nemzet süllyed el”, 42), ám aligha szükséges a lírai hangvétel alátámasztására további példákat sorolni, hiszen az „élő koporsók” (vagyis az egykézű, gyermekeiket elveszejtő baranyai asszonyok, 70) vagy „a nagybirtok halálgyűrűjének” (72) metaforája is meglehetősen közismert (a címen kívül). A szöveg retorikus felépítettsége (például a *néma forradalom* visszatérő ismétlése a fejezetek végén), valamint a meglehetősen szabados tipográfia (fontosabb nevek, kifejezések kapitálisan szedése) is az írói szerepet támasztja alá. Ha ezt a szerepet közelebbről szemügyre vesszük, a tények és adatok közt lavírozó szociográfus bújik ki alóla.

A néma forradalom hangja

A *néma forradalom*ban egy bevett szociográfusi/etnográfusi eljárással, az utazásos keretezéssel találkozhatunk. Utazóként jelenik meg előttünk a kompra igyekvő Kovács és Matolcsy (nevesítve), majd egy útirajzzal búcsúzunk el tőlük a kötet végén. Nehezen tagadható tehát a referenciális paktum érvényesítése, legalábbis, ami az olvasói elvárásokat illeti.²⁹ A beszédhelyzet „jellemző mozzanata a keresésre indulás (quest) – azaz egyfajta kutatást, kalandot és felfedezést magába foglaló utazás” (Atkinson 1999: 123), amit legeklektánsabban talán az 1933-as, bizonyára Kovács által is olvasott *Pusztulás* példáz. Az Illyés hazaútját bemutató rész a földrajzi távolság metaforikus jellegét érzékelteti, a sötétben elmerülő falvak látványa nemcsak az utazásra utal, hanem egyenesen a nemzethalál víziójába torkollik a mű végén (1933: 18). Az író szándéka éppen a közvélemény felrázása volt – hasonlóképpen, mint Kovácsnál, négy évvel később.

A szociográfusi szövegszerkezet sajátja tehát az idegenségtapasztalat földrajzi távolsággal való metaforizációja, hiszen „az etnográfiai írás allegorikus jellegű mind tartalmi (amit a kultúrákról és történeteikről állít), mind pedig formai (amit textualizálásának módja magában foglal) szinten” (Clifford 1999: 152).³⁰ Mindez *A néma forradalom* esetében hatványozottabban igaz. Nemcsak időben távolodunk el a modern civilizációtól (a középkorba), hanem térben is, de nem csupán Pestig – az író kifejezetten hangsúlyozza a táj oroszos jellegét (9). A „magyar muzsikok” által vontatott komp mediátorként jelenik meg ebben a kontextusban, elmaradottság és

27 „Megy-é előbbre majdan fajzatom, / Vagy, mint malomnak barma, holtra fárads, / S a körből, melyben jár, nem bír kitörni?” (7).

28 „Megy-é előbbre majdan fajzatom, / Nemesbedvén, hogy trónodhoz közelgjen, / Vagy, mint malomnak barma, holtra fárads, / S a körből, melyben jár, nem bír kitörni?” (Madách 1862).

29 Ennyiben érthető Haas minősítése, noha aligha tekinthető pusztán (ön)életrajznak a munka.

30 Mint Prágai Tamás is hangsúlyozza a *Puszták népe* kapcsán: a „mély világa (...) nem is jeleníthető meg, csak »ábrákkal magyarázható« (jogos tehát, hogy a poétikai és retorikai alakzatokra, a nyelvi-művészi megformálás eszközeire terelődjön a figyelem)” (Prágai 2003). Ez azonban már az irodalomtudomány hatáskörébe tartozó feladat.

civilizáció között közvetít, míg a folyó limitikus szerepet kap, lévén épp elhatárolja ezeket a térreumokat. „A másik hely (a távol) az idegen elhelyezése a saját kultúra helyével szemben, a tökéletes ellenkép, amely az utópiától eltérően nem a Seholy, hanem a Máshol – Foucault szavaival: *heterotópia*” (Hima 2003: 367). Foucault egyfajta „ellenszerkezeti teret” ért a kifejezés alatt, mely – bár külső minden helyhez képest, mégis – tökéletesen lokalizálható. A hajó (komp) végső soron nem más, mint „a tér egy úszó darabkája”, tehát „hely nélküli hely” két világ között (Foucault 1999). A komp azonban nemcsak *heterotópia*, hanem a szó legszorosabb értelmében vett *metafora* is, a görög kifejezés a *metapheró* (‘átviszek’) jelentésű igéből származik.³¹ A sövényházi komp esetében most éppen e mediátorszerep fontos számunkra – amennyiben az utasokon kívül más „tartalmakat” is képes átvinni a túlpartra (ez azonban felettébb kétséges). Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a szociográfus beszédhelyzetét sem. Az ábrázolás jellegzetes eszköze („a történetek vizuális megjelenítése”) a *hipotipózis*, vagyis a terepet pásztázó etno/szociográfus „kamera” által rögzített snittszerű állóképek sora, „mellyel a megörökíteni kívánt világ szemtanújává emeli olvasóját” a szerző (Illés 2003: 335). Kovácsnál is mintegy kaleidoszkópszerűen követhetjük a terepet: a Tiszát, a kompot és a csendéletet körbelengő nyomasztó miliót.

A kompos nyitányt (újabb mediátorként)³² követő kocsiút Sövényházára kiváló alkalom a telepés községek „szétveretésének” bemutatására és az elkeseredés nyomán terjedő szekták értelmezésére.³³ Lényegében már itt összefoglalja a szerző könyve – és saját történelemszemlélete – mesternarratíváját: az 1514 után folyamatosan erősödő közhatalom elleni lázadásokat az „elnyomók” leverték, így az utolsó lánglobbanásként bemutatott századelős agrárszocialista mozgalom sikeretelenségét a kiábrándulás, a *néma forradalom* követte. Ez „a birtokos parasztságnál az egykézésben, a nincstelen parasztságnál pedig a háború előtt a kivándorlásban, a háború után a szektázásban nyilvánul meg” (15). A *questet* tehát a folyamatokat értelmező szociográfus-történész pozíciója váltja fel, így innentől én is történészi mérlegelésre vállalkozom.

Molnár M. Eszter szerint a mű mondanivalója „a mai társadalomtudományok (...) szempontjai szerint is érvényes” (2010: 43), ám állítását aligha támasztja alá a szakirodalom.³⁴ Ami Kovács történelemszemléletét illeti, osztályszempontokat mar-

31 Ebből adódóan funkciójuk is hasonló, lévén „a metafora a jelentésnek az egyik tárgyról a másikra való átvitelén, mozgáson alapul: dinamikus jel” (Fónagy 1999: 129).

32 Az utazás médiumai, a közlekedési eszközök – mint már utaltam rá – a fordítás eszközei is egyben; a „távolság hermeneutikájának” feladatát látják el (Alois Wierlacher nyomán S. Varga 1996: 25).

33 Az antropológiai megérkezés nemcsak a földrajzi távolság, de a megértés nehézségeinek leküzdését is metaforizálja (N. Kovács 2003: 89). Ez azonban már nem az utazó, hanem az értelmező szociográfus, vagyis a *néma forradalom* ideológiájának a „terepe”.

34 Mint említettem, Molnár M. nem egészen elfogulatlan a szerző irányában. Bajosan lehet például „félreérthető”-nek (Molnár M. 2010: 41) minősíteni Kovács alpári kirohanásait a hazai németiség ellen, miképpen az sem vehető komolyan, hogy az 1938-as tüntetés után Hain Péter személyesen várakozott az egyetem bejáratánál, Kovácsot letartóztatandó (uo.: 46). Bántóak a (lektorált) szövegben szereplő hibás tulajdonnevek is: „Guadragesimo Anno” (uo.: 43), „Pro Christa” (uo.: 44), „Német László” (uo.: 50) stb. Merőben más pozícióból viszonyul a népiekhez Ungváry Krisztián, aki Kovács Imre és Matolcsy Mátyás között egyfajta zsidó-, sváb- és nagybirtokellenes koalíciót feltételez – bárminemű hivatkozás nélkül. Eszerint a harmincas évek közepén alakulhatott ki közöttük a „sajátos, ki nem mondott munkamegosztás”, amivel „1944-ig Matolcsy a zsidók, 1945 után Kovács

kánsan érvényesítő múltértelmezése eléggé sematikus és metodikájában a marxista tanokra emlékeztet,³⁵ azzal a korántsem lényegtelen eltéréssel, hogy az internacionalista proletariátus osztályharca helyett nála a hangsúlyosan magyar parasztság „demokratikus és szociális mozgalmi” (Papp 2012: 112) kerülnek a koncepció gyűpontjába. Mindez jól illeszkedik a korabeli (akár bal-, akár jobboldali) elképzelésekhez: a társadalom evolucionista, harmonikus felfogását az etnikai, faji vagy osztály alapú konfliktuselméletek interpretációi szorították vissza az első világháború után. Kovács az újkori magyar történelem lényegét – a népiekre jellemző módon (Romsics G. 2010: 329) – a társadalmi kettéosztottság és a külső (Habsburg, német) befolyás elleni küzdelem kettősségében vélte megragadhatónak. Az etnikai és szociális érdekérvényesítés kulcspozíciójába a polgárosodó „magyar parasztot” helyezi, a „proletár” kifejezés viszont egyértelműen negatív értékminősítést kap, a marxistákkal szemben riasztónak tartja az általa hatmillió főre becsült proletariátus súlyát a társadalmi szerkezetre nézve. Az agrárproletariátust illetően félmillió fővel túl is lícitálta (59) Oláh György híres hárommillióst tételét (1928) – három és fél millió helyett azonban manapság már két-három millió agrárproletárról ír a szakirodalom (Gyáni és Kövér 2006: 321–322). Kovács nagyvonalúan kategorizálja nemcsak a proletariátust, hanem a kétlaki elemeket is (Benkő 2013: 155–159).

Már Némedi Dénes hangsúlyozta, hogy „*a néma forradalom* nem igazi fogalmi konstrukció”, mivel az okok nincsenek kellően tisztázva (1985: 197), de Erdész Ádám is felhívta a figyelmet a különböző tudományos irányzatok inkoherenciájára, inkompatibilis kategóriáira a műben (1989: 195). Újabban Bognár Bulcsu foglalta össze meggyőzően a koncepció fő buktatóit. Ilyen a Kovács által elnagyoltan értelmezett egykezés, mely már a 18. század végétől gyakorinak tekinthető (2012: 167)³⁶ – miként a szerző maga is utal rá egy érveléssel (67–68) –, ráadásul Koloh Gábor kutatásaiból tudjuk, hogy az erősen túlzó népi demográfiai vészjelzések nem a korabeli állapot alapján születtek (2013). Az egyketematika a polgárosodási alternatívák kérdését is felveti; ez Kovácsnál ellentétes módon megítélt életmódbeli-erkölcsi, gazdasági és társadalmi változásokat takar. A kivándorlást sem csupán az elnyomott parasztság földhétsége motiválta, lévén abban módos gazdák is szép számban részt vettek, és a szerző hallgat a visszatelepülőkről, illetve az általuk hozott új kulturális hatásokról is, ami pedig a szekták kapcsán kifejezetten érdekes lehetett volna. Itt a tradicionális paraszti vallásosság sajátosságait hiányolhatjuk, ráadásul az egész jelenség kiterjedt-

a svábok deportálásának szellemi megalapozásáról gondoskodott” (Ungváry 2001). A kiváló politika- és hadtörténész legújabb nagymonográfiájában egy régóta esedékes feladatra vállalkozott, ám a Horthy-kori rasszista szociálpolitikai redistribúció kapcsán nem éppen patikamérleg-pontosan osztotta szét a felelősséget. Az egyes népi írók körében kétségkívül jelen lévő antiszemitizmust túlhangsúlyozza, Kovácsnál pedig megismétli a fenti logikai bukfcént. Ismét bárminemű hivatkozás nélkül deklarálja, hogy Fábián Dániel „az ő [a népiek – B. Á.] nevükben beszélt” (?), amikor a szociális igazságosság érdekében védte a zsidótörvényeket (Ungváry 2013a: 256. Véleményemhez: Bartha 2014b). E nyilvánvaló szakmaiatlanságot Ungváry a legnépszerűbb hazai történelmi magazinban is népszerűsíti (2013b).

35 A huszita tanoktól eredeztetett „szellemi forradalom” az „elnyomott néposztályok” felszabadításáért zajlik. Ebben az értelmezési mezőben minden kudarcért, vereségért kizárólag a nemesség a felelős (30).

36 További leegyszerűsítés, hogy Kovács Imrénél (Veres Péterhez és Erdei Ferenchez hasonlóan) „a reformáció jelentősége nem a vallási üzenet tartalmában, hanem a szembenállás, a nemesi Magyarország elutasításában” mutatkozott meg (Bognár 2009: 72).

ségét határozottan eltúlozza Kovács (Bognár 2012: 167). A fekete-fehér műltszemlélet elsiklik Bakócz Tamás „népi gyökerei” felett, ahogyan Budai-Nagy Antal vagy Dózsa György nemesi hátterén is gyorsan napirendre tér, a parasztfelkelések brutalitását pedig meglehetősen machiavellisztikusan magyarázza.

A korszak arkhimédészi pontját, Trianont sem kerülhette meg a mű; ennek kapcsán Papp István jogosan hangsúlyozza, hogy Erdély elvesztését nem lehet csupán a nemtörődöm magyar földesurak számlájára írni – főként nem 1437-re koncentrálva: „Erdély sorsa 1437-ben dőlt el” (22) –, hiszen a dualizmus kori, „tudatos, bankok által irányított román földvásárlások képét” már „jelentősen árnyalta a magyar történettudomány” (2012: 113).³⁷ Nem védhető a szerző hazai németiséget egységesen a náci Németország ötödik hadoszlopának tartó meggyőződése sem, mely mintegy megelőlegezte a világháború utáni radikális álláspontját (Kovács 1945). A Kovács által is szorgalmasnak, élelmesnek ábrázolt csoport negligálása, mint említettem, a vidék modernizációjának egyik alternatíváját is tagadja, ráadásul oly módon (kiemelve a svábságot a magyar nemzet általa konstruált fogalmából), amit még a „nemesi Magyarországgal” sem tesz meg, Erdeivel ellentétben (Bognár 2012: 165). Sorait tárgyi tévedések, félígazságok és csúsztatások jellemzik.³⁸ Ehhez képest apró figyelmetlenség, hogy a mezőgazdasági munkások életét leginkább befolyásoló két törvény, az 1898. II. tc. („rabszolgatörvény”) és az 1907. XLV. tc. („deresztörvény”) közkeletű elnevezését fordítva használja a szerző – ebbéli tévedését egyébként Némédi is átveszi (1985: 199). Kovács a „darabontkormány” liberális felfogását kommentálva diszkréten kijátszotta a „zsidókártyát” is, a századelős „galiciáner zsidó bevándorlás” ma már tarthatatlan toposzához idomulva.³⁹

Bár több kutató (Borbándi 1989; Erdész 1989; Valuch 1992; Gyurgyák 2007; Tóth Pál 2013) hangsúlyozza Kovács immunitását az antiszemitizmusra és a szélsőjobboldali értelmezésekre, a harmincas évek közepén megvoltak az esélyei ennek a (vak)vágánynak. 1935-ben Kovács még „zsidó Budapest”-ről érkezett, fájlalva, hogy „fővárosunk már teljesen elzsidósodott, ami különösen erkölcsében látható kirívó élességgel” (1935b: 36). Népi gyarmatvíziójából (Romsics G. 2010: 324–330) eredeztethető nacionalizmusa nem csupán a németekre fókuszált ekkor még, amit jelez, hogy egy másik 1935-ös írásából a szláv imperializmus réme sejlik fel: „tót parasztok lázas fanatizmussal hallgatták a tót nyelvű prédikációt. Álmodozó szláv szemükkel mereven figyelték a papot és valósággal csüngtek minden szaván, amit pátriájukról, Szlovenszkóról beszélt” (1935c: 64). Jellemző, hogy míg szinte mindent átvett fenti cikkéből *A néma forradalomba*, ez a betéttörténet – vélhetően „népfrontos” megfontolásokból – végül kimaradt a kötetből. 1937-ben Kovács már „európai hangként” (33) interpretálja a román Horea-felkelést, retorikus ügyesség-

37 Árnyaltabb képet fest a kérdésről Egry (2006).

38 „Olyanok ezek az oldalak, mint egy ötvenes évekből általános iskolai történelemkönyv, amelyben a németiség csak a magyar nép rossz szándékú ellenségeként szerepel” (Benkő 2013: 171). A differenciáltabb megközelítéshez: Spannenberger (2005).

39 „Galiciából szép számmal jöttek a lengyel zsidók hazánkba, de hogy ez kiegyenlítetté volna a magyarok veszteségét? Nem hiszük!” (44).

gel illesztve be a feltételezett paraszti osztályszolidaritást historizáló nemzeti radikális felfogásába.⁴⁰ Hogy végül nem csapódott a szélsőjobboldalhoz, az a szerencse mellett jó mentorválasztásának köszönhető (Papp 2013: 60).

Szociográfia mint népi identitásstratégia

Miközben Kovács Erdeinél is markánsabb, elitáló véleményt fogalmaz meg⁴¹ arról a középosztályról, melynek már ő is része volt, *A néma forradalommal* épp a középrétegeket (legalábbis azok egy csoportját) célozta meg, mint a politikára ráhatással bíró potenciális olvasókat. A mű szaktudományos apparátusának, táblázatainak, grafikonjainak, szakszavainak, nyelvezetének, kulturális, irodalmi, történelmi utalásainak félreérthetetlenül ők a célpontjai, ráadásul a könyv megfizethetetlen termék volt azon rétegek számára, akikről szólt.⁴² Ellenben a veszélyes politikai tartalmat romantikus történelemszemléletbe, tárgyyszerű, mégis érzelemdús leírásokba csomagoló szövegezés lényegében egy – nem pejoratív értelemben vett – „budapesti bestsellert” eredményezett.⁴³ Ebben az aktuálpolitikai helyzet mellett szerepe volt az idegenség iránt mindig meglévő sóvárgásnak is.⁴⁴

Hosszasan lehet sorolni a szerző – egyébiránt magánlevelezésében vállalt⁴⁵ – tendenciózságát, túlzásait, tévedéseit, de nem ez írásom célja. Azt szerettem volna érzékeltetni, hogy a földreform „lázító dokumentumaként” (Erdész 1989: 203) számon tartott művet identitáskonstruáló eszmetörténeti műként, a népi mozgalom történelemszemléletének írói összefoglalásaként is érdemes olvasni. Láthattuk, Kovács politikusi pragmatizmusa jegyében akkor és úgy nyúlt tudományos eszközökhöz, amikor és ahogyan koncepciója megkívánta, másutt a szépirodalmi megközelítés (útirajz, riport, lírai betéttörténetek) mozgósító erejére számított. Mindez azonban nem húzza át mondandójának általános érvényességét: a parasztság két világháború közti jogfosztottsága vitán felül áll, miként az igazságtalan földbirtokmegosztás, vagy épp a kivándorlás súlyát sem lehet elbagatellizálni. Az egyke és a hazai németiség körében terjedő nemzetiszocialista eszme is valós (ám eltűzött) veszély volt.

Nem elhanyagolható szempont az sem – visszakanyarodva az irodalomhoz –, hogy a két világháború közt az értelmiségi közbeszédet a „nagy történetek”, egész

40 Kovács Imre és népi társai „a parasztvédelmet és a nemzetvédelmet kezdettől fogva egynek tekintették” (Salamon 2013: 86).

41 Legalábbis a falusi intelligencia kapcsán (lásd Erdei 1974: 195). Ezzel szemben Kovács szerint „falusi, úgynevezett kultúrközéposztályról jobb nem is beszélni” (60).

42 Mint arra Féja Géza ügyvédje, Vajda Ödön is hivatkozott védőbeszédében (közli Féja 1957: 439).

43 Az urbánusok népiek iránti fanyalgásához adalék, hogy az irodalmi mezőben „a bestsellert nem automatikusan fogadják el legitim műalkotásnak, és az üzleti sikert akár el is ítélhetik” (Bourdieu 2002: 168).

44 Érdemes idézni Babits reakcióját a *Puszták népéről* a (tágabban vett) saját szülőföldjén élő uradalmi cselédség helyzetével kapcsolatban: „...úgy olvasom ezt a páratlanul gazdag és hiteles élményekkel zsúfolt könyvet, mintha valami izgalmas útleírást olvasnék egy ismeretlen földrészről és lakóiról” (Babits 1936).

45 Kovács 1936 szeptemberében írt – tehát *A néma forradalom* megírása előtt néhány hónappal keltezett – magánlevelében arról vallott, hogy szociológiai tudása „nagyon hiányos”, majd, szintén Kner Imrénék címezve, néhány hónappal később már vállaltan tendenciózsúnak nevezte munkáját (Erdész 1986: 49–67).

elbeszélések uralták. Ráadásul Spengler⁴⁶ vagy Ortega történetfilozófiáját ugyanúgy egyfajta hanyatláskonceptió jellemzi, mint a nálunk Kovács Imre apai mentoraként is számon tartott (Monostori 2013: 111) Szekfű *Három nemzedékéé*t (és főként, ami utána következik), a szépirodalomból pedig hasonló példaként hozhatjuk Szabó Dezső nemzedékformáló művét vagy Déry 1947-ig fiókban heverő nagypolgári családregegyét, esetleg Márai vallomását a polgárság feloldódásáról – és a sort még lehetne folytatni.⁴⁷ *A néma forradalom* tehát nem függetleníthető a korszellemtől sem. Ebbe a korszellembé tökéletesen illeszkedett a Kovács család hanyatlástörténete, melyben gyomai szabadparasztok föld nélküli leszármazottjaként tudta identifikálni magát főhősünk, és innen értelmezendő a népi politikai program fókuszába kerülő földszerzés mint történelmi jóvátétel (Tóth 2013: 29), valamint a tragikus múltszemlélet („*Pusztuló nép vagyunk*”, [137]) is. Ekképp érhető tetten az 1937-es nagyszociográfiában a személyes sérelmek és a politikai motivációk (földszerzés), valamint az irodalmi kifejezésformák (kerek elbeszélés, hanyatlástörténet) szöveg- és identitásformáló ereje. Ami az utóbbit illeti, alanyi szinten a mű olyan perspektívát nyitott meg szerzője számára, mely egy uradalmi kulcsár fiának csak a legkritikább esetben adatott meg, tágabb perspektívában pedig láthattuk, hogyan artikulálta közösségformáló politikummá történelmi alapokon nyugvó mondandóját Kovács. Nem volt ezzel egyedül, hiszen a népiek gyakorta hangsúlyozták, valamint – tegyük hozzá – retorikusan alkalmazták is műveikben a „történelem identitásteremtő potenciálját” (Romsics G. 2010: 324). Aligha Kovács Imre könyve a legkomolyabb, legmaradandóbb irodalmi szociográfia (ez a cím vitathatatlanul a *Puszták népét* illeti meg), ám két nagyon fontos szempontnak megfelelt: egyrészt roppant aktuális volt, másrészt, noha csak a déli országrészeket fedte le helyel-közzel, a többi népi szociográfiától eltérően hangsúlyosan nem regionális, hanem országos olvasatot kínált. A népi mozgalom derékhada méltató recenziókkal szignálta ezt a konszenzuális népi (történelmi) mesternarratívát,⁴⁸ mely úgy kínált kollektív identitásstratégiát, hogy nem zárta ki az egyéni érdekérvényesítés lehetőségét sem (noha mindez állandó csipkelődéseket eredményezett a népi táboron belül).

A néma forradalom körül keletkezett vihar – és főként az 1937-es per – kapcsán jól érzékelhető az is, mennyire nem egy nyelvet beszélt a hatalom és a népiek, vagyis a vád és a védelem.⁴⁹ Míg a bíróság a mű tudományos jellegét vitatta, joggal, ám jogkör nélkül (tudományos kérdésekben nem volt kompetens), addig Kovács az írói szerep által megkövetelt távlati igazságot nyomtatékosította (a bíróságon társadalomtu-

46 Spenglerre Kovács hivatkozott is (Kovács 1935d: 50).

47 Lásd: Spengler (1994); Ortega (1938); Szekfű (1934); Szabó (1919, I–II); Déry (1947); Márai (1935, I–II).

48 *A néma forradalom* az immáron konkrét politikai célokkal bíró és mintegy „civil mozgalomként” jelentkező népiek (Féja, Kodolányi, Szabó, Erdei) úttörő szociográfiaként ünnepezték, míg a szociológus Rézler Gyula és a tudományos megközelítést szintén hiányoló Szirtes Andor a szociográfia elnevezést is vitatta tőle (akárcsak a többi népi műtől), a marxisták pedig (Darvas József, Molnár Erik) elítélték pesszimizmusát és „polgári” tudományszemléletét (283–312). A népi írók bibliográfiája 22 írásról tud 1937-ből *A néma forradalom* kapcsán (Varga és Patyi 1972: 367).

49 Kovács a per során – saját magánleveleinek is ellentmondva – „szigorúan tudományos alapon” (153) vizsgált helyzetjelentésről értekezik, kiemelve a magyar írók hagyományos történelmi szerepét („a nemzet lelkiismerete”, 161). Ezzel szemben Pálffy Elek bírósági elnök és Vitéz Tamásy ügyészégi alelnök épp a „megírás módját”, a könyv lírai „hangját” (154) jelöli meg a vád tárgyául (például a jelzős szerkezeteket, 178–179), hangsúlyozva a mű tendenciózusságát.

dósként érvelve, ám másutt elismerve tendenciózusságát és politikai aspirációit).⁵⁰ Ügyvédje, Sulyok Dezső alighanem az ellentmondások lényegére tapintott védőbeszédében, arról értekezvén, hogy ez a két felfogás – vagyis a radikális reformerek forradalmisága és a hivatalos Magyarország állagvédő álláspontja – „sohasem fog egymással találkozni és sohasem fogja egymást megérteni” (170–171). Hasonlóképpen vélekedett védencéről Szekfű Gyula is, érzékelve a két fél közti „kulturális különbséget” (264). Mindez korántsem meglepő, noha – mint láthattuk – a modernitás bizonyos eredményeit maguknak vindikáló, a hatalommal esetenként egyéni kapcsolatokat ápoló, ám a politikai berendezkedéssel szemben „paradigmatikus ellentétekkel” (Schlett 2009: 43–48) terhelt, különutas – másképp „különállásos” (Erős 2001: 77) – népiek identitásstratégiáját a politikai, hatalmi, tudományos, kulturális és irodalmi mezőt egyaránt érintő, bonyolult összefüggések szőtték át.

Abstract: This paper anatomizes the most famous writing of Imre Kovács (*A néma forradalom*) focusing on the connection of sociography and identity strategies. Sociography has been commonly identified as a realist literature genre, but also as a scientific method and a political activity. After a short glance on the biographical background the study describes the majority of the Hungarian populists as a community on the borderline between traditional rural population and a modern urban intellectual group. My presentation explains this matter involving literary theory, cultural anthropology and xenology placing emphasis on Kovács and his work. I am looking for answers mostly for the following questions: what was the reason of the success of the mentioned writing(s)? What is the current standpoint of the historians and sociologists concerning *A néma forradalom*? What kind of rhetorical, cultural or political codes can we recognize in the text? Can sociography be a complex form of the author's narrative identity? Although they have never been belonging to the constantly occurring and over-searched topics, populism cannot be understood without the substantial examination of the above mentioned expressions.

Irodalom

- Ablonczy B. (2005): *Teleki Pál*. Budapest: Osiris.
- Andorka R. (2006): *Bevezetés a szociológiába*. Budapest: Osiris.
- Assmann, J. (2008): Idegenség az ókori Egyiptomban. In Assmann, J.: *Uralom és üdvösség: Politikai teológia az ókori Egyiptomban, Izraelben és Európában*. Budapest: Atlantisz, 263–293.
- Attkinon, P. (1999): A narratíva és a társadalmi cselekvés reprezentációja. In Thomka B. (szerk.): *Narratívák 3: A kultúra narratívái*. Budapest: Kijarat, 121–151.
- Babits M. (1936): Puszták Népe. *Nyugat*, 29(6).
- Bartha Á. (2008): Az érem két oldala: hivatalos falukutatók – népi szociográfusok. *Jászkunság*, 51(1–2): 136–161.

50 Illyés ekképp vallott az írói igazságról önéletrajzi ihletésű, „történelmi levegőn” átszűrt regényében, a *Beatrice apródjaiban* (egy fiatalkori csíny kapcsán): „A »Hazádnak rendületlenül«-ból »hazudnak rendületlenül«-t csinálni a tételes törvénytől elöltn nemzetgyalázás lett volna (...). Vörösmarty szent alakjának lerántása a napi sárba. De az én szívem és lelkiismeretem zsűrije elöltn akkor (és most) a hazaszeretet lávaforró megvallása volt, Vörösmarty megvédése” (Illyés 1979: 33).

- Bartha Á. (2009): „Az autoritás mankói”. (Kísérlet Nagy Lajos *Kiskunhalom* című művének antropológiai olvasatára.) *Studia Litteraria*, XLVII. kötet, 36–65.
- Bartha Á. (2010): Szaktudomány vagy szépirodalom? Szociográfia a Horthy-korszakban. *Debreceni Disputa*, 8(4): 48–54.
- Bartha Á. (2012a): Erdei és a népiek. *Hitel*, 25(10): 116–122.
- Bartha Á. (2012b): Népi szociográfia a népiek előtt? Egy korai falurajz a sárospataki faluszemináriumából. In Lukács A. (szerk.): *Principium. Pályánk kezdetén*. Debrecen: Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, 9–21.
- Bartha Á. (2013a): Populistákról (nem csak) populárisan. *Múltunk*, 58(1): 283–290.
- Bartha Á. (2013b): Fogalmak hálójában. *Valóság*, 56(11): 108–113.
- Bartha Á. (2013c): Közelítések a szociográfia fogalmához. *Forrás*, 45(5): 92–100.
- Bartha Á. (2013d): *Falukutatás és társadalmi önismeret: A Sárospataki Református Kollégium faluszemináriumának (1931–1951) történeti kontextusai*. Sárospatak: Hernád.
- Bartha Á. (2014a): A Nagy Háború füstje. *Hitel*, 27(2): 8–22.
- Bartha Á. (2014b): Újmódi tendenciák. *Hitel*, 27(4): 124–128.
- Benkő P. (1996): *A magyar népi mozgalom almanachja*. Budapest: Deák.
- Benkő P. (2013): Kovács Imre agrárpolitikai koncepciója. In Sipos Levente (szerk.): *Kovács Imre centenáriuma. Tudományos emlékülés a Politikatörténeti Intézetben*. Budapest: Napvilág, 153–185.
- Berkovits Gy. (1978): A szociográfia magatartása. *Mozgó Világ*, 4(6): 3–12.
- Birkás A. (2013): A fiatal Kovács Imre politikai szocializációja a társadalomkutató munkája felől nézve. In Sipos L. (szerk.): *Kovács Imre centenáriuma. Tudományos emlékülés a Politikatörténeti Intézetben*. Budapest: Napvilág, 42–66.
- Bognár B. (2009): A népi szociográfia nemzeti radikalizmusa: Erdei Ferenc, Féja Géza és Veres Péter társadalomszemléletének kapcsolódásairól. *Szociológiai Szemle*, 19(2): 60–77.
- Bognár B. (2012): *A népies irányzat a két háború között. Erdei Ferenc és a harmadik út képviselői*. Budapest: Loisir.
- Borbándi Gy. (1989): *A magyar népi mozgalom: a harmadik reformnemzedék*. Budapest: Püski.
- Bourdieu, P. (2002): *A gyakorlati észjárás: a társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest: Napvilág.
- Clifford, J. (1999): Az etnográfiai allegóriáról. In Thomka B. (szerk.): *Narratívák 3: a kultúra narratívái*. Budapest: Kijarat, 151–181.
- Csabai M. – Erős F. (2000): *Testhatárok és énhatárok. Az identitás változó keretei*. Józsefvég Műhely.
- Csegey D. (1983): A tényirodalom arculatai. *Valóság*, 26(9): 107–110.
- Darvas J. (1987): *A legnagyobb magyar falu*. Budapest: Szépirodalmi.
- Déry T. (1947): *A befejezetlen mondat*. Budapest: Hungária.
- Egry G. (2006): Egy önlegitimáló politikai és történeti narratíva kérdőjelei (1861–

- 2003): Nemzetiségi bankok, nemzetiségi mozgalmak a századforduló Erdélyében. *Múltunk*, 51(3): 4–34.
- Elek P. – Gunda B. – Hilscher Z. – Horváth S. – Karsay Gy. – Kerényi Gy. – Koczogh Á. – Kovács I. – Pócsy F. – Torbágyi L. (1936): *Elsüllyedt falu a Dunántúlon: Kemse község élete*. Budapest: Sylvester Irodalmi és Nyomdai Intézete Rt.
- Erdei F. (1974): *Magyar falu*. Budapest: Akadémiai.
- Erdei F. (1984): Vallomás egy útról, melyet sohase tettem meg [1943]. In Erdei Ferenc: *Történelem és társadalomkutatás*. Budapest: Akadémiai, 448–452.
- Erdész Á. (1986): Kovács Imre pályaképéhez (Levelek 1936–1937). *Levéltári Szemle*, 36(3): 49–67.
- Erdész Á. (1989): Társadalomkutatás, modernizáció, politika: Kovács Imre magyarországi pályája. *Látóhatár*, (5): 190–210.
- Erdész Á. (szerk.) (1993): *Ifjúság és falukutatás: Válogatás a Magyar Szemle köteteiből*. Budapest: Tevan.
- Erős F. (2001): *Az identitás labirintusai*. Budapest: Janus/Osiris.
- Erős V. (2012): *A szellemtörténettől a népiségtörténetig: tanulmányok a két világháború közötti magyar történetírásról*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Fehér M. I. (2003): „A tiszta önmegismerés az abszolút máslettben, ez az éter mint olyan...”: Idegenségtapasztalat mint az önmegismerés útja és közege. In Bednics G. – Kékesi Z. – Kulcsár Szabó E. (szerk.): *Identitás és kulturális idegenség*. Budapest: Osiris.
- Féja G. (1957): *Viharsarok*. Budapest: Magvető.
- Fodor F. (2006): *A magyar földrajztudomány története*. Budapest: MTA FTKI.
- Fónagy I. (1999): *A költői nyelvről*. Budapest: Corvina – MTA Nyelvtudományi Intézete.
- Foucault, M. (1999): Eltérő terek. In M. Foucault: *Nyelv a végtelenhez: Tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Debrecen: Latin Betűk, 147–155.
- Gyáni G. – Kövér Gy. (2006): *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest: Osiris.
- Gyáni G. (2008): Miről vallanak Németh László önéletírásai? *Tiszatáj*, 62(1): 60–70.
- Gyáni G. (2010): Empíria, ideológia és tudomány Erdei Ferenc munkásságában. *Szociológiai Szemle*, 20(4): 43–59.
- Gyáni G. (2013): Falusi elidegenedés avagy individualizáció Németh László Gyász című regényében. In Gyáni G.: *Nép, nemzet, zsidó*. Pozsony: Kalligram, 28–42.
- Gyurgyák J. (2007): *Ezzé lett magyar hazátok: a magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Budapest: Osiris.
- Haas Gy. (2012): *Kovács Imre: harc a nemzeti függetlenségért*. Budapest: Püski.
- Hartyányi I. (1993): *Kovács Imre bibliográfia*. Budapest: Szenci Molnár Társaság.
- Hegedüs G. (1976): *A magyar irodalom arcképcsarnoka*. Szabó Zoltán. <http://mek.niif.hu/01100/01149/html/szaboz.htm>
- Hima G. (2003): Az idegen-tapasztalat módozatai az Esti Kornél utazástörténeteiben.

- ben. In Biczó G. – Kiss N. (szerk.): *Antropológia és irodalom: Egy új paradigma útke-
resése*. Debrecen: Csokonai.
- Huszár, T. (1981): Sociography – The Emergence of a Discipline. *The New Hungarian
Quarterly*, 22(3): 83–96.
- Huszár T. (2005): *Találkozások: beszélgetések a két világháború közötti magyar szellemi-
politikai mozgalmakról*. Budapest: Corvina.
- Illés L. (1999): Weimartól Kiskunhalomig. In Illés László (szerk.): *Üzenet Thermo-
püléből*. Budapest: Argumentum, 56–82.
- Illés P. (2003): Pável Ágoston – Az élmény, az irodalomtudós és az etnográfus konf-
liktusa. In Biczó G. – Kiss N. (szerk.): *Antropológia és irodalom: egy új paradigma
útke-
resése*. Debrecen: Csokonai, 324–337.
- Illyés Gy. (1933): Pusztulás: Úti jegyzetek. *Nyugat*, 26(17–18).
- Illyés Gy. (1979): *Beatrice apródjai*. Budapest: Szépirodalmi.
- Koloh G. (2013): Az ormánsági „egyke” és toposza. Az Ormánság népesedése 1895 és
1941 között. *Demográfia*, 56(2–3): 195–213.
- Kósa L. (2007): A néprajztudomány és a falukutatás. In Szegedy-Maszák M. – Veres
A. (szerk.): *A magyar irodalom története III.: 1920-tól napjainkig*. Budapest: Gondo-
lat, 336–344.
- Kovács É. – Melegh A. (1995): Az identitás játéka. Kísérlet Erdei Ferenc „A magyar
társadalom a két világháború között” című tanulmányának tartalmi kibontásá-
ra. In Tóth Z. – Á. Varga L. (szerk.): *Vera (nem csak) a városban*. Salgótarján: Hajnal
István Kör, 487–505.
- Kovács I. (1934): Kultúrparaszt. *Pesti Napló* (június 24.) Közli: Molnár M. E. (szerk.)
2010: *Egy homo politicus itthon, Európában és Amerikában (Kovács Imre élete és mun-
kássága)*. Budapest: Hét Krajcár, 26–30.
- Kovács I. (1935a): Falumunka a Pro Christo Diákok Házában. *Magyar Szemle*, XXIII.
kötet (1).
- Kovács I. (1935b): Hogyan él a magyar nép. *Magyar Út* (okt. 1.). Közli: Szabó A. F.
(szerk.) 2003: *Tanulmányok 1935–1947*. Budapest: Magyar Napló – Írott Szó Ala-
pítvány, 34–50.
- Kovács I. (1935c): Hulló Magyarország. *Válasz*, 1935/7–8. Közli: Szabó A. F. (szerk.)
2003: *Tanulmányok 1935–1947*. Budapest: Magyar Napló – Írott Szó Alapítvány,
63–79.
- Kovács I. (1935d): A hubertendorfi népfőiskola. *Magyar Szemle* (október). Közli: Sza-
bó A. F. (szerk.) 2003: *Tanulmányok 1935–1947*. Budapest: Magyar Napló – Írott
Szó Alapítvány, 50–63.
- Kovács I. (1937): A parasztság az irodalomban és szerepe a nemzet életében.
Híd, (december.) Közli: uő (1992): *Népiség, radikalizmus, demokrácia*. Budapest:
Gondolat – Nyilvánosság Klub – Századvég, 14–19.
- Kovács I. (1940): *A parasztleletforma csődjé*. Budapest: Bolyai Akadémia.
- Kovács I. (1941a): A paraszttromantikától a falukutatásig. Közli: uő (1992): *Népiség*,

- radikalizmus, demokrácia*. Budapest: Gondolat – Nyilvánosság Klub – Századvég, 24–29.
- Kovács I. (1941b): Levelek a Márciusi Frontról. III. levél: A program. *Magyar Nemzet* (április 6.). Közli: uő (1992): *Népiség, radikalizmus, demokrácia*. Budapest: Gondolat – Nyilvánosság Klub – Századvég, 33–37.
- Kovács I. (1943): Irodalom és politika. *Magyar Nemzet* (május 30.) Közli: uő (1992): *Népiség, radikalizmus, demokrácia*. Budapest: Gondolat – Nyilvánosság Klub – Századvég, 19–24.
- Kovács I. (1945): Egy batyuval... *Szabad Szó*, (23): 1.
- Kovács I. (1958): A népi irodalom hőskora. *Új Látóhatár* (2–3). Közli: uő (1992): *Népiség, radikalizmus, demokrácia*. Budapest: Gondolat – Nyilvánosság Klub – Századvég, 62–87.
- Kovács I. (1989): *A néma forradalom. A néma forradalom a bíróság és a parlament előtt*. Cserépfalvi – Gondolat – Tevan.
- László J. (1999): *Társas tudás, elbeszélés, identitás. A társas tudás modern szociálpszichológiai elméletei*. Scientia Humana/Kairosz.
- Madách I. (1862): *Az ember tragédiája*. <http://mek.oszk.hu/00900/00914/html/madach15.htm>
- Márai S. (1935): *Egy polgár vallomásai*. Budapest: Pantheon.
- Mészáros T. (szerk.) (2010): *Budán lakni világnézet – A városrész Márai Sándor írásainak tükrében*. Helikon.
- Molnár M. E. (szerk.) (2010): *Egy homo politicus itthon, Európában és Amerikában (Kovács Imre élete és munkássága)*. Budapest: Hét Krajcár.
- Monostori I. (2013): Kovács Imre, Szekfű Gyula és a Magyar Szemle. *Forrás*, 45(9): 110–119.
- Mosoniné Fried J. – Tolnai M. (szerk.) (2008): *Tudomány és politika*. Budapest: Typotex.
- N. Kovács T. (2003): Utazás, kultúra, szöveg: történetek és etnográfák. In Biczó G. – Kiss N. (szerk.): *Antropológia és irodalom: egy új paradigma útkeresése*. Debrecen: Csokonai, 88–100.
- N. Kovács T. (2007): *Helyek, kultúrák, szövegek: a kulturális idegenség reprezentációjáról*. Debrecen: Csokonai.
- Némédi D. (1985): *A népi szociográfia: 1930–1938*. Budapest: Gondolat.
- Nyíró M. (2005): Az Idegen – Variációk Simmeltől Derridáig. *Budapesti Könyvszemle*, 17(3): 272–276.
- Oláh Gy. (1928): *Hárommillió koldus*. Miskolc: Magyar Jövő.
- Ortega y Gasset, J. (1938): *A tömegek lázadása*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Papp I. (2012): *A magyar népi mozgalom története: 1920–1990*. Jaffa.
- Papp I. (2013): A harmadik út harmadik útja. Kovács Imre helye a népi mozgalomban: 1934–1944. *Kommentár*, (3): 59–71.

- Pataki F. (2002): Egy „divatfogalom” kockázatai. In Lengyel Zs. (vál.): *Szociálpszichológia*. Osiris, 385–395.
- Prágai T. (2003): Népi, népies és késő modern Illyés Gyula poétikájában. *Kortárs*, 47(4): 80–89.
- Romsics G. (2010): Nép, nemzet, birodalom: *A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941*. Budapest: ÚMK.
- Romsics I. (1999): *Bethlen István*. Budapest: Osiris.
- Romsics I. (2008): Magyar történetírás a 20. században. In Romsics I.: *Történelem, történetírás, hagyomány*. Budapest: Osiris, 177–195.
- S. Varga P. (1996): Idegenségtudomány. *Budapesti Könyvszemle*, (1): 16–25.
- Salamon K. (2013): A parasztvédelemről a nemzetvédelemig. In Sipos L. (szerk.): *Kovács Imre centenáriuma. Tudományos emlékülés a Politikatörténeti Intézetben*. Budapest: Napvilág.
- Schlett I. (2009): *A politikai gondolkodás története Magyarországon*. Budapest: Századvég, I. kötet.
- Spannenberger N. (2005): *A magyarországi Volksbund*. Budapest: Lucidus.
- Spengler, O. (1994): *A Nyugat alkonya I–II. A világtörténelem morfológiájának körvonalai*. Budapest: Európa.
- Szabó A. F. (2003): A tanulmányíró Kovács Imre. In Kovács I.: *Tanulmányok 1935–1947*. Budapest: Magyar Napló – Írott Szó Alapítvány, 418–431.
- Szabó D. (1919): *Az elsodort falu*. Budapest: Táltos.
- Szabó Z. (1986): *A tardi helyzet; Cifra nyomorúság*. Budapest: Akadémiai – Kossuth – Magvető.
- Szárszó (1943): *Az 1943. évi Balatonszárszói Magyar Élet Tábor előadás- és megbeszélés-sorozata*. Budapest: Magyar Élet.
- Szekfű Gy. (1934): *Három nemzedék, és ami utána következik*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Torkos V. (1989): A hivatalos falukutató intézményei a két világháború között. *Társadalomismeret*, 7(3): 91–101.
- Tóth P. P. (2013): Szociológus? Politikai gondolkodó? Politikus? – Homo Politicus. In Sipos L. (szerk.): *Kovács Imre centenáriuma. Tudományos emlékülés a Politikatörténeti Intézetben*. Budapest: Napvilág, 27–42.
- Ungváry K. (2001): Értelmiség és antiszemita közbeszéd. *Beszélő*, 6(6): 74–94.
- Ungváry K. (2013a): *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944*. Pécs – Budapest: Jelenkor – OSZK.
- Ungváry K. (2013b): A szociálpolitika etnicizálása. *Rubicon*, 24(12): 75–77.
- Várdy B. (1978): A magyar népiségtörténet atyja, a nyolcvanéves Mályusz Elemér. *Új Látóhatár*, 29(3): 232–237.
- Valuch T. (1992): Irodalom és politika határán (Jegyzetek Kovács Imréről). In Kovács I.: *Népiség, radikalizmus, demokrácia*. Budapest: Gondolat – Nyilvánosság Klub – Századvég, 363–373.

- Varga R. – Patyi S. (1972): *A népi írók bibliográfiája. Művek, irodalom, mozgalom 1920–1960*. Budapest: Akadémiai.
- Vasy G. (2002): *Illyés Gyula*. Budapest: Elektra.
- Veres P. (1986): *Az Alföld parasztága*. Budapest: Kossuth.
- Wehler, H.-U. (2001): Pierre Bourdieu: az életmű magva. *Korall*, (3–4): 247–265.

Γνώθι σεαυτόν – Ismerd meg önmagad!

Fokasz Nikosz (szerk.) (2013): Identitások határán. Közösségi élet és beilleszkedési stratégiák a magyarországi görögök körében, 1949–2012. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.

Bodor Péter

peter.bodor@gmail.com

Beérkezés: 2013. 11. 28.

Elfogadás: 2013. 12. 03.

Mit jelent görögnek lenni? Mit jelent magyarnak lenni? Mit jelent egyszerre mindkettőnek lenni? A „kollektív identitás” különböző fajtáinak, illetve összetevőinek elemzése – amilyen például az etnikai, nemzeti, európai vagy esetleg valamiféle világpolgári identitás – aligha végezhető el, ha figyelmen kívül hagyjuk az emberek mindennapi gondjait és tevés-vevését. Ha nem vesszük tekintetbe azt, amit a szociológusok olykor a mindennapi ember „életvilágának” neveznek. S az ilyesféle vállalkozás hiányos marad akkor is, ha nem veszi figyelembe, hogy az említett identitáskomponensek milyen szerepet töltenek be az emberek által megélt és létrehívott személyes identitás keretei közt (Barrett 2010). A kollektív, illetve társas identitás kutatásában mind az anyaggyűjtés, mind az elemzés előfeltételezi, hogy az emberek nemzeti, etnikai stb. identitását az érintett személyek kommunikációs gyakorlatai révén közelíthetjük meg, s a vizsgálat fókuszába kerülő identitáselemek a személyek általában vett identitásának egy-egy sajátos aspektusát jelentik. Az így elgondolt identitás összetevőinek szociálpszichológiai és szociológiai vizsgálata elsődlegesen a beszélgetésekre, a diszkurzusra alapozódhat. S a társadalomtudományi kutatás céljából készült interjúk épp ilyesféle beszélgetések, diszkurzusok.

Sokféle interjú van persze, melyek közül csak egy az úgynevezett kutatási interjú. Van például a felvételi interjú, az állásinterjú, a gyámhivatali interjú, a menekültügyi hivatal interjúja, a különféle közszereplők mediatizált interjúi. A sokféle interjúbeszélgetés közt csupán egy a társadalomtudományi megismerést célzó interjú. A szociológus David Silverman (2011) egyenesen „interjútársadalom”-ról beszél, ami alatt azt érti, hogy az interjúk központi szerepet játszanak abban, miként alkotják értelmessé az emberek életüket mások számára. Az „interjútársadalom” tézise röviden annyit állít, hogy napjaink társadalmában az interjú a társadalmi információk generálásának és cirkulálásának alapvető módja. Az interjútársadalomban az én, az identitás interjúk révén kerül megalkotásra. Az itt bemutatott kötet ilyen interjúk

felvételén alapul: a Magyarországon élő görögök tapasztalatait közvetíti, elsősorban azon 6–9 ezer ember és leszármazottai életével foglalkozik, akik az 1949-ben véget ért görög polgárháborút követően Magyarországra kerültek.

Az *Identitások határán...* című kötetet minden bizonnyal a szociológus Fokasz Nikosz álmodta meg, a könyv szerkesztője. Egy görög, aki magyar. S a kötetben rendhagyó és helyénvaló módon magyarul és görögül egyaránt olvasható tanulmányok is épp ilyen emberekről szólnak: akik görögök és magyarok, illetve magyarok és görögök. A könyvben szereplő elemzések elkészítéséhez a szerkesztőnek sikerült szorgalmas és rátermett munkatársakat megnyernie: a szerkesztőn kívül Barna Ildikó, Füredi Júlia, Gregor Anikó, Koltai Júlia, Ligeti Anna Sára, Mikes Hanna és Szilágyi Sára írták a kötetben szereplő tanulmányokat. A munka keretét és feltételeit, miként azt a kolofon jelzi és a bevezetésből is megtudható, a Magyarországi Görögök Kutatóintézete teremtette meg.

A kötet egy rövid bevezetést és öt tanulmányt tartalmaz, és a görögök Magyarországra érkezésének első időszakából származó korabeli fényképek illusztrálják. A bevezető tanulmány, „A görög polgárháború és a polgárháborús menekültek a magyarországi társadalomtudományos kutatás tükrében”, melyet Fokasz Nikosz és Füredi Júlia írtak, a polgárháborút követően Magyarországra került görög származású menekültek sorsával foglalkozó történeti, néprajzi, szociológiai tanulmányok takarékos áttekintését kínálja. A bevezetés ezt követően a kötetben helyet kapott tanulmányok megszületésének körülményeit mutatja be, s az írások rövid elővételezését is tartalmazza. A bevezető ugyancsak utal arra, hogy a kötetben közölt interjúk tanulmányok egy tervezett kérdőíves adatfelvétel támpontjaiként is szolgálhatnak.

A könyv gerincét alkotó öt tanulmány részben egy sor korábban elkészített, részben pedig a jelen kötet alapját képező kutatómunka során készített beszélgetések, interjúk elemzését végzi.

Gregor Anikó kötetben szereplő első tanulmánya, „A Magyarországon élő görög kisebbség emlékezete”, 43 korábban, az 1980-as, 90-es években felvett interjút tett elemzése tárgyává. Az elemzés az interjúkban azonosított tematikus elemek bemutatása. Ennek során a Magyarországra érkezés, a gyermekkor, az iskola, a pályaválasztás, majd a párválasztás témái alá sorolt interjúrészletek mutatják fel az ide került görög családok „másfeledik” (akik kisgyermekkorukban, úgyszólván öntudatra ébredésük előtt érkeztek) és „második” (akik már Magyarországon születtek) generációjának tapasztalatait. Ezek az elbeszélésrészletek tulajdonképpen a Magyarországra kerülés és az egyéni életpályák fontosabb állomásait tükrözik. Bár már ezekben az egyéni életpálya főbb állomásait megjelenítő interjúrészletekben is előkerülnek a görögség megélésének tapasztalatai, a nemzeti, etnikai identitás tartalmi különösen a közösségfenntartásra, így a gyermeknevelésre és az étkezési szokásokra vonatkozó beszélgetésrészletekben kerülnek előtérbe.

A kötetben szereplő harmadik írás, mely Ligeti Anna Sára, Mikes Hanna és Szilágyi Sára munkája, a „Közösségi élet és beilleszkedési stratégiák a magyarországi

görögök második generációjának szemszögéből” címet viseli. A tanulmány szociológiai és szociálpszichológiai ihletésű asszimilációs és az akkulturációs modellek segítségével törekszik feltárni a görög családok már Magyarországon született, így „második” generációsnak tekintett gyermekeinek tapasztalatait 12 interjú elemzésével. A fejezetben elsőként a szülők görögországi életéről szóló beszámolók tanulságai kerülnek bemutatásra. Ezt követően a magyarországi élet első időszakára jellemző, viszonylag zárt közösségekben való élet, elsősorban a mintegy 3000 főből álló, s egy korábban dohánygyárként működő épületegyüttesben helyet kapott menekültek csoportja, az ún. dohánygyári kolónia élethelyzete és mindennapjai elevenednek meg. Ezt az időszakot – az interjúk tanúsága szerint – az ideiglenesség érzete, a hazatérés gondolata, a viszonylag egységes ideológia s a szűkösség ellenére is alapvetően pozitív érzések jellemezték. Egyfajta „kis Görögország” organikus közösségi életét élték az itt lakók. Néhány év elteltével azután az itt élők fokozatosan kiköltöztek a dohánygyárból, és kisebb csoportokban éltek: jobb lakásokban, ugyanakkor tűnőfélben lévő közösségben. Az izolációt az integráció lépései váltották fel. A belátható időn belüli hazatérés reménye is egyre halványult. Ugyanakkor, miként azt az interjúk elemzői szépen demonstrálják, az élet távlatosabb dolgai tekintetében, mint az iskolaválasztás vagy a párválasztás, sokszor feszültségek keletkeztek a szülők és gyermekeik közt, az előbbieket „ideiglenes itt-tartózkodás”-ként jellemezhető, és gyermekeik „itt élünk”-ként összefoglalható helyzetmeghatározása közt.

„Én már nem görögül álmodom.» A magyarországi görögök második és harmadik generációjának identitása” címmel írt tanulmányt a kötetbe Barna Ildikó. A szerző értelmezési keretként a társas identitás s a többszörös identitás szociológiai és szociálpszichológiai jellemzését adja. Ezt követi a második és a „harmadik” generációs személyektől származó interjúk tartalmas bemutatása, majd összevetése. A harmadik generáció tagjai többségében már görög–magyar vegyes házasságból született személyek. Míg a második generációt – olvasatomban – az itt-ott ambivalenciával terhelt, ugyanakkor természetesként felfogott kettős etnikai identitás jellemzi, a harmadik generáció egyfajta hiányos kettős identitással jellemezhető. Az utóbbi csoport tagjainál a nyelv, a szokások és a görög kulturális és szokásbeli elemek uralásának hiánya – s emiatt egyfajta személyes szégyenérzet – is felbukkan olykor. Nagyon fontosak a tanulmány közpolitikai megfontolásokat sejtető záró gondolatai. Ezek, kicsit átfogalmazva, azt jelentenék: érdemes lenne olyasféle intézményes keretek megalkotására törekedni, melyeken belül a harmadik generációhoz tartozó, részben görög felmenőkkel rendelkező személyek aktív kapcsolatokat alakíthatnának ki egymással. Ez tehát valamiféle intézményesített találkozóhely lenne, ahol személyes kapcsolatba kerülhetnének egymással, s görögségüket pozitív formában is megtapasztalhatnák, hogy hiányos kettős identitásuk görög oldala természetesebbé, teljesebbé váljék.

Koltai Júlia a görögök és magyarok egymásra vonatkozó sztereotípiáinak elemzésére vállalkozott. „Görög–magyar görbe tükör” című tanulmányában előbb bemu-

tatja a sztereotípiá fogalmát, majd az interjúk releváns megfogalmazásaira építkezve azt elemzi, hogy a magyarországi görögök miféle képet alkotnak a magyarokról, a magyarok miféle vélelmezett tulajdonságokkal ruházzák fel a görögöket, s miféleképpen a görögök autosztereotípiái. Ugyancsak kitér arra, hogy milyenek a görögök más magyarországi kisebbségekre vonatkozó elképzelései. Az interjúk szövegéből ilyenféle tulajdonságok kerülnek részletes dokumentálásra a tanulmányban: a magyarok „depressziósak”, „kirekesztő nacionalisták”, „problémamegoldók”, „precízek”, „kevésbé barátságosak”; ehhez képest a görögök „különlegesek”, valamiként „déli hozzáállásúak”, „idegenek”, sajátos „görög temperamentumuk” és „pozitív világfelfogásuk” van, „családbarátok”, „közösségiek”, és „önmagukért kiállnak”. Az izgalmas leírás további részleteihez érdemes a könyvet lapozgatni.

Gregor Anikó kötetben olvasható második tanulmányában: „Amíg az embernek él az anyukája, addig mindig őrződnek a hagyományok.» A társadalmi nemek szerepe az identitás kialakulásában, megőrzésében és átadásában a Magyarországon élő görög származásúak körében” azt a nagyon érdekes kérdést próbálja meg bemutatni, hogy miféle nemi munkamegosztás jellemzi a nemzeti identitás ápolását, továbbadását. Az elemzés arra utal, hogy a nőkre igen jelentős terhek hárulnak e tekintetben. A nyelv és a szokások közvetítésében valójában ők viszik a terhek nagyobbik hányadát.

A kötetbe foglalt elemzések jobbára azt a logikát követik, hogy felvázolják a már meglévő szociológiai és szociálpszichológiai fogalmak egy releváns készletét – így például a sztereotípiá, az asszimiláció, az akkulturáció, a társadalmi nem fogalmát –, majd az interjúkat e fogalmak segítségével tekintik át, ily módon példákat hozva a bemutatott fogalmak többségére. E deduktív eljárás megszokott, és valóban sok információval is szolgál, ugyanakkor kevésbé képes túllépni az előzetesen meglévő fogalmak heurisztikus értékének alátámasztásán. Felvethető ugyanakkor, hogy egy alternatív, induktívabb megközelítésnek is létjogosultsága lenne az interjúk egy talán jövőbeli vizsgálata során. Ekkor már nem pusztán az előzetesen meglévő fogalmak illusztrációja történne, hanem az interjúk anyagában benne rejlő tartalmak kibontásának stratégiáját lehetne követni. Ennek egy alete lehetne, ha az interjúk közül néhány hosszsmetszeti vizsgálatára is sor kerülne. Az ilyen vizsgálódás persze meglehetősen munkaigényes, bármennyire is megkönnyítené valamiféle számítógépes kvalitatív kutatási eszköz bevetése.

A kanadai filozófus, Charles Taylor szerint az ember önértelmező állat (*self-interpreting animal*) (1985). S az identitás mindennapos megalkotása, miként társadalomtudományos reflexiója is, épp az ilyesféle önértelmezés egy-egy módzata. Ezt az identitásmunkát reflektálják s valósítják meg e fontos kötet elemzései. Példát adnak arra, hogy miként működik az önértelmező állat.

Az „identitás”, mint szó, főnév, miként a „szeretet” vagy a „gyűlölet” is főnév. S a főnevek rendszeren készen kapott vagy befejezett entitásokra utalnak. De ez nem szabad, hogy megtévesszen, félrevezessen bennünket. Miként az érzelmek sem

dolgok, s folyamatos társas munkálkodás eredményeként, társas konstrukcióként állnak elő (Bodor 2004), hasonlóképpen az identitás sem olyasféle valami, amelyet egyszer megalkotnak, elkészült, így hátradőlhetünk. Miként például a szeretet folyamatos munkálkodással létrehozandó teljesítmény, úgy az identitás megalkotása is folyamatos munkálkodást igényel, közösségi és egyéni tevékenységet.

Az *Identitások határán...* című kötet elbeszélte tapasztalatok alapján próbálja meg rekonstruálni a Magyarországra szakadt görögök identitását. Létezik a társadalmi szerepek és az identitás vizsgálatában egy bevett különbségtevés, mely szerint bizonyos identitás-összetevők inkább elérték (*achived*), míg mások adottak (*ascribed*), s a nemzeti, etnikai identitást jobbra az utóbbi típusú identitáselemekhez szokás sorolni. Ugyanakkor az identitás e természetessége csak látszat. Kimondva-kimondatlanul az emberi identitás megalkotott, megkonstruált, megmunkált jellegről tanúskodnak a kötetben közreadott beszámolók. Ismerd meg önmagad – Γνωθι σεαυτόν! E nagy és nyitott vállalkozás sok-sok lépésből áll össze. Talán épp ez a kötet legfontosabb üzenete.

Irodalom

- Barrett, M. (2010): *National and Ethnic Identities and Differences Today: A Psychological Perspective-Summary*. Athens Dialogues. Identity and Difference. Period One. <http://athensdialogues.chs.harvard.edu/cgi-bin/WebObjects/athensdialogues.woa/wa/dist?dis=42>.
- Bodor, P. (2004): *On Emotions: A Developmental Social Constructionist Account*. Budapest: L'Harmattan.
- Silverman, D. (2011): *Interpreting Qualitative Data*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Taylor, C. (1985): *Philosophical Papers*. Vol. I, II. New York: Cambridge University Press.

Szociológiai Szemle 24(2): 144–151.

Kvótával vagy anélkül?

Nők helyzete a döntéshozó testületekben és a felsővezetésben

Colette Fagan – Maria C. Gonzalez Menéndez – Silvia Gómez Ansón (eds.) (2012): *Women on Corporate Boards and in Top Management. European Trends and Policy*. New York: Palgrave Macmillan.

Rády Eszter

radyesz@gmail.com

Beérkezés: 2013. 10. 22.

Átdolgozott változat beérkezése: 2014. 01. 06.

Elfogadás: 2014. 02. 13.

Bevezetés helyett

A *Forbes* magazin internetes oldalán minden évben közzéteszi a 100 legbefolyásosabb nő listáját,¹ amit leginkább amerikai és ázsiai hölgyek uralnak. Az első helyet azonban évek óta németországi női vezető, Angela Merkel birtokolja. A 2013-ban is elkészített listán kevesen képviselik az európai nőket: az első helyet követően a 7. helyen találunk egy francia hölgyet Christine Lagarde² személyében, majd legközelebb a 40. helyen II. Erzsébet királynőt. A lista további részében is inkább csak elvétve szerepelnek Európából származó nők. A rátermett, iskolázott és megfelelő tapasztalattal bíró nők számára egyelőre úgy tűnik, csupán álom: nem megrekedni a középvezetői szinteken és továbblépni a felsővezetői pozíciókba.

A bemutatni kívánt könyv nem arra ad választ, hogy miért több az amerikai és az ázsiai cégeknél a női vezető, de segíthet, hogy ráláthassunk egy a napjainkban is zajló vitára az Európai Unióban. Ez a vita pedig a leendő európai női vezetők jövőjéről szól: legyen női kvóta és ezzel törvényi szabályozás, vagy sem.

A nők felsővezetővé válásáról átfogó képet ad a tanulmánygyűjtemény, amely 2012-ben jelent meg a Palgrave Kiadó gondozásában. A *Women on Corporate Boards and in Top Management* címet viselő könyv magyar címe „Nők a döntéshozó testüle-

1 <http://www.forbes.com/power-women/>

2 A Nemzetközi Monetáris Alap vezetője jelenleg is.

tekben és a felsővezetésben” lehetne. A szerzők közül Colette Fagan a manchesteri, María González C. Menéndez és Silvia Gómez Anson pedig az oviedói egyetemen dolgozik és oktat. Mindannyian elkötelezetten kutatják a nők esélyegyenlőségének lehetőségeit a vezetői pozíciókban a genders és a munkaerőpiac kapcsolatán keresztül.

Tanulmánygyűjteményük a RECOWE (Reconciling Work and Welfare in Europe) projekt eredményeit mutatja be. A projekt 2006-tól 2011-ig tartott, 260 kutatót és PhD-hallgatót vontak be 17 különböző európai országból. A kötetben 15 szerző tanulmányait olvashatjuk, melyekben különböző hangsúllyal szerepelnek olyan területek, mint a feminizáció a tőzsdén jegyzett vállalatok esetében vagy a vezetői testületi tagok profilvizsgálata, illetve a nők és a férfiak kompetenciáinak összehasonlítása, genders szerinti értékelhetősége. Az első fejezetben a szerkesztők közösen mutatják be a kötetben szereplő kutatások metódusát, bár később a különböző országokat tárgyaló fejezetekben nem mindig érvényesülnek a közösnek mondott kutatási eljárások.

Ez a tanulmánygyűjtemény azoknak hasznos, akik szeretnének jól értelmezhető, átfogó ismereteket szerezni a női vezetőket érintő szabályozási kérdésekről. A számos adat és statisztikai összehasonlítás mellett még ennél is többre nyílik lehetőség: összefüggések és párhuzamok felismerésére. A könyv olvasása közben a kulturális háttér, a társadalmi támogatottság vagy annak hiánya meghatározóbbnak tűnik a kvótakérdésben, mint ahogyan mi ezt eddig feltételeztük. Több szerző is hangsúlyozza, hogy nem lehetséges mindenhol sikeresen alkalmazni ugyanazt a módszert.

Számunkra leghangsúlyosabban a kvótákkal történő szabályozás gyakorlati kérdése merül fel a tanulmányokban, számos összehasonlításra adva lehetőséget. A női kvótával kapcsolatban különböző megközelítések alakultak ki az országok különböző politikai, gazdasági és társadalmi környezetének megfelelően. A kvótákkal összefüggésben három irányzatot lehet kiemelni, annak függvényében, hogy milyen hangsúlyt kap egy adott ország esélyegyenlőségi politikája és a nemek kiegyensúlyozott részvétele a vezetésben.

Irányzatok a megoldás keresésében

A kötetben szereplő országok igyekeznek saját tapasztalataikat megosztani az olvasókkal a női kvótákkal kapcsolatos szabályozási lehetőségeiket illetően. A megoldást minden ország más irányban keresi. A kérdés elsősorban az, hogy megoldást jelenthet-e a női vezetők számának növekedésére a kvótákkal történő központi szabályozás.

Az első irányzatot a skandináv országok, Norvégia, Svédország és Finnország képviselik. Ezekben az országokban kevesebb akadállyal kell szembenéznük a nőknek, és nagy a támogatottsága is a kérdésnek. Elméletük szerint először javítani kell a nemek arányán a munkaerőpiacon, majd ez a nyitott szemléletmód meghozza

a társadalmi támogatottságot is (Teigen 2012). A skandináv országokban kötelező volt már azelőtt is a női kvóták betartása, mielőtt azt az Európai Parlament tárgyalni kezdte volna az erre vonatkozó törvényjavaslatokkal. Norvégiában³ – a többi skandináv országhoz hasonlóan – a nemi egyenlőséget a jól szabályozott munkaerőpiac és a támogató családpolitika teremti meg (Melby et al. 2008). Nem szabad figyelmen kívül hagynunk azonban azt a tényt, hogy 2004 és 2009 között a magánszektorban alig változott a nők képviselete a vezetői pozíciókban, míg a törvényi szabályozás hatására az állami szektorban az arányuk a 2004-es 9 százalékról 2009-re elérte a 40 százalékot. Svédországban is rendkívül gyors volt a nők részvételi arányának növekedése a vezetői pozíciókban.⁴ Ennek okait a svéd tanulmány írói⁵ abban jelölik meg, hogy a kormányzat biztosítja az egyenlő jogok érvényesülésének feltételeit, például a kvótákkal. A másik támogatás egy mozgólépcsőnek is nevezett folyamat a szervezetekben, melynek során intézményes keret áll rendelkezésére azoknak a nőknek, akik feljebb kívánnak lépni: a megfelelő végzettséggel és képességgel rendelkezők megszerezhetik a felső pozíció betöltéséhez szükséges kompetenciákat (Bohman 2006). A harmadik skandináv államban, Finnországban a vezetői pozícióba kerülést olyan tényezők támogatják, mint a kulturális elfogadottság, az egyéni kompetenciák, illetve a kormányzati szabályozás. Ott, ahol 2007-ben egyedülállóan nő többségű parlamentet és kormányt választottak, a jóléti modell fennmaradásában elismert szerep jutott a nőknek. Hasonlóan a svéd mozgólépcsős modellhez, gyakorlati támogatásokat is nyújtanak a nők számára. Közösségi kezdeményezésre indultak el az úgynevezett „tamperei kurzusok”,⁶ ahol a nők és a férfiak vezetői gyakorlatokat szerezhetnek mentorok segítségével.

A második irányzat képviselői különböző mértékű szabályozottsággal igyekeznek a kérdésben állást foglalni. Az Egyesült Királyságban erősen ellenzik a női kvóta intézményének kötelező jelleggel történő bevezetését.⁷ A törvényi szabályozást keménynek tartják, és inkább köztes megoldást javasolnak. Nagy-Britanniában a nők egyértelműen alulreprezentáltak a felsővezetői körökben, különösen a döntéshozói pozíciókban. Az őket érintő szegregáció mind vertikálisan, mind horizontálisan határozott kereteket ad a lehetőségeiknek, és a mostanában hozott szabályozások is inkább a jogi értelemben vett egyenlőséget támogatják. A tőzsdén jegyzett cégek vizsgálata azt mutatja, hogy a nők képviselete a céges testületekben csak olyan szektorokban nagyobb, ahol nagyobb számban vannak jelen.⁸ A brit elgondolás

3 Norvégiában már 2003-ban törvény írta elő a döntéshozói testületekben a kötelező 40 százalék női részvételt, ami jó döntésnek látszik számunkra a kérdést illetően.

4 Svédországban 1990 és 2005 között a tőzsdén jegyzett cégekben 75 százalékkal nőtt a nők száma a döntéshozói testületekben.

5 A könyvben található svéd tanulmány címe: *Surge Under Threat: The Rapid Increase of Women on Swedish Boards of Directors*, és a tanulmány írói: Love Bohman, Magnus Bygren és Christofer Edling.

6 Tampere egy finn város Finnország déli részén. Egyeteme szervezi és támogatja azokat az üzleti kurzusokat, melyek segítségével vezetői gyakorlatokat szerezhetnek a hallgatók.

7 2012-ben a női kvótákat támogató közös szabályozás elutasítására tett javaslatot Nagy-Britannia az Európai Parlamentben, amihez csatlakozott Magyarország is.

8 Idetartozik például a kereskedelem. Számuk pedig megdöbbentően alacsony például az olaj- vagy a gépipar döntéshozói testületeiben.

nem a merev törvényi szabályozást támogatja, hanem lehetőséget biztosít a vállalatok számára, hogy önálló mértékű kvótarendszert hozzanak létre a női vezetőket érintő kérdésben, majd eredményeikről nyilvánosan számoljanak be. Franciaország szintén ellenzi a kemény szabályozást. Nehezen mozdíthatóak a szociáldemokrata berendezkedésből maradt törvényi szabályozások, szokások, és a családi adórendszer sem támogató a nők munkavállalásával kapcsolatban (Windebank 2001). A nők kevesebb pénzt kapnak ugyanazért a munkáért, rosszabbak a munkakörülményeik és bizonytalanabb az állásuk (Fagnani és Letablier 2009). A francia kormány követi a svéd példákat, de társadalmi szerkezete a legtöbb reformot nem támogatja. A kvótákkal történő szabályozás helyett a francia politika lehetőséget biztosított a nagyvállalatoknak és állami cégeknek, hogy önként emeljék a női vezetők számát. A tanulmány szerzői⁹ egyértelműen amellett érvelnek, hogy a kormányzati szabályozás jót tesz Franciaországnak. A kormányzat azonban nem tartja szükségesnek az uniós beavatkozást, úgy véli, az államok saját hatáskörükben is képesek az ügyben hatékony és eredményes döntéseket hozni. Az irányzat utolsó tagja Spanyolország, ahol a tőzsdén jegyzett vállalatok számára 2006–2007-ben vezették be azt a szabályozást, amely előírta számukra a női képviselőt emelését a testületekben.¹⁰ Az intézkedés megosztotta a spanyolokat. Voltak, akiket büszkeséggel töltött el, hogy Norvégia után másodikként hozott a jogalkotó ilyen intézkedést, mások azonban a cégek szabad döntési jogaiba való káros beavatkozásként tekintettek az új szabályra. A spanyol tanulmány írói¹¹ úgy gondolják, hogy a következő spanyol kormánynak egyértelműen kell fellépnie azokkal szemben, akik nem tartják fontosnak az önkéntes kvótákkal történő szabályozást. A jelenleg érvényben lévő esélyegyenlőségi törvény csak gyenge büntetést helyez kilátásba.

A női kvótákkal kapcsolatos kérdésben a harmadik irányzat képviselői a volt szocialista országok: Magyarország és Szlovénia. Itt a kormányzatok nem kívánják szabályozni még javaslatlalt sem a kvótákat, és vállalati szinten sem jelennek meg a nőket támogató intézkedések. A legnagyobb hatalommal rendelkező pozíciókat a férfiak szerezték meg, és ez nem változott a szocializmus óta. Szlovénia erősen ellenzi a női kvóták kötelezővé tételét, és egyelőre javaslatot sem tesz nagyvállalati számára az arányok javítására. A fejezet olvasásakor úgy látszott, hogy a téma kutatása és a lehetséges eredmények vizsgálata jellemzi a jelenlegi kiindulópontot. A témával dolgozó kutatók¹² fontosnak vélik, hogy azonosítani lehessen a speciális akadályokat, így a kutatások több irányba mutatnak: vizsgálják a férfiak és a nők karrierstratégiáit, a szociális háló használatának különbségeit. Vannak gyakorlati

9 A francia tanulmány szerzői és címe: Smith, M. – Srinivasan, P. – Zhuk, K.: Women in Top Management in France: A Time of Change.

10 Ennek eredménye, hogy míg a 2004-ben jegyzett vállalatok 60,4 százalékának döntéshozói testülete csak férfiakból állt, addig ez a szám 2007-től folyamatosan változott és 2010-ben 29,4 százalékra csökkent.

11 A spanyol tanulmány szerzői és címe: Menendez, M. C. G – Gonzalez, M. L.: Spain on the Norwegian Pathway: Towards a Gender-Balanced Presence of Women on Corporate Boards.

12 A szlovén tanulmány szerzői és a tanulmány címe: Mrcela, A. K. – Luzar, B. – Smuc, S.: Women's Under-Representation in Top Management Jobs in Slovenia: New and Persisting Barriers for Younger Generations of Women.

vizsgálatok is, melyek a mentorálás szerepét kísérik külön figyelemmel. A magyar helyzetről szóló fejezetet Nagy Beáta, a téma elismert hazai kutatója, oktatója készítette. Magyarországon, bár az elmúlt évtizedekben jelentős szociális és gazdasági változások következtek be, általában a vezetői pozíciók mintegy egyharmadát foglalják el nők. Kutatásai alapján a nagyvállalatok döntéshozói testületeiben a részvételük szintén alacsony, mindössze 10 százalékban vannak jelen. Valamennyivel jobb a helyzet a kisvállalatoknál, ahol arányuk a 20 százalékot is eléri. A kormányzatok a rendszerváltás óta nem nyúlnak ehhez a témához. A nők több tőkét fektetnek a képzésükbe, de kevésnek mondható a megtérülésük, és munkaerő-piaci lehetőségeik is limitáltak. A gender kérdésében úgy vélekedik a szerző,¹³ hogy az lenne a legelőnyösebb, ha növelnék a fiatalok tudatosságát például a felsőoktatási intézményekben, és olyan vizsgálatokat végeznének, melyek a nők és férfiak közötti munkaszervezési szokásokra (túlóra, munkaflexibilitás és munkakeresési szokások) irányulnak. A volt szocialista országokban nem működik a skandináv modellre jellemző társadalmi támogatottság, és a kormányzati beavatkozások is erősen elutasítottak. A női vezetők helyzetét, úgy tűnik, hogy nem megváltoztatni, hanem megérteni kívánják. Bizonytalanság jellemzi a döntéshozókat abban a kérdésben, hogy milyen gazdasági előnyökkel jár vagy hogyan hat a társadalom működésére a változás.

Megoldások helyett gyakorlati válasz: a GBRW

Az Európai Unión belül olyan országok is vannak, melyekben egyelőre távolinak tűnik a nők támogatása politikai szinten. Egyes országok, mint Szlovénia és Magyarország, a közrend újraszocializációját tartják fontosnak. A radikális változásokat nem veszik jó néven sem a nagyvállalatok, sem a társadalom. Sokakat a rendszerváltás előtti, mára elutasított rendszer tervgazdálkodási módszereire emlékeztet az állami beavatkozás a gazdaság menetébe. A skandináv országokban a szabályozás jól működik: a nők vezetői pozícióinak érvényesülésében, úgy tűnik számunkra, hogy a szabályozottság előny. Az erős szabályozás azonban nehezebben működhetne az erős társadalmi összefogás nélkül (Acker 1990). A szabályozási kontinuum közepén helyezkednek el azok az országok, melyek bizonyos változásoknak teret adnak, de nagyobb szabályozottságot nem szeretnének a kérdésben.

Így lehetséges az is, hogy a britek látszólag több időt töltenének a „kemény” szabályozás elleni munka megszervezésével, mint a női vezetők támogatásával. Franciaország és Spanyolország kormányai – bár Norvégiát követik tendenciáiban – egyelőre nem képesek még stabilan kezelni a kvótakérdést.

Amennyiben továbbra is az lesz a cél, hogy 2020-ra 40 százalékos aránnyal legyenek részt a nők a döntéshozói testületekben, érdemes lenne a megoldást folyamatként, a kérdésekre felvetett válaszok láncolataként értelmezni. A multinacioná-

13 A magyar tanulmány szerzője és a tanulmány címe: Nagy Beáta: Women in Management: The Hungarian Case.

lis cégek szerepére ebben a folyamatban Nagy Beáta hívja fel az olvasó figyelmét: a sok multinacionális cég más kultúrát hoz a szervezeti életbe, és akár egyszerre több országban is jelen van. A multinacionális cégek szervezeti rendszere erősíti az esélyegyenlőség növekedését, és a gazdasági életen keresztül hat az ország társadalmára és kultúrájára.

A multinacionális vállalatok nagy szerepéről éppen ezen gondolatok mentén többet is olvastunk volna. Jelentős szerepük lehet ezekben a változásokban, hiszen úgy tűnik, a kormányzatok és a politika helyi szinten inkább az állami szektorokban képes változásokat generálni. Az üvegplafon áttörését gyakorlati lépésekkel segíti az a strasbourgi kezdeményezés, amelyről 2012 decemberében adtak ki sajtóközleményt. Az Európai Bizottság közleményben¹⁴ nyilatkozott arról, hogy a nagyvállalatok és a fejedelmek társaságok számára is elérhető az a lista, amely a Global Board Ready Women, röviden GBRW nevet viseli. A listát és a fórumot a LinkedIn üzleti platform segítségével gondozza a Financial Times Non Executive Director's Club. A folyamatosan bővülő adatbázisba 8000-en kerültek be, és ezek a nők készen állnak a tőzsdén jegyzett vállalkozások felsővezetői tisztségeinek betöltésére. Az adatbázisba csak azok kerülhettek be, akik a kezdeményezést támogató üzleti iskolákban képzésen vettek részt és megfeleltek a szigorú kritériumoknak. A Global Board Ready Women egy új kezdeményezés, amely támogatja azokat a vállalatokat és döntéshozókat, amelyek/akik nőket szeretnének alkalmazni. A tanulmányokban ezekről a gyakorlati kezdeményezésekről alig olvashattunk. Kivételt képeztek a skandináv tanulmányok, amelyek nagyobb hangsúlyt fektettek arra, hogy gyakorlati módszereikről is írjanak.

Zárás: metodológia és források

Véleményünk szerint a tanulmányokban bemutatott eredmények és statisztikák átfogóak, legtöbbször longitudinálisak. Sajnos, a kutatások adatai nem mindenhol frissebbek, különösen jellemző ez a magyar és szlovén adatokra. Erre okot adhat természetesen az, hogy a kvótakérdésben leginkább lemaradt országokról van szó. Azokban az országokban, ahol a társadalom nem támogatja a változásokat, külön figyelmet kell fordítani a kutatásokra.

A skandináv országok elégedettek genderpolitikájukkal, ez a tanulmányok szerzőinek munkáiból is kitűnik. A szerzők külön figyelmet fordítanak arra, hogy ne csak adatokat elemezzenek, hanem a legfontosabb gyakorlati tapasztalataikat is megosszák az olvasóval. A második irányzat tagjai inkább a számokkal küzdenek, és szabályozási módszereik sikerein keresztül elsősorban saját elképzelésük érdekében érvelnek. A kötetből kimaradtak olyanok, mint Németország, Lengyelország vagy

¹⁴ europa.eu/rapid/press-release-IP-12-1358-hu.htm, Mitoszrombolás és üvegplafontörés: 8000 női vezetőjelölt az Európai Üzleti Iskolák adatbázisában. European Commission-IP/12/1358. 2012.12.12. Utolsó bejelentkezés: 2013. október 10.

a Benelux-országok, pedig mint az európai gazdaság meghatározó államai, jó lett volna ezen országok kutatási eredményeit is olvasni, elemezni.

A hivatkozott irodalom és a feldolgozott adatok mennyisége óriási és átfogó. Az adott térség legnevesebb kutatói műhelyeiből származó tanulmányok kiváló eligazítást adnak azok számára, akik érdeklődnek a téma után. Sajátos színezetet ad a könyvnek, hogy minden szerző a hazai pályát mutatja be. Ez lehet az oka annak, hogy kevés a kritikai észrevétel és a javaslat a tanulmányokban.

A szerkesztők a zárófejezetben további vizsgálatok szükségességére hívják fel a figyelmet. Önálló véleményként fogalmazzák meg: a nők foglalkoztatási arányának növekedését önmagában a munka és a magánélet egyensúlya nem szolgálja, azt a jóléti politikának célként kell kezelnie. Külön figyelmet érdemel az iskolai végzettség, a kompetencia kérdése, mint szakmai képzettség és a megszerezhető munkatapasztalat a nők számára. A vállalatoknál stratégiai szinteken jelentkező üvegplafon-jelenséget is lehetne azzal csökkenteni, ha megfelelő munkatapasztalathoz és végzettséghez jutnának a nők.

Ajánlom mindenkinek ezt a könyvet, aki a témában dolgozik, kutat vagy oktat. Külön ajánlom azoknak a döntéshozóknak a figyelmébe, akik Magyarországon a női vezetők előrelépését támogatják vagy a jövőben támogatni kívánják.

Irodalom

- Acker, J. (1990): Hierarchies, Bodies and Jobs: Theory of Gendered Organizations. *Gender and Society*, 1 (4): 139–188.
- Bohman, L. (2006): Economic Action and Interfirm Relations: Diffusion of Stock Repurchases on the Stockholm Stock Exchange 2000–2003. *European Sociological Review*, 22 (4): 383–396.
- Fagnani, J. – Letablier, M.-T. (2009): France: Precariousness, Gender and the Challenges for Labour Market Policy. In Vosko, L.F. – MacDonald, M. – Cambell, I. (eds.): *Gender and the Contours of Precarious Employment*. London: Routledge.
- Forbes (2013): *The World's 100 Most Powerful Women*. <http://www.forbes.com/power-women>.
- Hofstede, G. (1994): *Cultures and Organizations*. London: Harpers Collins Business.
- Klenke, K. (2011): *Women in Leadership: Contextual Dynamics and Boundaries*. Bingley: Emerald Group Publishing Limited, 1–21.
- Melby, K. – Wetterberg, C. C. – Ravn, A.-B. (2008): *Gender Equality and Welfare Politics in Scandinavia: The Limits of Political Ambitions?* Bristol: The Policy Press.
- Teigen, M. (2012): Gender Quotas for Corporative Boards in Norway: Innovative Gender Equality Policy. In Fagan, C. – Menéndez, M.C.G. – Ansón, S. G. (eds.): *Women on Corporate Boards and in Top Management – European Trends and Policy*. New York: Palgrave Macmillan, 70–89.

- Tricker, B. (2012): *Corporate Governance: Principles, Policies and Practices*. Oxford: Oxford University Press, 151–173.
- Windebank, J. (2001): Dual-Earner Couples in Britain and France: Gender Division of Domestic Labour and Parenting Work in Different Welfare States. *Work, Employment and Society*, 15 (2): 269–90.

Internetes források

<http://www.forbes.com/power-women/> (utolsó belépés: 2013. december 12. 16 óra 30 perc)

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Bartha Ákos

e-mail: akosbartha@yahoo.com
Debreceni Egyetem Politikatudományi és
Szociológiai Intézet
4032 Debrecen, Egyetem tér 1.

Bodor Péter

e-mail: peter.bodor@gmail.com
ELTE TáTK Szociálpszichológia Tanszék
1117 Budapest,
Pázmány Péter sétány 1/A

Geszler Nikolett

e-mail: nikolettgeszler@gmail.com
Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia
Doktori Iskola
1093 Budapest, Közraktár utca 4-6.

Király Gábor

e-mail: kiraly.gabor@pszfb.bgf.hu
Budapesti Gazdasági Főiskola Pénzügyi
és Számviteli Kar
1149 Budapest, Buzogány u. 10-12.

Kiss Gabriella

e-mail: kiss.gabriella@pszfb.bgf.hu
Budapesti Gazdasági Főiskola Pénzügyi
és Számviteli Kar
1149 Budapest, Buzogány u. 10-12.

Köves Alexandra

e-mail: koves.alexandra@gmail.com
Budapesti Corvinus Egyetem
Gazdálkodástani Doktori Iskola
1093 Budapest, Fővám tér 8.

Lőrincz László

e-mail: lorincz.laszlo@krtk.mta.hu
MTA Közgazdaság- és Regionális
Tudományi Kutatóközpont
1112 Budapest, Budaörsi út 45.

Pataki György

e-mail: gyorgy.pataki@uni-corvinus.hu
Budapesti Corvinus Egyetem
Környezettudományi Intézet
1093 Budapest, Fővám tér 8.

Rády Eszter

e-mail: radyesz@gmail.com
Debreceni Egyetem Humán Tudományok
Doktori Iskola
4032 Debrecen, Egyetem tér 1.

Veres Valér

e-mail: veresv@socasis.ubbcluj.ro
Babes-Bolyai Tudományegyetem
Magyar Nyelvű Szociológia és Szociális
Munka Intézet
B-dul 21 Dec. 1989 No. 128, Cluj-Napoca
400604 Románia